

aurkibidea

<i>Zenbaki bonetan</i>	3
FISHMAN, J.A.: Hizkuntz hedapena eta arriskuan dauden hizkuntzeta- rako hizkuntz politika.....	5
INTXAUSTI, J.: Armenia ala Soviet Batasuna? Berriro ere nazio-arazoa..	23
HUALDE, J.: Euskararen ume ezezaguna: Euskal Herriko bale arran- tzaleen truke-hizkuntza.....	53
AZURMENDI, M.: Animaliak filosofian eta euskal tradizioan.....	63

Gaiak

IRASTORTZA, T.: Emakumearen deskribapena XV. mendeko gaztela- niazko zenbait kantutegitan.....	81
SAIZAR, X.: Euskal Herria eta arrantza. Bakailuntzi azpisektorea.....	125
HERNANDEZ ABAITUA, M.: Euskal aditz laguntzailearen problematika estilistikoa. Arestiren prosaz oharrak.....	135
EGUZKITZA, A.: Literatur hizkuntza: defentsa bat.....	149
ZUBIZARRETA, P.: Heinrich Böll-en "norantz ez jakite hau".....	155

Liburuak

EGIREUN, J.L.: Txepetx-en "Un futuro para nuestro pasado" liburuak eragindako gogoeta batzuk.....	159
--	-----

© **JAKIN**

JAKINeko idazlanez
inon baliatzerakoan
aipa bedi, mesedez, iturria.

JAKIN

aldizkari irekia da eta
ez dator nahitaez
idazleen eritziekin bat.

Zuzendaria

joan mari torreal dai

Idazkaritza eta administrazioa

Ategorrieta hiribidea, 23, 1. esk.
20013 Donostia. Tel. (943) 27 17 13

1988ko prezioak

barruan		kanpoan	
harpideduna	ez-harpideduna	harpideduna	ez-harpideduna
harpidetza ...2.500 pta.	—	2.700 pta. (130 FF)	—
ale arrunta625 pta.	750 pta.	675 pta. (32 FF)	800 pta. (40 FF)

ZENBAKI HONETAN

Eskuetan duzun hau, bigarren aldiko 48. zenbakia da eta 1988ko hirugarrena.

*Dakikezunez, urteko hirugarren emanaldian ez dugu gai monografi-
korik erabiltzen. Artikulu solteak dira, elkarrekiko loturarik gabeak.
Oraingo honetan ere alor askotara zabaltzen ditugu aldizkariaren
orrialdeak: filosofia, soziolinguistika, historia, ekonomia, literatura,
etab.*

*Zenbaki honetan hamar idazlan ematen dugu argitara. Lehena, J. A.
Fishman-ena. Fishman-en lan honek interes bat baino gehiago izan deza-
ke Jakin-en irakurlearentzat. Soziolinguista ezagunaren ikastun-bizitza
osoko azpimarratu jakingarriak jasotzen ditu, eta euskararen egoera es-
preski aipatuz, gainera. Fishman irakasleari gure eskerrona azaldu nahi
diogu hemen, argitarapen honetarako eman dizkigun erraztasun guz-
tiengatik.*

*Ondoren, J. Intxaustik artikulu mamitsua eskaintzen digu, hain zu-
zen azken aldi honetan egunkarietan hain maiz ikusten dugun Armeniaz.
Armeniaren nazio-arazoa du aztergai artikuluak, historia eta gertakari
nagusienetan harian.*

*J. I. Hualdek euskararen ume ezezagun eta bitxi baten berri eskain-
tzen digu: XVI eta XVII. mendeetako euskaldun bale arrantzaleen truke-
-hizkuntza.*

Eta M. Azurmendik Donostiako Fakultatean defendaturiko bere filosofí tesiaren arrazoiak eta edukina azaltzen dizkigu "Animaliak filosofian eta euskal tradizioan" izeneko lanean.

Gaiak sailean bost idazlan gehiago argitaratzen dugu. Lehena, eta luzeena, T. Irastortzaren azterketa: XV. mendeko gaztelaniazko zenbait kantutegitan nola deskribatzen den emakumea.

Oso bestelako lana da X. Saiza-ek eskainia, ekonomiazkoa. Euskal Herriko arrantzaren sailean bakailuntzi azpisektorea du aztergai honek.

Hurrengo bi idazlanak literatur hizkuntzaz dira biak. M. Hernandez Abaituak saio bat burutu du: Arestiren prosaz ari da, eta hor euskal aditz laguntzailearen arazo estilistikoak arakutzen ditu. A. Eguzkitzak, aldiz, literatur hizkuntzaren defentsa gisa idatzi du berea, zenbait kasu eta topiko aipatuz.

P. Zubizarretak ohar-pare bat paratu du Heinrich Böll-en bere aurkikuntza adierazteko.

Liburuak sailean J. L. Egireun-i Txepetxen soziolinguiskako tesiaren irakurketak ("Un futuro para nuestro pasado" liburuak alegia) eragindako zenbait gogoeta argitaratzen dugu.

Hizkuntz hedapena eta arriskuan dauden hizkuntzetarako hizkuntz politika

Joshua A. Fishman

Urte askotan zehar*, batetik hizkuntz hedapenaren estudioari eta bestetik hizkuntz mantentze/hizkuntz lerratzearen estudioari aportazioak egin dizkiedanez, oro har argi agertu izan zait —eta, nik uste, besteei ere bai— bi gai-multzo hauek makro-mailako hizkuntz egoera guztiz desberdin biri dagozkiola gehienbat. Hizkuntz hedapenak ingelesak gehigarritzko hizkuntza gisa duen dinamika dakarkigu gogora, batez ere teknologiarako (herrikoirako zein aurreraturako) eta gazte-kulturaren zati handietarako, munduan zeharko hizkuntza moduan ingurugiro moderno eta modernizatzaile gehienetan; orobat errusieraren dinamika Soviet Batasunean, hizkuntza gehigarri legez (batez ere ideia modernoen eta teknologiaren mundura beste sarbiderik ez duten Asiako herri txikiagoen artean, baina baita beste herri sobietar guztien artean ere, xede ideologikoetarako eta *lingua franca* gisa); berdin swahiliaren dinamika Afrikako Ekialdean, hizkuntza gehigarri moduan; frantsesarena Canadako anglofono askoren (batez ere anglofono gazteen) artean, hizkuntza gehigarri gisa; gaztelaniarena Hegoamerrikako indioen biziguncetan, orobat gehigarritzko hizkuntza gisa; berdin mandarin/potinuarena Txina kontinentalean, Han-taldekoak ez diren herrien artean gehigarritzko hizkuntza legez, eta abar eta abar.

Hauczaz gainera, hizkuntz hedapenaren beste adibide asko eman daiteke, batez ere historian zehar atzerantz jotzen badugu (e.b. mendebaldeko Erromatar Inperioan latinaren hedapena —hasiera batean gehigarrizko hizkuntza bezala— edota partez garai berean eta partez goizago eta beranduago Erroman bertan eta Ekialdeko Erromatar Inperioan grekoarekin goimailako gehigarritzko kultur hizkuntza bezala gertatua). Hizkuntz hedapenaren adibide guzti hauen faktore amankomuna zera da: testuinguruz indartsuago diren hizkuntzetan zentratzen direla. Berauen hedapena honako faktoreok erraztu dute (zuten): ireki ditzaketen (zitzaketen) ateen, eman ditzaketen (zitzaketen) ikuspegi zabalagoek, haiekin asoziatzen diren (ziren) status handiagoko (berehala ez bada, gutxienez potentzialki edo erreferentziaz) rol-paperek, hiztun berrien (hasieran ulertzaileen eta, azkenean, agian irakurle/idazleen) bizitzak nahi diren bideetara moldatzeko berekin dakartzaten (zekartzaten) promesek.

Hizkuntz hedapenari buruzko estudioen aldarte-giroa baiko-rra izan ohi da gehienetan, beren abiaburua ere hedatzen ari diren hizkuntzen perspektibatik beretik, eta horien babesleenetik, hartzen dutenez. Azal horren azpira begiratzeko gogorik badugu, ordea, hizkuntz hadapenari dagozkion ahaleginak dislokazio pertsonal, sozial eta kulturalerako gertaera ageri edo ezkutuz ere betarik daudela konturatuko gara, hizkuntza indartsu horiek gainera etorri zaizkien beste hizkuntza ahulago batzuen ikuspegitik ikusita bederen. Baina hain gaude "tortila arrautzarik apurtu gabe ezin egin" denaz komentzituta, non metafora suabeagoetan pentsatzea ere ez zaigun okurritzen. Azkar, azkarregi onartu-edo ohi ditugu hizkuntz hedapenari ezinbestean laguntzen dioten iraultza sozio-kulturalen azken emaitzak. Denoi gustatzen zaizkigu irabazleak: hizkuntz hedapenaren ikerlanek hizkuntza horien eremuan dauden herriei (eliteei lehenik, eta ondoren masei) produktu berriak, teknologiak, ideologiak, bizimoduak, sentierak, aukerak (sormenezkoak barne) ekartzeko ahalmenaz betetako azalpenak jasotzen dituzte. Errazegi ahaztu ohi (edo nahi izaten) dugu "hedapen" hitza anestesiatzen duten horietakoa dela: estaltzen dituen bekatu eta oinaze ugariak sentitzeko edota gutxienez haietaz konturatze-ko gure ahalmena izozten edo paralizatzen duten horietarikoa. "Hedapen" az dugun interesari "hizkuntz politika" rekikoa ghitzen badiogu gainera, txosten honetan eskatu zaidan bezala, horra hor beste gai batez ere ez konturatzeko arriskua: hedapenak ez duela "hizkuntz politika" kontzientea bakarrik esan nahi, planifikatu gabeko hedapena ere baizik, hedapenari hizkuntz politikak

berak bezainbat edo gehiago lagun diezaioketen Zeitgeist-joeren bidez. Sarritan, hedatzeko bultzada hor dago berez: eta hori indartu egiten dute gizartean kokagunez aldatu nahiak, materialezko eta atsedenezko plazerretarako gogo-irrikak eta berritasunaren bila joatearen itxurazko fineziak. Azkenean, hizkuntz politika hutsa izan beharrean, kultur ukipenaren, kultur zabalkundearen, kultur aldaketaren eta kultur borrokaren prozedura konplexuak (eta horiek eguneroko bizitzan arlo guztietako bere ekintzetan dakartzaten erauzte-indarrak) dira hizkuntz hedapenean eragiten dutenak. Alderdi anitzeko prozedura hauek hizkuntz hedapenaren eta hizkuntz politikaren parametro estuetara baterabiltzea, horregatik, azken hauek txertatuta dauden testuinguruaz ulertzen duguna pobretzeaz gain parametro hauetaz ulertzen duguna bera ere pobretzea litzateke.

Hizkuntz hedapenaren estudioari dagokion ukitu afektiboa triumfalista izaten den bezala, hizkuntz ordezkatzeko edo lerratzearen azterlanari dagokiona aski goibela gertatzen da sarritan. Gal-tzaileen oinazeetan, herio-arriskuan dauden hizkuntzetan eta beren larritasunetan, traumatetan eta ahaleginetan ipiniko dugu orain arreta. Historiak garaitu dituenen adiskide agertzen gara maiz (diogun, bide batez, "historia" bera ere eufemismoa dela; bestela, izan ere, behialako garaile ankerrak geurea *bezalakoxe* haragizkoak eta odolezkoak izateaz gain agian geure arbasoak zirela onartu beharko genuke). Dena den, garaituak geure haragiaren haragi eta geure odolaren odol ez diren/ziren artean behintzat, nahiago izaten dugu oro har hain mingarri ez den beste gairen batera pasa. Besteen sufrimenaren intelektualizazioa (gure eginkizunaren gako-gakoa intelektualizatzea bait da, kazetaritzat edo propagandizatatzat har gaitzaten nahi ez badugu behintzat) ez da inondik inora ere gai atsegin edo alaia. Ez dago Nancy Dorian asko behin eta berriro hiltzorian dauden hitzun-herri edo hizkuntz elkartetara itzultzeko prest, ez eta ikertu-asmo hutsez ere, nahiz eta gizarte horiek galdera on, zail eta garrantzitsuenetarikotarako erantzunak gorde beren sabelean: mugei buruzko galderen erantzunak hain zuzen (non eta nola marraztu hiltzoriaren eta bilakaeraren arteko muga-lerroa, gaixotasunaren eta osasunaren artekoa, heriotzaren eta bizitzaren artekoa). Baina, guk jaramonik egin ala ez, arriskuan dauden hizkuntzak (hots, belaunez belauneko hitzun-sarriren eta -irteeren arteko kenketek neurri handiko balantze negatibo, iraunkor eta kontrolagaitza dutenetakoak) hor daude egon; eta ugari dira, alerik ale eta urterik urte *Cultural Survival Quarterly* edo *Survival International News* irakurtzen duen edonork argi eta garbi ikus dezakeenez.

Herio-arriskuan dauden hizkuntzen gaitzak arintzeko ahaleginek (beren iritsiezin eta muga-baldintza estuetan ere) aurrera jarraitzen da halere, lehiakide indartsuagoekiko *modus vivendi* (eta ez *modus "morendi"*) batera iritsi asmoz: eginahal horiek prestakuntza soziolinguistikorik gabeko edo gutxi arduradunen kontu joan ohi dira sarritan. Hizkuntz plangintzaren alorreko aditu gutxi irakurtzen du (irakurtzeko gai ere ez gara eta) "beren hizkuntzatxo bitxi horietan" idazten dutena, eta ikerlan konparatuak edo arriskuan dauden hizkuntzei lagundu asmozko teoriak (hots, hizkuntza horien aldeko hizkuntz politikak) urri baino urriagoak dira izan. Baldin eta galzorian dauden animalia motak gero eta bakana gortzen direnean planeta honen "bizitzaren kalitate"ak oro har jasaten duen galeraren aurrean sentibera bagara, beren bizigune naturalak babesteko eta bizirik iraun erazteko aukerak hobetzen ahalegintzen bagara (adibidez, York Berriko Mendebaldeko Autopistaren konponketa-aldaketak beste hamabi urtez atzeraraziz, beren orduko haztegiak suntsitzen baziren, arrain-mota jakin batzuk sekula gehiago sendotuko ez ziratekeelako), are nabarmenagoa izan behar luke, galtzeko arriskuan dauden hizkuntzei dagokienez, geure jokamoldea zorrotz aztertzeko premiak eta hizkuntza horien aldeko ekintzak burutu beharrak. Teorian ez luke hizkuntz hedapenaren eta hizkuntz mantentzearen artean ezinbesteko tira-birarik behar. Beren L moduko funtzio tradizionaletatik hitzunak uxatu beharrean, hizkuntz hedapenak soil-soilik soziokulturalki berriak diren funtzio ("moderno")en eskurapenari, H modukoei gehienbat, egokitu ezinik ez luke. Teorian hori dena horrela izanik ere, eta nik neuk teoriatzko egia honen aldeko testigantza sarritan eman izan dut, hedapen-formulak deskribatzen duen funtzio-banaketa osagarri hori ez da maiz-asko prozesu jakin baten lehen aro-aldi hutsal eta ilaun bat baizik izan ohi: prozesu hori zaindu gabe uzten bada, izan ere, erraz iristen da, teoriak ezinbestekoa ez izan arren, aurretiaz esan bezalaxe gertatu ohi den hurrengo arora: hasiera batean status handiagoko rol eta eginkizun berriagoei uztarturik hedatuz doan hizkuntza berri hori hitzun-herri edo hizkuntz elkarreak ordurarte erabilitako hizkuntzari (hizkuntzei) atxeki ohi zitzaizkion funtzioak borrokatzen hasten da laster, funtzio horiek erasaten hasten. Orduantxe sortzen da herio-arriskua.

Bilakabide hori gerarazteko aukerarik badago egon, jakina. Aukerabide horri "diglosia" esaten diogu: talde etnolinguistikoko edo hitzun-herri baten baitako hizkuntzen funtzio-banaketa osagarri, luze-zabalean onartu eta iraunkorrari ematen zaio izen hori.

Denok ezagutzen ditugu era horretan, elkar hartuz alegia, egindako gizarte-konponketen adibideak: hor dago Suitzako aleman/goi-alemanen adibidea bera ere, non ez dagoen ez erlijiozko heldulekurik ez klase sozialen aldetiko abantailarik (alfabetatzearen murriztapen monopolistiko "tradizional" edo pre-moderno, kasu) era horretako konponketei jarraipen-indarra emateko. Baina, azken-azkenean, arriskuan dauden hizkuntzen arazoa konpontzeko diglosiaren irtenbidera iristea oso zaila da: bai filosofikoki zaila, eta bai enpirikoki. Zaila da hori *edozein* inguramendutan, eta are zailago egoera moderno tipiko batean. Eta, horrela, "hizkuntz politika" ra itzultzen naiz. Nola mamitu zentzuzko hizkuntz politika bat, hortaz, arriskuan dauden hizkuntzei kokagune sendoa segurtatzeko?

Nola egin hori status-etekin askoz handiagoz horniturik dauden eta funtzioz funtzio hedatuz doazen hizkuntza lehiakideek hizkuntza ahulak erasan eta astindu ez ditzaten? Badakit hizkuntzaren plazan, oihanean bezalaxe, "hautapen natural" delakoak nagusi izan behar lukeela uste duenik badagoela egon. Badakit, orobat, arriskuan dauden hizkuntzen aldeko hizkuntz politikaren aurka berba egiten duenik badela, politika hori alferlana delakoan. Badagoela politika horri hiltun-herri edo hizkuntz taldeen arteko tentsioak sustatu, gehitu eta gehiegikerietara bultzatzeko joera ikusiabartzen dionik. Badagoela, alegia, ahulen aldeko jokabide horretan gehiengoak agintzeko duen eskubidearekiko eragozpen-traba sumatzen duenik; eta ez dela falta, beraz, gehiengoari bere gogoz (hots, arriskuan dauden hizkuntzak babesteko legerik ezarri gabe) jokatzeko aukera emanaz gero, gehiengo horrek zuzen jokatuko lukeelako konfidantzarik ezaren adierazpena ikusten duenik guzti horretan. Eta, hala ere, horra: ni ez nago jende horrekin ados. Ez dut zinez "hautapen natural"ean sinesten: delako lege hori oihanaren legea da, izan ere, eta beti saiatu izan naiz hori baino goragoko lege bati jaramon egiten. Eta, ahulen eta indartsuen arteko lehia-balantza berdintzeko printzeekin guztiz fio ez banaiz ere, ez dut otsoengandik arkumeckiko "zuzen jokatze" handirik espero. Badakit arriskuan dauden hizkuntzen alde agertze hori neure baitako interes baten isladatzat hartuko duela hainbatek (arrazoi dute horiek: min dut neure ama-hizkuntza arriskuan dagoelako, eta horren alde ahal dudana egiteko zin egina naiz); ondusun publikoaren alde ari naizenez, nere kontrakoek adinbat argudio badudala uste dut, dena den. Eta haiek ere beren mangapean isilpeko interes bat edo beste gorderik —ondo gorderik ere— dutelako susmorik ez zait, gainera, falta: zergatik, bestela, berez ino-

lako laguntzarik behar ez duen gehiengoa defendatzen jardun? Horregatik, beraz, burua makurtu gabe hasierako puntura itzul-tzen naiz berriro: egia da hizkuntz hedapena zikin-mantzarik ga-beko bedeinkazioa ez dela; egia da, orobat, hedapen horrek hiz-kuntz lerratzea eragiten eta hizkuntza txikiagoen bizia bera zalan-tzan jartzen duela sarritan, hizkuntz hedapena bera sabelean daramaten soziokulturazko aldaketa-prozesuek irentsita; hori dena horrela izanik, nolako hizkuntz politika egin ahulen eta indar-tsuen, arkumeen eta otsoen arteko koexistentzia bizi-iraupenez sustatzeko?

Gure bilera honetan EEBBetako "Ingelesa, Ofizial/Ingelesez Bakarrik" mugimenduari jadanik dextekoa arreta eskaini zaionez (mugimendu hau hizkuntza boteretsu baten alde —ingelesa EEBBetan— eta gure herriko hizkuntza ahulagoen aurka baliatu nahi da hizkuntz politikaz), bai bilera-babesleen eskariari erantzunez, baina baita nere borondatez ere, azken urte hauetan zehar aski ongi ezagutzera iritsi naizen beste zenbait parajetako adibideak aukeratzen saiatuko naiz: euskara, frisiara, irlandera eta yiddish-aren kasuak aukeratuko ditut, hain zuzen, guzti horiek azken-mugei buruzko galderak sortzen bait dizkidate. Bestela esanda, ahuldade- eta arrisku-maila jakin batetik gora posible al da lehiaki-de indartsuago baten hedapenari aurre egitea? Edota, beste era batera azalduz: hizkuntza ahulagoen aldeko hizkuntz politikarako ahaleginak eta hizkuntza horiek dituzten berariazko funtzio-banaketak modu egokiago batean lotu ote daitezke? Ondoko azalpenotan Mendebaldeko munduaz kanpoko adibideak ere gogoan izatea eskatzen dizuet: nahiz eta nere argudiobidearen xehetasunak adibide horietara ez egokitu, aurkezten ditudan printzipio orokorrak gutiz erabilgarriak dira horietan ere.

Galtzeko arriskuan dauden hizkuntzen hedapena

Galtzeko arriskuan dagoen hizkuntza askoren alde (beren hizkuntz statusa segurtatzeko) egiten diren ahaleginak aztertzen baditugu, bada zerbait arras nabarmena: sua suaz itzaltzen saiatzen direla, oro har. Beren etnolinguistikazko hesi-barrutian urratsez urrats lur jaten eta gailentzen ari den hizkuntza etsai edo lehiakide bati aurre egin behar diotelarik, eta lehiakide honek boterea eta modernitatea ia-ia osotoro kontrolatzen dituela ikusirik, galzori-arriskuko hizkuntzen aldeko leialek "boterearen eta modernita-

tearen alorra” bereganatzeko (zenbaitetan berriro eskuratzeko) planak egiten dituzte sarri baino sarriago. Euskarari dagokionez, horrela, goimailako hezkuntzarako natur zientzietako terminologiak lantzen saiatzen dira, langintza horrek Auñamendietako bi aldeetan Euskal Herri euskaldun elebakarra berriz sortuko den eguna aurreratu egingo duelako ustean. Protagonista irlandarrek nagusiki irlanderez funtzionatuko duten gobernu-bulego eta delegazioetarako planak prestatzen dituzte, beren herriaren “lehenbiziko hizkuntza ofizial eta hizkuntza nazional”ari berez dagokionez. Frasieraren aldeko leialek irakaskuntza ertainetako eskolak eta udalak eskuratu edo berreskuratu gura dituzte; eta Yiddish-aren protagonistak, gutxienez 1908ko Tshernovits-eko Hizkuntz Bil-tzarretik gaur arte, hiztegi eta gramatikez, poesia moderno eta literaturgintzaz, antzerki eta aldizkari intelektualez, zientzia arruntetarako bederen balio izango duen corpus-plangintzaz eta *New York Times*-ekiko itzulgarritasunaz arduratzen dira. Bai beren buruari halako eginbidea ezartzen eta bai besteri halakorik gomendatzen diotenek badakite jakin, herio-arriskuan duten beren hizkuntza hori modernitatearen funtzio gorenentara hedatzeko inbertitzen dituzten denbora-ahaleginekin, (a) hizkuntza hori funtzio horietan erabili nahi duen eta hartarako gai den lagun gutxi erakarriko dutela hasiera batean, eta (b) hedapen-saio horiek ezer gutxi lagunduko dutela belaunez belauneko hizkuntz transmisioaren oinarri-oinarritzko eragileei (Mendebaldeko nahiz Mendebalde-kutsuko gizartean etxea, auzoa, oinarritzko irakaskuntza, lan-mundua, erlijio-alorra) aurre egiten, hizkuntza txikiaren gainbehera frenatzeko. *Beren ahaleginean bizkor jarraitzen dute, hala ere, eta bere kabuz hartzen dituzten hizkuntz politikazko erabaki garrantzitsuenak maila horretakoak izaten ere dira, gainera, askotan.* Beren hizkuntzari xede apalagoak ezartzeko proposamenez (lehen mailako belaunez belauneko jarraipen-bideei kasu gehiago egitea, adibidez, edota jarraipen-bide horiek indartzea) mezu pretxuz beteriko “folklorizazio” kritika jasotzen dute: hots, halako ikuspegi-laburtzea eta bizitza modernoan (eta, ondorioz, hizkuntz bizitzan) botere eta status-arekin zerikusirik duten elkar-ekintzak bazterrerara uztea gauza bera liratekeela salatzen dute; eta, horrela, nekazal iragana (ipuin zaharrak, behialako herri-kantak eta dantzak) azpimarratuz, tribializazioa aukeratzen dela. Hizkuntz politikaren alorreko agintarientzat izugarritzko erakarmen-lilura du mundu modernoak, bere arlo eta xedeekin. Ez da harritzekoa ere: nola ez dute bada lilura hori izango, ia beti tentsio eta asmo modernoan arragoan era-moldatutako elite modernizatuak izanik beraiek!

“Hurbildu/Urrundu”, ahobiko ezpata

Egia esateko, hizkuntza bat galzori-arriskuko bihurtzen deanean, bere arazoak konpontzen saiatzeko eskain daitezkeen status-plangintzazko ia edozein irtenbidek, sor ditzakeen etekin probableak kontuan izanik, arrisku-maila handia du berekin. Xede eta elkarreragin modernizatzaileetan sartzea (edota berriro hartaraztea) azpimarratzen duten konponbide-aholkuek etsai-lehiakide indartsuago (gero eta indartsuago, sarri-askotan) batekiko konpetentzia eta borroka zuzeneko politika batera daramate. Pertsona korriente gutxisko dago ordea prest, linguistikoki nahiz filosofikoki, halako borroka bati ekiteko; arrunt pertsona gutxi, batez ere, borroka hori sustatzen duten indarrak bere izaeraz hizkuntzan zentratuak direnean nagusiki. Astrofisika irlandera ikasteak (edo irakasteak) argi frogatzen du, jakina, “gure hizkuntzak ez duela batere hutsunerik; astrofisikarako erabiltzen ez badugu, *geu* gara errudun, ez hizkuntza”. Dena den, helburu hori lortzeko behar den dirua, denbora eta ahalegin-kopurua izugarri handia denez (bai ezinbesteko terminologia eta testuak borobiltzeko eta bai irakasleek berek hizketa-bide horiek ikas eta erabilerazteko) eta irlandera (edo X-era) xede horretarako inoiz erabiliko duen pertsona-kopurua murrizta denez, jokamolde hori politika zuhurra den ala ez galdetu behar genioke geure buruari. Zer esanik ez, astrofisika azpimarratzen den une berean astrofisikaz inoiz ezer entzun ez duen (eta hartatik inolako argibide handirik apenas espero duen) pertsona asko eta askorengan, “etxebarneko gerra-fronte”an alegia, desgaste-higadurak aurrera jarraitzen duenean. Hala ere, funtzio-lehentasun borrokalari eta modernoan alde jokatze horren zuhurtasuna zalantzan jarri eta familian, auzoan eta oinarrizko eskolan (hots, soziokulturaz moldaturiko hizkuntz eskuratzearen muinean dauden barrutietan eta rol-harremanetan eta, ondorioz, belaunez belauneko etnolinguistikazko jarraipenaren ardatz diren barruti eta elkar-ekintzetan) sendoago saiatzea proposatu bezain laster, “folklorizazio”aren mamuak burua jasotzen du.

Baldin frisia eta yiddish-a huts-hutsik edo nagusiki etxeko eta sutondoko jaiotzuntza barrenkoi izatera mugatu behar baditugu, baldin amets-kezka, asmo eta status modernoan munduan pisuzko zereginik (rol aipagarririk) izan behar ez badute, ordenadoreak, astrountziak eta “punta-puntako” ideiak gidari diren aro honetan, zer dira orduan hizkuntza hauek, garaiz kanpoko goruak eta hitz-jardun elizkoiak baino? Nork nahi ditu, ordea, goru-hiz-

kuntzak? Nork behar ditu halakoak? Gaztaroa pasa eta etxetik hiri handira, fortunaren bila, abiatu orduko, nork gordeko ditu goru-hizkuntza horiek berekin? Etxeko frontea bermatu asmoz jokabide honekin hasieran irabaz litekeena ez al da azkenean zeharo galtzen, gurasoen eta aiton-amonen mundu premoderno tradizional eta babestua atzean utziz (edo horri uko eginez), orainean edo, are hobeto, geroaren zurrumbiloan murgiltzean?

Argi dago, beraz, bai arriskuan dauden hizkuntzek eta bai beren zaindarien, hizkuntz politikaren alorrean egiten dutena egiten dutelarik ere, galtzaile ateratzeko aukera guztiak berekin dituztela: egiten badute egiten dutelako, eta egiten ez badute egiten ez dute-lako. Hizkuntz hedapenaren sua suaz zein uraz itzaltzen saiatu, arriskuak berdin samarrak dira itxuraz, eta emaitzak ere maila beretsuan zalantzazkoak. Batetik folklorizazioaren arriskuak eta bestetik irlandizazioarenak jota, zenbat eta gehiago bata saihesten ahalegindu, hainbat eta gehiago hurbiltzen dira beste muturrera. Zer egin dezake hortaz, zer egin behar luke, arriskuan dauden hizkuntzen aldeko hizkuntz politikazko ahaleginak, soziolinguistika oinarri hartuz? Irteerarik gabeko bide honetatik ba al dago ateratzerik?

Arriskuan dauden hizkuntzetarako hizkuntz politika: arrazoizko erdibide bat

“Hizkuntza bat herio-arriskura iritsiz gero ez dago zer eginik” esanka jardutea ez da bidezkoa; baina, bestalde, herio-arriskuan dauden hizkuntzak bizirik iraun erazteko inoiz beranduegi ez delakoarena egiteak ere ez du ezer asko laguntzen, maiz asko beranduegi izaten baita izan, hizkuntza horien aldeko politika-plangileek erabil dezaketen edo erabili behar luketen gizarte-kontrolaren neurria kontuan harzen badugu. Halere, gauza bat dago argi: hizkuntza bat arrisku-aldira iritsi izana *ez da* (behatzaile oker batzuen usteen kontra) *ezinbestean beranduegi delako seinale*. Egungo egunean ere, hiztun-herri edo hizkuntz elkarte desberdinak bata bestearen hain pegante eta hain elkarren menpeko diren une honetan, posible da hiztun-herri baten harreman-sareak eta hiztun-herri arteko sare-mugak estabilizatzea. Horretarako, ordea, gauza bi jakin behar da zentzuz eta neurriz konbinatzen: batetik, herri-gintza (ezinbestekoa da hori; hizkuntzaren gerorabidea ez litzate-

ke inoiz hizkuntz politika hutsaren menturapean utzi behar), eta, bestetik, hizkuntz politikazko ahaleginak. Dena den, larrialdietako lehen laguntza guztietan bezala arteri zain nagusien odoljarie edo odol-galtzea gerarazi behar da horrelakoetan lehenik, arreta nagusia olerki-aldizkarietan, astrofisikan eta nazioarteko botere-politikaren munduan nahiz erdimailako teknologian ipini ordez. Amahizkuntzaren belaunez belauneko jarraipenaren barruti-eremu garrantzitsuenak ez dira, guztiarekin ere, estuegi definitzekoak: aitzitik, sukalde-eskaratzaz eta etxeaz gainera auzoa, oinarritzko eskola, lan-arloa eta, sarri-askotan, erlijio-eremua ere barruti horren barnean hartu behar dira. Hauek dira izan, baterabilburik, heredatzen ditugun oinarriak, gizartea definitzen dutenak eta hurrengo belaunaldiari banan-banan baino areago luze-zabalean, gizarte-eraginez alegia, eskuratzen dizkiogunak. Gure argudiobiderako hartu dugun ikuspegi euro-amerikarra kontuan izanik, hauek dira lehen mailako gizarte-erakundeak; eta, erakunde hauen barruan hizkuntza seguru denean, arnas hartzeko belaunaldi baten denbora eta tokia baditugu gutxienez. Hauek dira uste-balioak besteenganatzeko lehen erakundeak; eta, horregatik, hauek dira balio, leialtasun, ideologia, filosofia eta tradizioak besteenganatzen dituztenak ezinbestean: horietan sortu eta gordetzen da gizarte-sentimendua, horietatik etnolinguistikazko lehenaldi berrinterpretatuekiko leialtasun-deia eta nahi den etnolinguistikazko etorkizunaren babele eta zaindari izateko gogo-irrika pizten, ikaseraizten, indartzen eta zilegiztatzen da.

Izaki material eta materialistikoak izanik ere, gizakiok ez dugu oraindik idealen, maite-kuttunen nahiz talde-helburuen alde bizi-tzeko beharra eta ahalmena zeharo galdu. Lehen mailako erakunde soziokulturalen bidez lotzen da hizkuntza, lehenik, bizitzari bere zentzua ematen dioten egiekin; eta erakunde hauetara jo behar izaten dute politikagileek, horrexegatik, beren hizkuntza berriro egia horiekin uztartuko badute. *Hizkuntza orok, bizirik irauteko, ideia bat behar du:* eguneroko hika-miken eta arrazoipideen gaineretiko xede eta ikusmira. Oinarritzko ideia horrek ondoko osagai hau behar du, gutxien-gutxienez, berekin: etnolinguistikazko izaki berezia, bestetatik apartekoa, izaten jarraitu beharra. Hil ala biziko borrokan ari den hiztun-herriak beste gauza guztien gaineretik eutsi behar dio ideia horri. Osasun oneko hizkuntzetan, hiztun gehienek ez dute "ideia" horren jakitun izan beharrik izaten; larri dauden hizkuntzetan, aldiz, txikitatik erakutsi eta sarri gogorarazi behar zaio hiztunari zenbaterainoko erantzukizuna duen berak bere hizkuntzaren (hots, gauza on eta preziatu guztien bilgura-

-ikur den horren) gerorabidean. Horretarako, berriz, informatu, saritu eta gidatu egin behar dira familia, auzoa, oinarrizko eskola eta eliza, besteez ezin bete ditzaketen beren rolak bete ditzaten. Jaiotz-kuntzaren funtzioei gerorabiderik segurtatzeko, oinarrizko erakundeok ez dute parekorik eta ez ordezkorik. Ordezkaezinak dira, bide batez, txiki-txikitatik hasita bizitza osoan zehar erakundeok bultzatzen dituzten ideiak: ordurarte izan direna izaten jarraitzeko berez duten *eskubidearen* ideia; izaten jarraitzeko *obligazio-arena*. Ezin ordezkatzeko funtzioak dira horiek, beraz, jatorrizko funtzioei bere horretan eutsi nahi bazaie. Guztiz beharrezkoak izateaz gain, horietan berreskuratu behar dira lehen-lehenik: horiek gabe ez bait dago, astrofisika euskaraz ikasten dutenak gero eta gehiago izanik ere, belaunzuz belaun transmititzen den jaiotz-kuntzazko funtziorik.

Hain beharrezkoak izanik ere, ordea, ez dira aski familia, auzoa eta hasiera mailako eskola. Beharrezkoak badira izan, baina ez dira nahikoak: are gutxiago (gu bezalako) jende "moderno"arentzat.

"Gizona ez da ogi hutsetik bizi", Gurasoen Esanek erakusten digutenez; baina, bestalde, "ogirik gabe ezin ikas liteke". Status-plangintzarik gabe corpus-plangintzan jardutea hizkuntzalari ergelen joko hutsala den bezalaxe, sukalde-eskaratzak eta etxebarrak hipnotizaturik geratzea inuxente etnikoen tontatze erromantikoa baizik ez da. Etxean eta auzoan jatorrizko hizkuntzari berriro bere lekua eskuratzen ahalegindu beharra dago, batetik: haurtzaindegi eta Eskolaurre mailan eragile izango diren guraso-elkarteen bidez; erosketan eta arrantzuan, puntugiten eta irakurtzen, hizkuntzari eutsiz umeentzako auzo mailako kirol-taldeak eratzen eta gazte-jendearentzako kantu-lehiaketak antolatzen diharduten hizkuntz elkarteen bidez; ikasmaita desberdinetan hizkuntza goraiatzeko lehiaketak sarizatuz; hizkuntza kontuak zaindu dituzten eta hartan arrakasta izan duten gurasoentzat alde aurretik ordaindutako bakazioak eratuz; bere buruari errespetua dion gizarte orotan dedikazioari, zintzotasunari eta bikaintasunari egin ohi zaion begirune-aitormena, hizkuntzari begira oraingoan, erakutsiz elizan nahiz eskolan. Hori dena egiten den aldi berean besterik ere bada, ordea, eginkizun: hasieratik beretik zurkaiztu behar da ezinbestean lan-mundua (behe- eta hastapen-mailako lan-arloa bereziki), hizkuntzazko begirune-aitormenez, sari-emankizunez, promozioz, soldata-igoeraz eta beste edozein eratako lehenespenez. Hortxe hasten da lanaren, lanbide eta karrera desberdi-

nen mundu serioa; mundu horretantxe pasatzen dute herritar gehienek bere bizialdi gehieneko denbora gehiena. Horixe da galtzeko arriskuan dagoen hizkuntza orok hedatzen ahalegindu behar duen lehen alorra: hartara hedatzen lagundu behar zaio (hots, babes-injinerutzaz alor horretara zabalerazi behar da hizkuntza). Hau izango ere da, askorentzat, inoiz bizi izango duten azken hizkuntz hedapen nabarmena. Luze-zabaleko entretenigarrien mundua (kirolena zein espektakuluena), izan ere, hizkuntzari eusteko bigarren mailako erakunde-multzokoa bait da, eta ez lehenengokoa. Hots, mundu hori ez da belaunez belaun gizarteaz edo familiaz transmititzen den erakundeetarikoa: moral-kutsu apalagokoa da eta gaztarora iritsi edo hura pasa ondoren bakarrik bereganatzen ditu gizabanakoak bere fruitu-emaizak.

Lan-munduak ez du mugarik. Hasiera-mailatik goraino doa, eta zenbat eta gorago joan, hainbat eta probableago da galzoriko hizkuntza hori ahalmen handiagoko hizkuntza etsai-lehiakideen menpean geratzea. Indartsuak baino usuago ahulak izan ohi dira elebidun; arriskuan dagoen hizkuntzazko hiztun-herritarrek ere, goimailako lan-arlo horren sariak eskuratu nahirik, ahal duten guztian komunikazio zabalagoko hizkuntza lehiakidez adierazi beharko dute hartarako, ezinbestean, beren gaitasuna. Yiddish-eko olerki-aldizkari pare baterako edota frasierazko kimika organikoari buruzko testu-liburuetarako tokirik izan daiteke agian, baina zalantza handiak ditut eginkizun hauek lehentasunezko ardura izan behar ote luketen, non eta ez garen huts-hutsik arriskuan dagoen hizkuntza batez ari, kultur autonomia izateaz gain gizartearen alorrik goren eta indartsuenetariko askotara hizkuntz hedapena sustatzeko behar adinbateko aginpide bereganatua duen gizarte batez baizik. Kasu askotan, dena den, era horretako aginpide-autonomia berez xede errealista ez izateaz gain hasieran behintzat xede kaltegarria izatea ere gertatu ohi da. Horrelako xedeak berarekin dakartzan jokabide sozial eta politikoak sustatzea, hizkuntza bera hil ala biziko borroka larrian ari denean eta bote-rearen eta agintaritzaren goiko alorrak bere eskumenetik at (eta ez jadanik, edo ia-ia, eskueran) dituenean, hezur-mamizko errealitatea balizko olearekin nahastea da, berehalako eginbeharra ortzadarraren bukaeran dagoen urre-potearekin konfunditzea. Berpizkunde-saio osoa hobeto tirokatu eta akabatu ahal izateko halako oker-neurtzeen zain dauden etsaiei munizioak eskuratzea baino ez da hori: funtzioak dislokaturik dituen hizkuntzak belaunez belau-neko hizkuntz jarraipenaren lehen mailako barrutietan egonkortasun eta lasaitasunezko jenerazioak behar dituela ez konturatzea

bait da; ez ikustea, alegia, etnokulturazko taxuera berezia (eta horri loturik etorri ohi den hizkuntza) babesten dituzten eskema barrenkoi-intimoetan, eguneroko bizitzan, ez dela zalaparta gehiagorik, dislokazio gehiagorik, nahasketa gehiagorik behar. Gogoratu beharreko lezio nagusia (eta, itxura denez, ikasten zailena) honako hauxe da: *alor barrenkoi-intimo horiek direla babesgarri-babestuenak ere*. Belaunz belauneko jarraipenari sendo eusten diote horiek, mundu modernoaren eragile eta bultzatzaile nagusiak ez diren arren. Aitzitik *alor moderno indartsuenak dira* botere-gatazkaren gorabeheretan *murgilduenik (eta haietatik zintzilikana-go) egon ohi direnak*; ez dira alor horiek hiztun-herriaren oinari: hiztunongan duten eragina ere gure bizi-denboran beranduago iritsi ohi zaigu, goragoko asmoz eta hiztun-herriak bertatik bertara-ko jardunean bereganatu ohi duen bizi-esparrua gainezkatuz.

Galtzeko zorian dauden hizkuntzek alor horiek zaindu eta kontrolatu behar dituzte, bigarren mailako esparrua (luze-zabalagoko eta goragoko botere eta aginpidearen status-alorrek, alegia) kontrolpean izatera inoiz iritsiko ez balira ere. Etxe- eta herri-giroa kontrolpean izateak, berriz, giro horri dagozkion alor-esparruak herio-arriskuko hizkuntzaz berreraikitzea esan nahi du, azal eta mami beraiekin bat egitea. Eta, beraz, beste guzti hau ere esan nahi du: komunitate- edo herrigintza, komunitate-politika, komunitate-ongi izatea, komunitate-erakundeak, komunitate-bizitza, komunitate-ekintzak; mila aldiz garrantzitsuago da hori egitea, hizkuntzazko izu-ikaraz eta ametsez gatz-ozpindutako hizkuntz politika huts-soila, hizkuntz politika *ad nauseam* egitea baino. Kultur matrize horixe da, hain zuzen, hizkuntza bera baino areago, politikak sustatu eta indartu behar duena. Hizkuntzalariak berak ere ez dira, hartara bagoaz, hizkuntzarekin eta hizkuntzarentzat bizi; zer esanik ez, jakina, gizajende xehea. Oreka samur bat gordetzen jakin behar du hizkuntz politikak aurrez aurreko eta zeharkako ekintzabideen artean, barne-muinaren eta gainazalaren artean, ozpinaren eta eztiaren artean. Herio-arriskuan dauden hizkuntzentzako helburu zentzuzko bakarra "Lingua sana in comunitate sana" da. Fetitxegintza alde batera utzi eta harreman-sare edo matrize horren sarebegi edo gelaska ugarietako prozesu txiki xumeei gogor lotzen ahalegindu behar du. Atsegin eta sari-emaile izan behar dute prozesutxo horiek: agintearen eta modernitatearen gaindegietara iristeko balio ez izan arren, bazterrezinak gertatu behar dute prozesu txikiok goi-gaindegi horien bila dabilen hiztunarentzat ere.

Ondorioak

Robert Browning-ek zeritzanez, “gizonaren hel-nahiak gaintu egin behar du irispidean duen eskurakizun oro; bestela, izan ere, zertarako da zerua?” Goregi iritsiz gero, muturrez behera erortzeko arriskua agoanta dezaketentzat bakarrik balio du, ordea, aholku horrek.

Abiaburuan (eta totelka-motelka ekin ohi zaion abialdi ahulmakal hori dut batez ere gogoan, horixe bait da arriskurik handieneko garaia), jokabide ausart hori baino ondotozoz zuhurragoa izan behar du galtzeko arriskuan dauden hizkuntzen aldeko hizkuntz politikak, hori baino zentzudun-sotilagoa, irabaziak eta galerak neurtzerakoan normalean baino tentu handiagoz jokatu duena. Hasiera-aldi horretan, berezko martxa hartu artean, hizkuntza bakoitzaren berariazko funtzio-perfil eta funtzio-perspektiba nagusietara egokitu behar da, ahalik eta sentiera handienaz, hizkuntz politika oro. Arriskuan dauden hizkuntzen kasuan, etxeko eta etxe-inguruko hiztun-jendearen odol-galtzeak gerarazi behar dira lehenik eta behin. “Folklorizazioaren arriskua”, izatekotan ere, lehen mailako etnokulturazko alor-barrutiak segurtatutakoan bakarrik izan daiteke benetakoa. Hartara iritsi artean, mila bider galgarriagoa da irlandizazioaren arriskua, folklorizazioarena baino.

Neurritz kanpoko desteinu-mezpretxuz hartu ohi du hainbatek “folklorizazioa”: halakok ez du begi onez ikusten, lehen mailako alor-barruti horiek galtzeko arrisku bizian dauden hizkuntzen kasuan sentimenduzko jardun-harremanci, etxe-giroari eta, oro har, eguneroko biziera korrienteari lehenatasuna aitortzea.

Folklorizazioaren aurkako gehiegizko gorroto horrek ez dio, ordea, hizkuntza ahulari batere mesede egiten. Aitzitik, hiztun-herri oro bizirik irautera bultzatzen duten oinarriak gesaldu eta ahulagotzen ditu: hots, munduan bakarra izatearen sentimendua, besteengandik apartekoa den hiztun-herri jator bat osatzearen sentiera, birrintzen eta desegiten du. Gure senide eta auzolagunak, adiskide eta lagunak, gure lankide eta apaizak, gure betiko bezero eta enpleguak, haurrak sozializatzeko gure eramoldeak, eta bertako guztion oroitzapen, jai-ospakizun, ohitura eta usadioak, hauexek dira (azken batez irrazionalak izanik ere) gure etnolinguistikazko izate bereziaren adreilu eta *raison d'être*-ak: horien gain dago gure hiztun-herriaren berezkotasuna eraikia. Ordenadorea eta atomo-suntsitzailea gauza berbera dira nonnahi, izan des-

berdina emanik ere; besterik gertatzen da, ordea, herri bakoitzak bere erara moldatu, oratu eta "kutsatu" izan dituen elkar-ekintze-kin (jai-ospakizunak, haur jaioberrien bataio-festa edo bestelako zelebrazioa, urtebetetzeak,...).

Horrelakoetan, izan ere, hiztun-herri batek historian zehar berea izan duen hizkuntza alde batera utzi eta beste bat hartzen duenean, giza jardunaren azalaz gainera mamia ere aldatu egiten da: beste famili kultura bat isladatzen da, eguneroko errealitate dife-rente bat, iragan hurbilaren beste interpretazio eta berarekiko bes-te harreman-molde bat, etorkizunari buruzko beste ikuspegi bat. Labur bilduz, lehenengo aldiz orain hogeit bat urte nere *Language Loyalty in the United States* (1966) liburuan adierazi eta ondoren *Language and Nationalism* (1972) lanean teoriaz jantzi-osatu nue-na errepikatuz: lekuan lekuko etnokulturaz moldatu eta kutsatu ohi diren elkar-ekintzak beste hizkuntza batez egiten direnean, ez da hizkuntza bakarrik aldatzen: horrekin batera etnokulturazko nortasuna bera ere beste era batera hezur-mamitzen da; etnokultu-raz kontrastak diren jardunbideak ere beste ildo batetik eramaten dira. Eta guzti hori horrela gertatzen da, hizkuntza desagertu ondoren bizirik irauten duten jarraipen-ekimentera esker herri-izenari (ez izanari) bere hartan eusten zaion kasuetan ere.

Kultura eta hizkuntza biziak aldatzen ari izaten dira beti. Hori egia da; baina hizkuntz lerratzeak (hizkuntza baten ordeze bestea nagusitzeak) esanahi jakina du edozein kasutan: desagertzen den hizkuntzaren kultura ez dela kapaz aldaketa horren zerbatekoa eta nondik-norakoa kontrolatzeko edota, gutxienez, behar adinbateko neurrian inpluitzeko.

Galtzeko zorian dauden hizkuntzak indarberritzeko egiten di-ren saioetan aski nabaria izan ohi denez,

- a) benetako herio-arriskuan daudela sentitzen duten harreman-sareek egin ohi dituzte saio-ahalegin horiek
- b) ahalegin horien bidez herio-arrisku horretaz oraindik jabetu ez diren beste harreman-sareak inpluitu nahi izaten dituzte (hots, haiengan eragin nahi izaten dute)
- c) ahalegin horretan saiatzen diren harreman-sareen xede nagusia, beren bizitzari dagozkionetan historiak onetsitako mami-edukinak (edota berorien bertsio eta interpretazio jator-traditionalago batzuk) mantendu, gehitu eta indartzea da. Hori

dute batez ere xedea, eta ez mami-edukin horiek galdurik (hots, barren-husturik) geratutako axaleko nortasun-itxurei eustea

- d) beren kulturarteko harremanak ahalik eta neurririk beteenean kontrolatu eta gidatu (edota gutxienez haiengan eragin) nahi dituzte (dute), eta ez besteren kontrolpean dauden kulturarteko harremanen jostailu, hondakin, xede-gai eta gatibu huts bihurtu. Inor gutxi da gaur egun, zein ere indartsua den, bere etxean erabateko jaun eta jabe. Hori eta besterik gabe, ordea, gutako inork ez du bere etxean arrotz, morroi eta hezur-mamiak galdutako mozorro hutsal izan nahi izaten
- e) laburbilduz esateko, eta geure burua ere harreman-sare horien partaide eginez, diogun, saio-ahalegin horiek egiterakoan, ez garella etiketa etniko edo herri-txartel baten bila ibili ohi, etiketa horri ongi dagokion edukin etniko edo herri-mami baten bila baizik. Eta ez edozein etiketa egokiren bila ere, gainera, egokia zer denaz eta ez denaz geuk, eta ez bestek, eratua dugun ikusmolde historikoaz ongienik ezkontzen denaren bila baizik.

Arriskuan dagoen hizkuntza oren aldeko hizkuntz politikak jaiotzizkuntzaren funtzio barrenkoi-intimoak zurkaiztu behar ditu lehenik. Eta gero, ahal bada, piskana-piskana handik aurrera jo behar du, ama-hizkuntzaren belaunez belaunez jarraipen-iturri diren lehen mailako alor-barrutietako erakundeetatik bigarren mailakoetara hedatuz. Sarrera- edo hasiera-mailako lan-alorra ezinbestekoa da; goragoko mailetakoa, aldiz, litekeena edo ahal balizkoa. Diglosia beharrezkoa da (galtzeko arriskuan dagoen hizkuntzari burutik burura bereak, eta bereak bakarrik izango diren alor-barruti sendo egonkortu zenbait atxekiz); autonomia ekonomiko edo independentzia politiko elebakarra, aldiz, "agian-behar-bada"koa. Jaiotzizkuntzaren funtzio barrenkoi-intimoak berriro irabaztea nahitanahiezkoa da; hizkuntza hori agintearen eta modernitatearen goi-gailurretaraino hedatzea "ausaz-akaso"koa. Galtzeko zorian dauden hizkuntzen aldeko hizkuntz politika razionalizatzea behar-beharrezkoa da; politika horien emaitzei ahalik eta etekinik hoberena ateratzea, berriz, hoberenean ere litekeena: kontuan hartu behar bait da, izan ere, gizartea hain habaila bizian aldatzen eta dislokatzen ari denean hizkuntz politika horrezaz gainera, horren gainetik eta horren aurrez aurre, beste indar eta kontsiderazio asko ere hor ari izaten direla, gizarte-lapikoari nork bere gogara eragiten.

Ezertan lagunduko ote diete, ordea, gogo-jardun hauek, bai ingeles-frantsesekin, latin-grekoekin, potinhua-gaztelaniekin, swahili eta hindierarekin interesaturik daudenei eta bai, seguruenik, gutako gehienoi ere?

Zentzuzkoa al da, hizkuntz hedapenaren eta hizkuntz politikaren horizonte mugagabeei buruzko jardunaldion atarikoan, arriskuan dauden (bizirik irauteko aukera eskasak eta hedatzeko are eskasagoak dituzten) hizkuntza txiki horietaz hitzegitea? *Bai horixe*: osasunaz dugun hainbat jakitate gaixotasunari zor diogun bezala, eta psikopatologiak eguneroko buru-jardunaren jokamolde normalen berri ematen digun legez, galtzeko arriskuan dauden hizkuntzen arazo eta katramilek argibide sendoak ematen bait dizkigute hizkuntz politika noraino denaz ezinago ahul, erbail eta indarge, eta hizkuntz hedapena noraino denaz guztiz konplexu eta korapilotsu. Eta horra: gure eginbidea da, batetik, hizkuntza horiei laguntza ematea (gure laguntzaren behar direlako, beste ezeren baino beharrago) eta laguntza-emate horrek gu geu gizatiarrago-tzen gaituelako. Baina ez hori bakarrik; bestelako mesederik ere ekarriko digu hizkuntza horiekiko harremanak: hizkuntz politikaren ikertzaile eta hizkuntz politikagile sentiberago, sotil-apalago eta zentzuzkoago bihurtuko gaitu harreman horrek. Errazago konturatu ere gara horrela, ikertzaile nahiz politikagileok, irabazi bakoitzak galera bana dakarrela berekin, asebetetzko irribarre bakoitzak etsipenezko malko-isurtze mingotsa, garaipen lorios bakoitzak hondamendi izu-ikaragarria.

Abiapuntu egokia da hori dudarik gabe, hala uste eta espero dut behintzat, hurrengo bi egunotako iker-bilaketa lanei ekiteko.

J. A. F.

Euskaratzaileak: Xixa Gardner / Mikel Zalbide

* Jatorrizko idazlanaren izenburua: "Language Spread and Language Policy for Endangered Languages", in: HOWENBERG, PETER H. (ed.) (1988): *Language Spread and Language Policy*. Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics (1987). Georgetown University Press, Washington D.C. — *Itzultzaileen oharra*: Jatorrizko idazlana ez da, hainbatean, hitzez hitz euskaratu. Esanahia eta mami-educina, hori bai, ahalik zorrotzenezan errespetatu nahi izan dira.

Armenia ala Soviet Batasuna? Berriro ere nazio-arazoa

Joseba Intxausti

Handia da Soviet Batasuna: 22.000.000 km² eta 261.200.000 bizilagunekin (1978); txikiagoa, Soviet Batasuneko Armenia: 29.800 km² eta 3.031.000 (1979) biztanlerekin. Eta are txikiagoa Azerbaijan-eko Karabagh Garaia: 4.400 km² eta 157.200 (1976).

Baina, itxura guztiz, eskualde estu eta txiki honetan Soviet Batasun osora ere leher daitekeen nazio-arazo larriak egin du eztanda: Armeniar sakabanatu eta sofrituak gertu daude Karabagh-eko beren herritarrei batasuna eta babesa segurtatzeko. Ierevan-en, beste hainbat aldiz bezala, manifestaldi munstro bat egin zen kaleetan, oraingoan 500.000 lagunekoa (1988-ekaina-15), Karabagh-eko eskualdea Azerbaijan-etik Armeniara pasatzeko eskatuz.

Herritarren borondate hori borondate politiko instituzionala ere bilakatu da Armeniako Errepublikan Sovietarrean, Alderdi Komunistaren barnean eta Parlamentuan (Ekainaren 15). Eta ez da harritzekoa, olatu politiko hau, zeren, Ter Minassian historikarizko zioenaren arabera, Armeniako Errepublikan ideologia nagusia nazionalista baita.

Armeniarren Diaspora zabal eta ongi eratuan, Karabagh-en gertaturiko hilketek eta Soviet Batasunean bertan ikusi diren manifestaldiek (Moskun, adibidez: Martxoaren 26an), ekintza-molde guztiak zuzpertz dituzte: kale eta plazetako manifestaldiak, Enbaxada soviatarren aurreko protestak, argitalpenak, intelektual eta politikarien azalpenak, etab. Karabagh, azken buruan, zerbait sakonagoren *iceberg*-punta besterik ez da aspaldidanik datorrena, bai; baina fenomeno zabalago baten adierazlea. Charles Aznavou[r] armeniar frantsesak ere bere kantari-ahotsa eman die errebindikazio zaharberrietuei: "La mort les a frappés sans demander leur âge, / Puisqu'ils étaient fautifs d'être enfants d'Arménie" (= Heriotzak jo ditu, adinaz galdetu gabe, / Armeniako seme-alaba izatearen errudun zirelako).

Nazioak berriro ere

Historia handiko eta patu gaiztoko herria izan da armeniarrena, eta azken mendean batipat gogorra nazio honen bizitza. Baina historia hurbil honek milaka urtetako historia du atzetik, eta, aberri horren lurraldeei gagozkiela, Diaspora aldakor eta ezinegon batean sakabanatua ere ageri da.

Orrialde hauetara dakargun Soviet Batasuneko nazio-arazo hau ez da ezezaguna *Jakin*-en irakurlearentzat: zenbaki bateko dossier osoa eskaini zitzaion aldizkarian gaiari (1980ko Urtarrila-Martxoetako alea: 13. zenb.). Azken hilabete hauetan, gaurkotasun berria irabazi du beronek egunkarietan. Berriz ere piztu da "Nazioen errebolta Soviet Batasunean".

Erregimen soviatarrek nazionalitateen eta herrien arazoari eman dion irtenbide konstituzional eta praktikoak eztabaida teoriko eta erresistentzia politiko ozpinduak piztu izan ditu aspaldidanik, mundu zabalean ezezik, Euskal Herrian ere. Ezker abertzale marxista eta ez-marxistaren eztabaidakizun errepikatua izan da hauxe (ik., adibidez, *Jakin* 13. zenb.; Azurmendi 1971: passim; Apalategi/Iztueta 1974: passim). Soviet Batasunean ere eztabaida hori biziberritu egin da, 1966tik aurrera bereziki.

Oraindik berrikitan Soviet Batasuneko Unibertsitateetatik atzerrira etorri izan diren delegazio kulturalen azalpen ofizialek (honelako ahotsak entzun ahal izan genituen, adibidez, Katalana-

ren Nazioarteko II. Kongresuan: 1985eko Maiatza. Palma de Mallorca) eta orain *perestroika* eta *glasnost* hauen babespean datozkigun albisteek ez dute elkarrekin kidesasun handirik. Aitzitik, bi diskurtso politiko garbiki kontrajarriak dira, lehengo ofiziala eta oraingoa eta berorren ondoko protesta sozial hau.

Azken hilabeteetako berrien arabera, Soviet Batasunaren barnean bertan, nazio-arazoaren inguruan, teoria eta praxi politiko berrituak agertu dira. Armenian ezezik, Kaukasia osoan, herrialde Baltikoetan, Kaspiotik Ertasiara dauden herrietan, azken gerra-ondoan deportatutakoen artean (tartariarrak, mesketa musulmanak...), kultur trataera politiko berria eskatzen da, eta inoiz baita ukatutako herrialdeak berreskuratzea, edo muga geo-politikoak berrikustea ere.

Aurreko mendetik hona Estatu espainolean Katalunia edo Euskadi bezalatsu, Soviet Batasunean ere badaude azken hamarkadetan sozio-ekonomia garatuagoa eta bizi-maila jasoagoak lortu dituzten Errepublikak. Herri ezberdinetako iharduera ekonomikoak eta eguneroko bizimoduak alderatuz suma daitekeena da hori. Kaukasia osoaren eta, beraz, Armeniaren kasuak Soviet Batasunaren analisietan sozio-ekonomikoki nahikoa berezita ageri dira, beren analisi-parametroen arabera.

Guk hemen, erabateko esplikazio historiko eta sozial osoa emateko asmorik gabe, lehen hurbilpen baterako zenbait datu bildu nahi izan dugu, Soviet Batasuneko nazio-arazoaren prozesu-berritze honetan, itxuraz bederen, aurea hartu duen Armenia adibidetzat ekarriz.

Armeniako Errepublika Sovietarra (1921. 1936-1988)

1894ean armeniarren Genozidioa hasi zenetik, Armenia Europaren oroimenean egon da, herri eta aberri egingarri bezala. Lehen Mundu-Gerratearen eta Genozidio handiaren (1915-1916) ondoren, Armeniak bi gertakari politiko nagusi bizi izan zituen: Erdi Aroan galdutako (1375) Estatu nazional beregaina berritu ahal izan zen (1918-1920), eta, independentzia osorik gabe ere, Armenia Sovietarra eraikitzea lortu da (1936-1988). Lorpen politiko instituzional hauen ondoren, "Diaspora Handia" deituaren garaia da hau (1915-1988).

XX. mendeko testuinguru historiko honetan, errealitate politiko iraunkor gisa eta herri sakabanatuaren bil-puntu ezin ahantzia bezala ageri da Armeniako Errepublika Sovietarra. Gorrotatua nahiz amestua, ez du Diasporarik egoskorrenarentzat ere sekula bere erakarmena erabat galdu, eta inoiz edo bestetan (1936, 1945-46, 1957, 1965, 1988), aterpe hobeagorik ezean, erasotako armeniarren babesleku ezezik, nazio-kontzientziaren berritzaile eta aberriaren haz-leku bilakatu da.

Soviet Batasuneko Errepubliken artean (15 dira guztiak), txikiena da lurraldez Armenia, eta hamabigarrena biztanlez. Nahikoa laburra da Armeniako Errepublika Sovietarraren historia, izan ere 1936ko Konstituzio Sovietarraren ondorioz jaio baitzen Errepublika hau, bere nortasun bereizi horrekin. 1921-1936etan Armeniako lurraldea Transkaukasiako Errepublikaren barnean egon zen, Georgia eta Azerbaijan-ekin batera erakunde politiko berean. 1963ko Batasunaren eskualdekatze orokorrean, gaur eguneko hiru Errepublika hauek oraindik ere eskualde ekonomiko bakarrean biltzen dira, garai bateko eta historiako hurbiltasunak azpimarratuz. Baina, nolana ere, hurbiltasunak ez du esan nahi auzotasun samurrik, derrigorrez.

Lurraldea Armada Gorriak hartu zuenean hasi zen Armeniaren historia soviatarra (1921). Handik gaurdainoko hamarkadetan epealdi ezberdinak muga daitezke Armenia Sovietarreko proiektu nazionalaren garapenean, izan ere, Errepublika Sozialista horretan (gizartean nahiz erakundeetan) proiektu sozialista ofizialak ez baititu ito ahal izan kontzientzia eta borondate nazionala. Lurralde armeniarren autonomia osorik beregaina, aberriaren lurralde-batasuna, Armeniaren berreskurapen kulturala eta Genozidio ondoko Diasporari babeslekua segurtatzea, adibidez, iraultza sozialarekin batera helburu hautatuak izan dira askorentzat.

Pausoz pauso Iraultza

Armeniaren soviartzean, pausoz pauso egin nahi izan da bide, baina jite ezberdineko uneak izan ditu, noski. Transkaukasiako Errepublikaren barnean, Iraultzaren ondoko lehen urteak (1921-1928) erregimen berriaren segurtapen-urteak dira, horretarako premiazko berrantolamendu politikoa eraikiz. Ondoren "Bigarren Iraultza" deitua dator (1929-1935): lurren kolektibizazioa

ezarri zen (1928an, 55 kolkoz zeuden; 1932an, oster, 900). Gerrila bizi bat sortu zen aldakuntza horien kontra, eta Armada Gorriak berriz ere eskua sartu behar izan zuen (1932).

Armeniako Errepublika eraikitzearekin bateratsu (1936), garbiketa politikoak hasten ditu Stalin-ek (1936-1939): Orduan, horrek leptomoztu zion etorkizuna Armeniako komunismo nazionala izan zitekeenari, Jandjian-en heriotzarekin liderra kenduz. "Aberri-Gerra Handian" (1941-1945) guztiz aldatu zen Armeniaren botere zentralen politika: 1945-1946etan, Armeniako Errepublikara itzultzeko deia egin zitzaion Diasporari. Abertzale izan zitezkeen guztientzat hain beltzak gertatu ziren Stalin-en azken urteen ondoren (1949-1952), Soviet Batasuneko Alderdi Komunistaren XX. Kongresuaren ondoko (1956) politikak irekitasun berria erakutsi zuen erbesteko armeniarrentzat eta Armeniaren nortasun historiko-kulturalarentzat.

Ordutik hona, kultur ekinbide instituzional eta programatuaren bidez, Errepublika Sovietar horrek munduko armeniar guztien aberri-egoitza bilakatzeko ahalegin saiatuenak egin ditu: ondare historiko nazionala zaindu egingo da (Matenadaran Muscoa, 1959), gertakari historikoen oroimenari eta sinbologiari leku berria emango zaie (Genozidioaren 50. Urteurrenaren ospakizunak, 1965-1967; Zardarabad-eko guduari monumentua, 1968), eta kultura armeniar modernoari oinarri nagusi berriak sortuko zaizkio (*Herri Armeniarraren Historia*, 1971; *Entziklopedia Armeniarra*, 1974). Kontsulta-lanak eta ikerlan berriek Armeniaren iraganaz eta nortasunaz ezagumendu kritiko jantziagoa sortu dute.

Armeniako Errepublika Sovietarrak eta bertako gizarteak aldakuntza handiak ezagutu dituzte, azken hiru hamarkadetan bereziki. Hainbatetan biderkatu da biztanlegoa:

1926	881.000
1939	1.282.000
1945	1.187.000
1959	1.764.000
1970	2.492.000
1979	3.031.000

Biztanlego honen homogenotasun etno-kulturala handia da: % 90 bertakotar armeniarrek osatzen dute, eta beste % 10ean errusiarrak ez dira % 3ra iristen. Hazkuntza hau Kaukasiako eta Armeniako portaera demografiko bereziekin lotuta dago; izan ere,

1959-1970. urteetan, adibidez, Soviet Batasuneko Errepubliken artean Kaukasia eta Ertasia musulmana (honetan, Mendebaldeko Errepubliketara kontrajarrita) batezbesteko hazkuntz kurbaren gainetik ageri zaizkigu, eta hamaika urte horietan Armeniak 729.000 biztanle irabazi zituen.

Ekonomi aldakuntzek zerikusi zuzena izan dute, noski, populazioaren igoera horretan. Lehenengo garapen-ekinaldia 1930. urteetakoa da, eta produkzio industrialak bere pisu erlatiboan gora egin zuen: % 58 1932an, % 72 1937an. Eta azken hamarkadetara gatzela, 1975ean honela banatzen ziren sektore ekonomiko ezberdinetako produktu gordinaren datuak: lurgintzak % 9, industriak % 77,6 eta zerbitzuek % 13,4. "Stalin-ondoko urteek, Armenian eta gainerako Kaukasian, garapen ekonomiko erreal eta bizkorra ezagutu dute, industri eta nekazaritza produkzioaren ugaltza absolutu eta erlatibo batekin, eta bizi-mailaren igoerarekin" (Ferro/Mouradian).

Soviet Batasunean garapen ekonomikoaren aldetik aurrenekoen artean ageri zaigu Armeniako Errepublika; hala ere, entzun edo irakurri ohi diren eritzi baikorregien aurrean, kritikoei hau da gogoratu ohi dutena: 1950-1980.eko inbertsioek ez dute Armenian Batasuneko batezbestekoa gaitzatu, eta 1970-1980.eko inbertsio horiek behera egin zuten: "Inbertsio eta norabideak bere gisara erabakitzen dituen errusiar botere zentralaren kolonia ustiatu bezala sentitzen dituzte beren buruak sarritan armeniarrek". Bizimaila on bat lortu bada ere (Ertasiako Errepubliken eta Mendebaldekoen tartekoa), bertako hezkuntz mailaren azpitik dago hura (eguneroko bizi-modu arruntaren eta jendearen hezkuntzaren artean desoreka bat sortuz, alegia), eta etorkizuna ez zaio ekonomikoki batere argia ikusten inbertsioen aldetik; bestalde, "ekonomia parekide beltzak" duen indarra handia da. Jakina denez, isilpeko bigarren ekonomia (*papakh*) horren pisua halakoxea da Kaukasia osoan.

"Homo sovieticus" a mamitzen

Krisi eta kritiken artean, *homo sovieticus* delakoa ontzeko, badiu sistema sovietarrak bere tresna bateratzaile eraginkorrak, eta izan ditu batasunaren aldeko gertakari historikoak ere: Alderdia, armada, eskola, komunikabideak, hizkuntz politika, ideologia,

elkarrekin egindako gerrak, etab. Guztion historia egitea hemen ezina izan arren, esan dezagun Alderdia, Armada eta Eskolari buruz zerbait.

Alderdi bat bakar zentralizatua den Alderdi Komunistan georgiarrak, armeniarrak, errusiarrak eta juduak ziren (1979 inguruan) proportzioz ongien ordezkatuak. 1918ko Errepublika Armeniar independentean, boltxebideek % 5 botu bakarrik bildu zituzten; baina, 1921ean, Armada Gorriarekin batera nagusitu zen Alderdi Komunistan ia 3.000 alderdikide armeniar zegoen, ez gehiagorik. 1936arte, Aghasi Jandjian (1901-1936) izan zen Alderdi Komunistari jite armeniar bat ere eman nahi izan ziona, baina 1935-1936etako garbiketean erori zen Jandjian, alde aurretik Berria-ren etsaigo politikoa irabazi ondoren, eta "desbiderazio nazionalista"ren salaketarekin. Stalinen garbiketek alde bikoitza izan zuten Armenian: botere-borroka eta abertzaletasun sozialista posible batena. Ieghixe Txarentz poetaren heriotza garaiko inteligentsia nazionalaren garbiketa haren sinboloa da, oraindik ere. Urte haietako salakizuna behin eta berriz (1948, 1951, 1952) zera izan zen, Armeniako Alderdi Komunistaren Kongresuetan: "Iragan nazionala idealizatu egiten da, klase-borroka ikuspuntu sozialistatik ez begiratu" zioen Arutiunov Alderdiko lehen idazkari stalinistak. XX. Kongresuaz geroztik (1956), ugalduz joango dira Alderdiko armeniar karnetunak, 1980aren inguruan 230.000 izateraino. Kopuruaren aldetik, itxuraz, oso ongi ordezkaturik dago Armenia; baina alderdikide horietatik ia erdiak, sarri, desnazionalizatutako armeniarren Diaspora sovietarretik bilduak dira, eta, dena den, ordezkapen armeniarra hondatzen ari da azken urteetan Alderdiaren Batasuneko organu zuzendarietan (Politburoan, Komite Zentralean eta abarretan).

Soviet Batasuneko sare bateratzailea da Armada Gorria ere, Estatuaren batasun-osotasunak segurtatzen dituelako, noski, eta baita nazionalitateetako gazteriak elkarrekin bizitzen jartzen dituelako ere. Horri esker, esate baterako, errusieraren aldeko elebiduntzeak pauso handiak eman ahal izan ditu, Lenin-en pentsamenduari jarraikiz: "Errusiako biztanle bakoitzak errusiera ikastearen alde gaude gu. Baina gauza bat da nahi ez duguna, horretara *behartzea*". Armadak batasunaren kontzientzia eta komunikazio-hizkuntza zabaltzen ditu, behartu gabe, hala nahi baledi, baina premiazko baldintza bezala ezarriz. Armadaren berezko bere arduratik hurbilago, Aberri-Gerrate Handia izan da Soviet Batasunean herrien arteko ezagumendu eta hurbiltasunak indartu dituen

arma-ekintza garrantzizkoena: 1.360.000 lagun zituen Armeniak gerra hastean (1941), 500.000 soldadu bidali zituen gerrara; 174.000 hildako izan zituen frontean, 100 "Soviet Batasunaren heroi" eta 70.000 domina militar. Frantzian Gerrate Handiak (1914-1918) izan zuen betekizun integratzailea izan du beste honak Soviet Batasunean.

Ideologia nagusia, errusiera, historia nazionalen interpretazio ofiziala, etab. sozialki finkatzeko Eskolak izan duen zeregina eza-guna da. Alfabetatzea eta eskolagintza handiak izan dira Armenian: 1919ko 306 eskola eta 18.600 ikasle haiek, 1945ean 1.155 eskola eta 326.000 ikasle ziren. 1930az gero lehenen lau ikasturteak legez behartuak dira landetan, eta hurrengo zazpiak ere bai hirietan. Baina, eskolaren betekizun sozio-ideologikoak gorabehera, gizarte osoa eta belaunaldi gazteak eskolatu ahala, kultura nazionala ere indarberritu egin da bere oinarri sozialetan, beti ere *kultura sovietarra* deitua landuz, "nazionala bere moldeetan, sozialista bere edukinean" dioen erizpideari jarraikiz: Ierevan-go Unibertsitatea (1921), Biblioteka (1922), Komitas Kontserbatorioa (1923), Estatu-Antzoki eta Balleta (1933), Idazle-Elkargoa (1934), Zientzien Akademia (1943), Matenadaran Muscoa (1959), etab. Armeniaren geografia eta historia 1933an baizik ez ziren eskolara sartu, baina geroztik irakaskuntzak eta ikerlanek edukin zientifiko modernoak bete dute Armeniako kultur bizitza. 1980 inguruan, Unibertsitate eta Goi-Institutuetan 50.000 ikasle zeuden; baina proportzio horretako ikasle-kopuru erlatiboak, espero litekeenez, Armeniako gizarteari indar kritiko berria ekar liezaioke. Ekialdeko armeniera bateratu egin zen, hizkuntzaren beharrian sozial berriei erantzun ahal izateko; hala ere, ez aldi berean errusierari sarbideak erraztu gabe: 1937an 470 lagun ziren errusiera-irakasleak, baina, Stalin-en "berbideratze-garbiketen" ondoren, 1.300 ziren 1939an.

Dena den, burutu den kultur erakundetzapenaren ondoren, "ideologiaren baldintzak gorabehera, eta lehenengo aldiz hain eskuabalki eraldi diren baliabideak gogoan izanik, Armeniako Errepublika Sovietarreko armeniarrek benetako Pizkunde baten aurrean daudela esan liteke, iragana eta balio nazionalak geroz eta hobeki jaso ditzakeen Pizkundearen aurrean" (G. Dédéyan). Hau da, ez dago batere argi, soviet-integratzailea zen Eskola eta kultura gidatuak zenbateraino gertatzen ari diren benetan integratzaile, edo, aitzitik, naziotasun berrituen bide-urratzaile.

Armeniako nazioa egiten

Botere zentralak darabiltzan erakunde bateratzaile eta integratzaile hauen ondoan, eta/edo kontra, Armeniako Errepublikak Sovietarrean beste hainbat indar nortasun nazionalaren berezitasun eta ezaugarrien alde ari da: eztabaida politikoetan, bizitza kultural-erlijiosoan, ikerlan teorikoetan, alderdi ofizialaren porrot politikoetan, botere zentralaren demasietan, ekonomiaren aldarte on edo txarretan...

Armenian behin eta berriz agertu da zenbait gidari komunistaren kontrako "nazionalista"-salakuntza: aipatu dira Aghasi Jandjian-en kasua (1936) eta Stalin-en azken urteak, baina oraintsuago (1974) berriz piztu zen, bestelako ustel-salakuntzak tartean zirela, salakizun bera Kotxinian-en aurka. Data horretatik honantz areagotu baizik ez dira egin joera zentralistak: 1978an ahalegin guztiak eta bost egin ziren Errusiarekiko batasun-mende t'erdi-urrena goraki, ofizialtasun osoan, ospatzeko. Zentsura, prozesu politiko eta kondenak gogortuz joan dira 1970etik hona, eta oposizio eratu indartuz. Lanerako aitzaki-egokierak eta arrazoiak uanean uneko komenentzien arabera aukeratu izan ditu oposizio honek, batez ere 1966tik aurrera Alderdi Nazional Bateratuaren gidaritzapean. Karabagh-eko borroka honetan jarri da agerian, hobekien, gizarte armeniarraren gogoan eta boterearekiko mesfidantza sorra. Borroka honek gogoan izan ditu, Genozidio Handia ezezik, Iraultza ondoko mende-erdian nazionalitate ofizialki onartuen artean jazoriko hondamendia, Batasunean banan-banan desagertuz joan baitira nazio eta hizkuntzak: 1926ko 194 herri aitortu haiek, 1959an 126tara jaitsi ziren, eta 1978an 91 bakarrik ziren; hizkuntzatan, ostera, 1930ean 130 zirenak, berrogeitamar urte geroago (1978) 70 dira (egia da, hala ere, desagertutakoetatik asko ehundaka gutxiko hitzuneakoak zirela). 1922ko Konstituzioak eskaintzen zuen babes ez da aski izan minoria horiek salbatzeko.

Armenia, Erdi Aroko mendeetatik hona, eta azken mendean zer esanik ez, aberri-lurralde finkoek eta Diaspora sakabanatuak osatu izan dute, eta bi gisa hauetako komunitateetan beti zaindu izan da maitekiro aberriaren oroimen historikoa. Moskutik zuzendutako politikan ere ("*Korenizazio*-politika" deituan, hau da, iragan armeniarraren birbaloratze ideologigoki baldintzatuan) talde-oroimen horri bere zeregina aitortu zaio.

Ez da harritzekoa, ba, Armeniaren kasua aztertzean, beronen konplexutasuna hain zuzen faktore hauetxetara bildu izan bada:

a) Antzinatik, milaka urtetatik datorren iraganaldi baten eta Ekialdeko Armeniaren (gaur egun Turkiaren menpekoaren) lurralde eta herri historikoari erabat lotuta dagoen zibilizazio baten kontzientzia da faktore nazional bat. b) Genozidioaren eta erbestealdi bortxatu baten trauma da bigarrena (Ierevan-en, 1965ean, 200.000 lagun bildu ziren manifestaldian, Genozidioa gogoratu). c) Lurralde-galera eta Diaspora dira hirugarren faktore pizgarria. d) Superbizipen nazionalak dituen arrisku eta oztopoak, azkenik: Turkian desagertzen fisikoaren arriskua, eta Soviet Batasunean, bostere-independentziarik ezean, asimilazio-kulturalaren mehatxua. Ikus daitekeenez, Ferro/Mouradianen laburpen honetan historiaren armeniarrek duten kontzientzia guztiz ardatza da, beren kontzientzia nazionalan.

Histori min beretsua suma daiteke, beste ikuspide batetik izanik ere, Mikoyan-en hitz hauetan (1954): "Patkian-en [olerkaria, 1830-1892] eta Raffi-en [nobelista, 1835-1888] idazlanetan badago, noski, joera nazionalistatik; baina, hori dela eta, nola arbuia genezake esklabuzale turkiar eta pertsiarren aurka herri armeniarrek izandako borroka heroikoa ispatzen duen herentzia kultural hori, giza sentimendu gorenak, biziaren maitasuna eta herriaren lana ispatzen dituztenak". Mikoyan ministrariaren —jaiotzaz armeniarra bera— gogoeta hau Ierevan hiriburuko entzuleen sentieraren oihartzuna da, zalantzarik gabe.

Baina, hala ere, nortasun nazionalaren galera-arriskua hurbiletik ikusten da mundu ofizial eta ez-ofizialean. Armeniarren arriskuak ez dira txikiak. "Sistema eraberdintzailearen onarpen oso eta baldintzagabeak asko erraz diezaizkioke nornahiri profesio-arrakasta eta iguera soziala, eta Batasuneko hizkuntza bitartekaria den errusiarren ezagumendu onak ere biziki laguntzen du. Hortik, ba, eskola errusiarren ugalpena (zirikatua), eta beren seme-alaben etorkizunaz arduratutako gurasoek ikastetxe horietxek, hain zuzen, nahiago izatea". Ezarritako egitura sozio-kulturalak, ondorioz, abertzalea den gehiengoarentzat zama ezin-jasana eta arrotza gerta litezke.

Hori, gainera, indartu baizik ez da egiten emigrazioarekin, Soviet Batasunaren barneko diaspora armeniarren fenomenoarekin: Batasuneko biztanlego armeniarren % 34a Armeniatik kanpo bizi da (1.426.000 lagun, 1979an). Armenian jaiotako askok bere ogibidea erbestean aurkitu behar du, eta hautabide horretarako prestatu beharra dago; baina Georgia, Azerbaijan eta beste hainbat lekutako komunitate armeniarrek oso zaila izango dute

beren nortasuna zaintzea: Armeniako % 98k armeniera darabil lehen hizkuntza bezala, baina Rostow-Don-eko antzinako komunitate armeniarrean % 70 izango da, edo Moskukuan % 35 bakarririk. Bienbitartean, Armeniako Errepublikan armenierari definitu zaio bere lekua: 1920an aitortu zen hizkuntza hau Estatuko hizkuntza bezala, eta 1922an egin zen ortografiaren erreforma, eta ondoko urteetako argitalpen eta irratzaioek finkatu dute hizkuntza bere batasunean. 1977an, errusieraren ondoren armeniera bigarren mailara pasa nahi izan zenean, armeniarrek bortizki aurre egin zioten asmo horri. Ez da harritzekoa. Armeniarren obra historiko-kultural osoan jakina da hizkuntzaren identitate-betekizuna, eta mundu osoko Diasporaren eskarmentu nekagarriak indartu baizik ez du egiten armeniarren artean hizkuntzaren aldeko definizio eta praxi politiko argi eta erne baten beharra.

Egitura etno-kulturala, hizkuntza, artea, lanerako grina edo ezbehar kolektibo handienei gaita hartzeko adorea izan dira armeniarren naziotasunari segida segurtatu diotenak. Baina badago, erakunde bezala, nazio-nortasun hori landu, zaindu eta babestu duen beste faktore bat: erlijioa, edo zehazkiago nahi bada, Eliza Armeniar Gregoriotarra. VI. mendetik hona benetako Eliza nazional bezala ihardun du honek, eta Erregimen Sovietarrak nahitaez begiratu behar izan du Eliz Erakunde hori. Hala ere, Iraultzaurreko 1.446 parrokia haiek, 1954ean 89 ziren. Izugarria izan da, ba, galera.

Aberri-Gerrate Handiak Gobernu Sovietarraren eta Etxmiatzin-go Katolikosgoaren arteko lankidetzaz erraztu egin zuen. Elizaren buru diren Katolikos berrien hauteskunderarako erraztasunak (Kevork VI, 1945; Vazken, 1955), Teologi Institutuaren berrirekiera (1945), *Etxmiatzin* aldizkariarentzat baimena (1945), Etxmiatzin-go inprimategia (1961), etab. Gobernuaren aldetik; edota Erregimenarekiko ezagumendua eta atzerriko Diasporarekiko harreman-erraztea Elizaren aldetik, dira Gerrate Hotzean lehenengo eta "bakezko bizikidetasunean" gero Elizak eta Gobernuak elkarren mesedetan egindako ahalegin batzuk.

Lankidetzaz honetan modu pertsonal-politikoagoak ere sortu ziren: 1967an berreraikitako Seminarioko bi irakasle, Erlijio-Arazoetarako Kontseilukide izan ziren. Gerra Hotzeko giro haren ondorioz, Diasporako interes politiko kontrajarriek Eliza honen barnean sortutako eskismaren ondoren (1957), 1979an lortu zen Etxmiatzin-en eginiko sinodoan batasuna berri eta hango Katolikos-aren ohorezko lehentasun historiko-instituzionala Eliza Ar-

meniar osoan onartzea. Horrek indarberritu egin du Katolikosaren esanahi morala, eta, beraz, Diasporan Armeniako Errepublika Sovietarraren erakarmena.

Soviet Batasunean Etxmiatzin-go Vazken I.a Katlikos-a, une larrietako ahots nazionala gertatu ohi da, Karabagh-eko gatazkaldi honetan ere ikusi ahal izan denez. Baina Eliza Armeniarraren betekizun nazionala ezin da, inola ere, bere gidari gorenaren ekintza nabarmenenetara, ezta Katlikosgora bertara mugatu. Adibide gisa gogora liteke zera: Armenia independentearen azken lehen Ministraria, S. Vratzian, Alderdi Komunistako Lehen Idazkaria, A. Jandjian, eta komunista armeniar sonatuena, A. Mikoyan, hirurak Etxmiatzin-go Seminarioan ikasketak eginak ziren, XX. mendeko lehen erdialdiko intelektual gehienak bezala. Hautetakoak ziren Stalin-en garbiketetan eroritako bi intelektual handi: Txarents poeta (1937) eta Bakunts nobelista (1938).

Errepublika Sovietarrean Elizak zuen leku sozio-erlijiosoa aldatuz joan da, noski, baina ez beti erregimenak bere ofizialtasun ortodoxo garbienean nahiko zukeen gisan: 1980an % 75 jaioberri bataiatu egiten ziren, eta helduetako erdiek gutxi-asko praktikatu ere egiten zuen bere atxekimendu erlijioso-nazionala. Mundu ofizialari berari ere ez zaio falta zalantzarik arazo honetan: Errepublikako Soviet Goreneko Lehendakariorde Mekonian-i egin zitzaion hiletako eliz ospakizuna adibide ona da. Hori zela-eta sortu zen eztabaidan Lehen Ministrari Muratian-ek protestatzen zutenei honela erantzun zien: "Armeniar bat zen bera eta *komeni* zitzaion hileta-modua eskaini diogu, ohitura nazionalai jarraikiz". Zalantzarik gabe, zera esan liteke: alderdi eta ideologia guztietakoak dira gaur egun ere Eliza Armeniarrari bere balio sinboliko eta historiko nazionala aitortu eta egozten diotenak, nahiz eta askotan eliztar fededunak ez izan. Bestalde, Eliza horrek gaur eguneko Diasporan duen presentziak, indartu baizik ez du egiten Errepublika Sovietarreko berorren bil-balioa.

Erregimenaren hainbat ekintza kultural, errepresio politikoa bera, armeniarren artean hain saiatuki zaindu ohi den oroimen historikoa, kolonizatuaren kontzientzia mindua, emigrazioaren zigorra, kultura nazionalaren ahulezia eta ezinak, kanpoko Diasporaren arrakasta zaila, Elizaren sostengua, eta, paradoxaz, lortutako bizi-maila hobegoari ezin eutsia edo berorren aurrera-biderik eza, eta beste: dena izan daiteke, etorkizunean, gorabehera handiak ekar ditzakeena.

Armeniako Errepublikari Sovietarraren gaur eguneko egoeraren eta 1921etik honako historiaren erroak, ordea, milaka urte lehenagotik datoz, segida etno-kultural iraunkor eta emankorren. Irangan hori gabe ezingo litzateke ulertu laburtu dugun historia hurbila.

Historiatik dator Armenia

Gure egunetako "arazo armeniarren" urak behinolako urrutiko iturburuetatik datoz; bidezkoa izango da horretaz zertxobait esatea, gaur egun aurrean daukagunari argitasun historiko apur bat emateko.

Gertakari nagusien hariari

Armeniako jatorrizko erdigune historikoa Itsaso Beltzaren eta Kaspiarren arteko Kaukasian eta hortik egoalderantz hedatu izan da. Eszenategi historiko horretan, Urartuko Erresuma (K.a. c. 860 - c. 600) eman ohi du historiografiak armeniarren Historiaurrekotzat; baina, Historiaurreak ez du esan nahi, hemen, Urartuko herria (grekoen "kaldearrak") armeniarren "arbaso" etno-kulturaltzat ematen denik, lurralde bereko, baina beste etnia bateko herri-tzat baizik.

Hain zuzen, gerora Armenia (*Haiastian*, armenieraz) gertatuko zen lurraldeko urartuarrak ez bezala, K.a. 600aren ingurutsuan iritsitako etorkinak, indo-europarrak ziren. K.a. VII-VI. mendeetan lur-hartu zuten han, Armenian, hain zuzen lurraldeari izena emango zioten lehen armeniar arbaso haiek. Etorri-berri hauen iraganaz deus gutxi dakite historilariak: kulturaz eta hizkuntzaz indo-europarrak ziren, eta itxura guztiz, Mendebaldetik zetozen. Armeniarren gaurko arraza-tipologia, oster, etorri-berrien oinarri horren gain, eta aurreko bertakotar haiekin eta ondoko etorkintalde txikiagoekin oratu da (pertsiar, judegu, arabiar, kurdu, etab.); baina, beti ere, segidatasun etno-kultural bizi bat gordez.

Beren aberri-lurraldea izango zena hartuta, berehalako mendetan Armenia Inperio handien tartean suertatu zen (K.a. V - K.o. IV. mend.). Herodotok, K.a. V.ean, eta bere "Anabasi"an Xeno-

fon-ek (K.a. 400aren inguruan) deskribatu zuten Ziro pertsiarren menpeko Armenia (K.a. 547-331). Historiografiak aspalditik eman izan du orduan jasandako iranizazioaren berri: ohitura, erakunde, sineskizun, hizkuntza eta abarretan pertsiarrek beren gisara moldatu nahi izan zuten Armeniako bizitza.

Hurrengo mende t'erdi eskasean, inguru haietan erromatarrek garaile agertu arte (K.a. 331-190), Alexander handiaren eta beraren ondoko Diadoko deituen garaiko Aro Helenistikoa bizi izan zuen Armeniak: Artaxia erregearen Artaxat hiriburu berrian (K.a. 153-152) nabaria izan zen, adibidez, korronte helenistiko hori. Seleuzida helenistikoaren porrotarekin (K.a. 190), Armeniak aro berria hasi zuen, Tigran Handiak lehenengo Inperio armeniarra sortzean (K.a. 95-55). Erakunde politiko hau, erromatarrek babestua izango da lehenik, eta *condominium* erroma-partiarra gero, harik eta Armenia Erromak eta Pertsia bien artean banatu zuten arte (K.o. 384-389).

Baina, bienbitartean, munduko lehen Erresuma ofizialki kris-taua bilakatu zen Armenia, 301ean edo, eta nazio armeniarren aparteko nortasun kulturalari oinarri emankorrenak jarri zitzaizkion (K.o. 392-406), hain zuzen nortasun politikoa ahuldu eta galtzera zihoan unean: berriz ere, bi potentzia handien tartean, Pertsia eta Bizantzioren artean alegia, ito eraziko dute Armeniaren independentzia (K.o. 428-654), baina iharduera kulturalaren bidez eta Eliza Armeniarren babesean salbatu zuten armeniarrek nazioaren jarraitutasuna. Aterpe instituzional honek erabateko balioa izan zuen harez gero, Estatu nazionala falta izan zen aro luzeetan.

Zenbait armeniarrek protagonismo gorena izan zuen Bizantzion (herakliotar eta "mazedoniarren" dinastiak jatorriz armeniar-
rak ziren, esate baterako: K.o. 610-711, 867-1028), baina arriskuak eta itzarokizunak beste nonbaitetik ere bazetozen, hegoalde-tik jotzen zuten haize berriekin: arabiarrek, *Arminiya*-ko errebolta eta betiko negoziaketak tarteko, eta Bizantziok, uneko komenentzia lagun, Armenia Handiko Erresumaren beregaintasuna aitortu zuten. Hauxe da independentzia nazionalaren loradirik ederrena, Bagratuni eta Artzrunitarren gidaritzapean (K.o. 884-1045), harik eta mende luzeetarako arriskua eta etsaigoa gertatu ziren turkiarrak gainera etorri ziren arte (K.o. 1064-1236).

Baina, garaian garaiko ezbeharrei erantzuteko edo bortxatuta jasandako emigrazioei esker eta inguruko Inperioen ahuleziek utzitako tarte batez baliatuz, Armenia Txikarra sortu zen Eufrate-

ren mendebaldean, Kapadoziarantz eta Txipreko Golkorantz zabalduz (historikoki lurraldez oso aldakorra izan den kontzeptua da "Armenia Txikarra"). Bestalde, Armenia Handiaren independentzia galduarren, independentzi gunerik geratu zen zutik Armenia Handian bertan, eta haren mugetatik kanpoko hainbat eskualdetan ere. Hauetatik arrakasta politikorik handiena izan zuena Ziliziako Erreinu Armeniarra izan zen, hau da, gaurko Turkiak Syria-rekin Txipre irla inguratuz egiten duen Golko-kostaldearen inguruan. Hiru mendeko bitzta luzea izan zuen Armenia hau (K.o. 1073-1375) da Gurutzadetan mendebaldarren aliatua gertatu zen erresuma (1097tik aurrera): lurraldez, Kaukasiako Armenia Handi hartatik urrundua eta, gaizki eta laburki esateko, garaiko Diaspora armeniar trinkoenaren bihotzean eraikia. Ziliziako Armenia honek biztanlego nahasia izan zuen: gehienak armeniarrek izanik, greko, syriar jakobita, franko eta musulmanen minoriak handiak ziren lurraldean. Armeniarrek gidaturiko Estatu honek harreman aberatsak izan zituen Mendebaldearekin, ekonomiaz, kulturaz eta elizaz. Nafarroa bisitatu zuen Armeniako azken Erregea, Leon VI.a, Erreinu honen buruzagia zen.

Ziliziako Armeniaren urte haietan, handik aparte Kaukasiako Armenia Handia, Ekialde Hurbileko taldeak, eta geroz eta urrunago barreiatuz zihoazen kolonia eta biziguneak zeuden. XI. mendetik aurrera herritar sakabanatu horiek, Armenia Handiak eta Zilizia armeniarrek gorabehera handiko historia jasan behar izan zuten Turkiar Seljuzidekin (K.o. 1064-1236), Mongoliarrekin (K.o. 1236-1317), geroago dinastia turkomanekin (K.o. 1410-1502) eta XX. menderaino turkiar otomanekin (K.o. 1502-1922), azken mendein Inperio Errusiarraren hedapena Armenia Kaukasiarreraino iritsi, berau anexionatu (1828) eta Estatu tsaristaren barnean leku instituzional bat egin zitzaion arte (*Armianskaia Oblast*, probintzia, 1828-1840; *Polojenie* estatutua Elizarentzat, 1836). Hortxe, ahul eta hiltzorian ageri zen Inperio Otomanaren eta boterea galtzeaz zegoen Inperio tsaristaren artean, jasango dute armeniarrek beren Historiako ezbeharririk handiena (Genozidioa: 1894-1896, 1909, 1915-1917) eta hortxe piztuko Aro Garaikideko beren ilusiorik ederrena (Errepublikan Armeniar independentea, gaurko muga turko-sovietarraren bi aldeetan hedatua, 1918-1920). Deskribatu dugun Armenia soviatarrek eta sarritan bere lurralde-aberririk iraitzizitako Diaspora soviatarrek eta langile batek eman behar izan diote segida betidaniko Historiari.

Armenia, munduan: Diaspora

Armeniak Diaspora du, eta mendetan izan du. Armeniarren gaur eguneko Diaspora beste historiko ezagunen artean begiratu ohi da: Pierre George geografoak, adibidez, judu, txinar, libandar eta armeniarrenak hautatzen ditu diasporen fenomeno demo-geografiko hau aztertzeko. (*Geopolítica de las minorías*. Barcelona: Oikos-Thau. 1985. 92-94). Diaspora hauek ez dira azken orduko gertakariak, gizaldietan pertsegizioak eztenkatuta edo muga berri kolonizagarriek erakarritako migrazioen emaitza sakabanatuak baizik.

Europako Mendebaldean 258.000ren bat lagun dira armeniarrek, horietako 200.000 Frantzian direla; Estatu Batuetan eta Kanadan 400.000ren bat daude; Hegoamerikan, 100.000 edo izan litezke, horietako erdiak Argentinara bilduta. Ekialde Hurbilean (Turkia eta Libano-n), armeniarrek beren egoitza historiko bat izan duten horretan, pertsegizio eta gerren ondorioz behera egin du populazio armeniarrek: Turkian ez dira 100.000ra iritsiko han jarraitzen dutenak, eta Libano-n garai bateko 250.000 haiek (1975aren aurretik) gutxiagotu baizik ez dira egin, babesleku hobegoen beharrez.

Diasporetan estatistika zuzenak egiteko aurkitu ohi diren oztopoak gogoan ditugula (eta horren ondorioz datuok behetik emanaz), Soviet Batasuneko haiei besteok gehitzen baldin badizkiegu, 5.600.000tan edo utz genezake armeniarren munduko kopurua.

Ekaitz eta hautapen askoren emaitza da, ordea, deskribatzen dugun egoera demografiko hau: Diaspora klasikoak historiaurre latza izan ohi du gehienetan, eta armeniarrena ez da salbuespena, aspaldidanikoa da. Hainbeste herri, lurralde eta gizarte-moldetan txertatutako hain bizitza luzeko hainbat kolonia ugari izan duen herri gutxi dago munduan, baina Diaspora honek, juduek ez bezala, beti izan du lurralderen batetan bere "oroit-aberria": mende askotan, Estaturen baten gisan ageri zena, edota horren faltan, herrialderen batean biztanle armeniarrek, gehiengo nabari batekin, osatzen zuten gizarteak.

Batez ere Erdi Arotik hona ezagutzen ditugu kolonia armeniarrek. Inperio Bizantziarrean ugari barreiatu ziren, eta Europa latinoan Italia izan zen elizgizon, bidaiari, erromes eta merkatari haiek maiteago izan zuten lurraldea. Baina banakako migrazioa

zen hori batipat, eta, egia esan, armeniarren historian taldekako migrazioak edo taldekatu diren migrazioak dira erreparagarrienak: biztanlegoaren deportazioek (Pertsia: III-V. m.), emigrazio militarrek (Egyptora: IX-XII. m.) edo erlijiosek (Jerusalen-en ehun monastegi armeniar: VII-VIII. m.) biztanle gehienak armeniarrek zituzten lurralde berriak sortu zituzten.

Lehen Erdi Aroan, bestalde (VII-XI. m.), Armeniak indar berriak ekarri zizkion Bizantziori, lurraldeak birpopulatuz (Kapadokian) eta Inperioko erakundeetan parte hartuz: armadari gizonak eman zizkion, eta administrazioan ere sartu ziren armeniarrek. 582tik 842rainoko hogeitabi enperadoreetatik zazpi armeniarrek izan ziren Konstantinopolin; eta, 842tik 1028ra, Inperioren buruzagitzatik gidatu ahal izan zuten hura, enperadore, funtzionari, soldadu edo kolonizatzaile bezala, arabiarren aurkako erresistentzia antolatuz.

Turkiarrak gora egin ahala, Berant Erdi Aroan (XI-XV. mend.) emigrazio armeniarren ziklo seinalatu baten berri jaso beharra dago, erakundetzapen sozio-politiko egina lortu baitzuen hark: Ziliziako printzerria, gaurko Turkiaren hegoaldean (1073-1375), eta Edesako Konterria (1098-1146). Esan bezala, Gurutzadekin zerikusi zuzena izan zutenez, ez da harrizkekoa armeniarrek Mendebaldean geroz eta nabariagoa izango duten presentzia: Venezian, noski, baina baita Krimean, Polonian edo Parisen ere. Ekialderantz, berriz, Setaren Bideari jarraikiz, Karakorum-eko Gorteraino iritsi ziren (Genghis Kan: XIII. mend.), eta ondoko mendean baita Txinako Itsasoko kostalderaino ere.

Bizantzioren erorikoaren ondoren (1453), Aro Moderanoan, Diaspora armeniarrek Europari batez ere merkatal zerbitzuak eskaini zizkion, Venezia, Amsterdam, Parise, Marseille hirietatik hasi eta Ispahan (Iran) edo Madras-eraino (India). Ukrainian 50.000 armeniar bizi ziren XVII. ean; Transilvanian, oster, 12./15.000ren bat; Italiako Livorno-n, bakarrik, milako bat bizi zen, 120 biltegi-denda zituela. Ekialdeko merkatalgorako bitartekariak zirelako, Mendebaldeko garaiko Erreinu eta Errepubliketan legeria babes- taile bat ere eman zitzaizen komunitate horiei.

Gaur eguneko Diasporaren zenbait berezitasun Aro Moderanoan jaiok dira, izan ere XV-XVIII. mendeetan eman bait zitzaion egiturapen berria Diaspora sakabanatuari, zenbait hiri eta herrialdetako komunitateen sarean harremanak estutuz eta hiri ja-

kin batzuei betekizun bereziagoak aitortuz, kultur lanetan batipat. Venezian agertu zen armenierazko lehen liburua (1509/12), eta Erroman eta Amsterdam-en, adibidez, beste hainbat lantegi tipografiko eraiki zen; baina Indiako kolonietan agertu zen armenierazko lehenengo aldizkaria, armeniera klasikoz idatzia: *Asdarar* (1794). Testuinguru honetan kokatu behar da Veneziaiko San Lazaro-ko Mejitaristen lana (1717tik aurrera), baina hau anekdota bat baino gehiago da, kultura armeniar modernoaren eta garaikidearen bihotzean baitago, eta hemen ezin dugun aparteko begiratua mereziko luke.

Aro Garaikideko Diasporak Eurasiako mugak hautsi egin ditu batzuetan, naturik gaiztoenak eramanda. Industri Iraultzaren merkatal korronteei erantzunez, joan-etorkin berriek portuetan hartuko dute egoitza. Inperio turko-otomanak sakabanatzen zituen mundura armeniarrek: Nor 'berri' izena emango zitzaaien, maiz, erbestean eraikitzen ziren herri berriek. India, Egipto, Iran, Libano eta dira babes-herriak; Estatu Batuek XIX. mendean bildu zituzten lehenengo etorkinak.

XIX-XX. mendeen bihurgunean jasandako triskantzek areago-tu eta berritu egin dute Diaspora armeniarra munduan, eta azken hamarkadetako Genozidio eta Diasporaren gertakizunak oso elkarrekin doaz.

Genozidioa (1894-1896. 1909. 1915-1917)

XIX.aren azkenetan eta XX.eko lehen bi hamarkadetan ankerkeria latzak sofritu ditu herri armeniarrek: mende honetako lehenengo genozidio handia izan zen hauena. Hiru une larri azpimarratuko ditugu bereziki gertaturikoen artean: Zazun-eko errebol-taren ondoko hilketak (1894-1896), Adanako hilketak (1909) eta Gerrate Handiaren garaikoak (1915-1917).

Bestetan bezala, mendetako Historia dago, noski, gertakari honen erroetan ere; baina hemen, labur-beharrez, arrazoinik hurbile-nak gogoratuko ditugu. Genozidioa turkiarren obra izan zen, eta Inperio Otomandarraren barrukoa, nahiz eta garaiko Potentzia handiek ere beren utzikieriaz zerikusirik franko izan gertakari haiek eta agintariek, behar izan zutenean, tokian tokiko beste minoriak ere xaxatu. Turkiarrek *Ermenistan* bezala ezagutu izan zituzten armeniarren lurralde historikoak; eta komunitate armeniarri (*Ermeni Millet* deituari) autonomia erlijioso eta kulturala

aitortu izan zion Inperioak. Hamarkada haietako honen krisiak, ordea, bete-betean harrapatu zituen Turkiako armeniarrak.

Krisi horren oinarrian hazkuntza demografikoaren, lur-jabe-goaren eta ideologia politiko berrien gatazkak daude. Errusiatik zetozen errefuxiatu turkiarrek eta herri nomada ibiltarien egon-lekutzear bestelakotu egin zituzten biztanlego berrituaren jabeko-harremanak. Inperioko erreforma mugatuegiek ezin zieten, ostera, aldakuntz beharrezanean irtenbide garbi eta erabakirik aurkitu. Armeniarrak, gehienak nekazariak izanik, sistema ekonomikoaren erreforma-arazoen bihotzean aurkitu ziren. Bestalde, Inperioko minoriek beren iratzarraldia ezagutu zuten XIX. mendean, Balkanetan bereziki, eta 1878az gero (gerra erruso-turkiarraren biharamunean) "armeniarren arazoa" Ekialde Hurbilekoaren parte bezala ikusi zen, nahiz eta Potentzien eskutan konponbiderik ez aurkitu.

Gatazka eta duda-muden artean, Errusian, Turkian eta Diasporan komunitate armeniarrak bere askapen nazional eta sozialerako ideologiak eta alderdiak eraiki zituen: bi dira aipagarrienak, *Hentxak* alderdia (1887) eta *Daxnak* alderdia (1890). *Hentxak* alderdiak, iraultzaren bidez, gizarte sozialista eta demokratiko bat eraiki nahi zuen, propaganda, antolamendu politikoa eta ekintza armatua erabiliz. Alderdi populista errusiarraren kidekoa zen, eta 1894-95etako erresistentzia gidatu eta "arazo armeniarra" nazioarteratu zuen, II. Internazionala ere arazoaz burubide bat hartzera eramanez. *Daxnak* alderdia sozialismo zabal batekoa zen. 1903-1920etan berau izan zen lehen partidu nagusia, eta Errepublikak Armeniar Independentearen alderdi gidaria (1918-1920). Bi alderdi hauek dira, gaur egun ere, erakunde politiko nagusienak.

Testuingu sozio-politiko horretan, Zazun-eko probintzian lehertu ziren Genozidioko lehen gertakariak, 1894ean. Zazun-ekoa errebolta soziala izan zen lehenik, eta erresistentzia politiko bilakatu zen berehala, buruzagi kurdoei babes-zerga bat ukatu eta ez ordaintzea baitzen erreboltaren arrazoia. Nekazari armeniarrek aurre egin zioten, armaz, kurdoen zalduneriari, lehenengo, eta erregimentu turkiarrei gero. Zazun arpilatua izan zen, eta ondoko errepresioan milaka lagun garbitu zituzten kurdoek eta soldaduek ezpataz. Britainia Handiak, Frantziak eta Errusiak babes juridiko eta erreforma politikoak eskatu zituzkion Istanbul-i, gehiegikeria eta demasia haiek moztu eta minoria zapalduari etorkizun itxuroso bat segurtatzeko (1895). "Ondoko hilabeteetan, *pogrom* sistematikoek astindu zituzten Turkiako auzo armeniarrak. 100.000tik

200.000 armeniar akabatu zituzten, herri ugari bortxaz islamizatu, beste ehundaka bizigune arpilatu eta herriskei su eman; milaka armeniarrek, egoerak behartuta, ihes egin behar izan zuen. Hau izan zen Abdul Hamid-ek [Sultan-ak, alegia] europarren diploma-ziari eman zion benetako erantzuna". Sultanak bere esanetara, menpeko eta esaneko nahi zituen minoria guztiak, armeniarrek barne, eta horretarako legez kanpoko eta barneko metodo gogor guztiak erabili zituen: Estatu Otoman ahularen defentsa lotsagabe bat zen, batez ere. "Gazte Turkiarrek" bestelako, ez samurrago, ideologia politiko batekin begiratuko zuten arazo politikoa, ondo-ko urteetan. Ikusiko dugu.

Lehen triskantza hartako oroitzapen iluna gorabehera, hiltzear ageri zen mende honen hasieran Inperio Otomanaren antolamendu politiko zaharkitua. Gertatutakoa "erregimenaren bekatua" zen, eta hobekuntzak —hala uste zen— guztiak ekarri behar zuten erregimen berriatik espero ziren: erbestean eta barnean horretarako oposizioa eratzten ari zen. Oraindik posible zen, guztien itxarokizunen izenean, denak elkarrekin biltzea: Liberal otomanen Pariseko Kongresuan turkiar, armeniar, arabiar, greko, kurdo, albaniar, zirkasiar eta juduak elkarren solaskide izan ziren (1902, 1907). Sultanari Konstituzioa ezarri zitzaioneko (1908) manifestaldietan ere musulmanak eta kristauak batera ibili ziren. Baina, 1908-1914etan, armeniarrekiko pentsamolde politikoaren aldakuntza tragikoa suma daiteke "Gazte Turkiarren" artean: "Gazte itxuraz liberal eta berdintzale hauen artea chauvinismo estremista bat agertuko da, ordenamendu berri bat sortzeko irrikaz zegoena, eta, horretarako, "arazo armeniarri" armeniarren herria bera garbituz irtenbidea aurkitu nahi ziona". Izan ere, "Gazte Turkiarren" iraultzaren bi-haramunean (1908), Erregimena ez, baizik behinolako lurraldeak berak ziren galtzen ari zirenak: Bosnia-Herzegovina (1908), Bulgaria (1908), Kreta (1913). Turkia zen desegiten ari zena! Eta, hain zuzen, hondamendi horren kausanteak berak —europarrak— ziren armeniarren babestaileak ere! Aurreko urteetako otomanismo pluralista hura, turkismo itxi bilakatzeraz zihoan, lehenengo "Gazte Turkiarrekin", eta 1915-1916etako Genozidio likidazionistaren eta Gerra galduaren ondoko krisian (1918-1923), Mustafa Kemal-en itzalean. Aldakuntza ideologiko hauek, unean uneko kojuntura politikoekin batera, erabakiorrak gertatu ziren Turkia barneko biztanle gehienaren borondate politiko antiarmeniarra moldatzeko eta nazionalismo turkiar kupidagabe batek nazioarteko harremanen ahuleziari, herri zigortu baten kontra, bere etekina ateratzeko (Sèvres, 1920; Lausana, 1923).

Lehen Mundu-Gerratean, Inperio Otomana Alemaniarekin elkartu zenean, armeniarrek bi komunitate handitan banatuta zeuden: 2.000.000 lagun Turkian eta 1.700.000 Errusian. Egokiera armatu hartan, armeniarrek gerra-frontearen bi aldetan aurkitu ziren, eta 1915eko urtarrilean, Transkaukasia errusiarrari erasotzean, armada turkiarrak 90.000 armagizonetatik 15.000 ezik denak galdu zituztenez (Zarikamix-eko gudua), traizioaren salakuntza egin zitzaizen Turkiako armeniarrei: soldadu eta gendarme armeniarrek, armak kendu eta 50/100 laguneko lan-batailoetan bildu zituzten, eta piskaka piskaka eta zoko galduetan berauek garbitzen hasi zen Armada.

Apirilean, Aliatuek Konstantinopoli hartzeko, Galipoli penintsulari eraso zioten, alde batetik, eta, bestetik, Van-eko herritarrek (armeniarrek) *Vali* turkiarraren hilketen aurka erreboltatu ziren, frontea bultzatuz zetorren Armada Errusiarraren aterpean Gobernuaren errepresio zitaletik salbatzen zirela. Van-eko albisteak Konstantinopolira iristean lehertu zen genozidio-uholde handia: 1915eko 24/25eko gauean, ekintza guzti hau gidatuko zuen *Ittihad* Komite politikoak 650 intelektual armeniar atxilotu zituen hiriburuan. Ondoko hilabeteetan deportatuak eta asasinatuak izan ziren hauek. Horrela hasi zen herri baten kalbario programatua. Apirilaren 24a da, geroztik, armeniarren Aberri Eguna.

Istanbul-eko *Ittihad* Komite politikoak izan zuen deportazioen tarteko eta ondoko eginkizunen ardura osoa, eta probintzietako arduradunak Komite haren bulego zentraletik zeuden politikoki osorik. "Erakunde Berezia" deiturikoa zen, B. Chakir-en zuzendaritzapean, *Ittihad*-aren beso beterazlea, Armada eta indar kurdo paramilitarren eta tokian tokiko herritar interesatuen laguntzarekin (ez da ahantzi behar, ondasun handiak zirela, plangintzaren ondorioz, bana zitezkeenak). Geografikoki honela epekatu zen deportazio-lana: 1) Ekialdeko probintzia armeniarrek lehenengo (1915eko maiatz-uztailak), 2) Ert-Anatolia eta Ziliziaokoak hurrengo (1915eko uztailaz geroztik), eta 3) Eki-Anatolia hustu zen, azkenik. Jarraitutako metodoagatik, herriak hustutzean gordetako ordenagatik eta deportatuei ezarri zitzaizen ibilbideagatik, garbi ikus zitezkeen, egitasmoa burutzeko buruzagitza zentral batek gidatu zuela Genozidioa. Genozidioa, diogu, zeren segurtasun-deportazioak omen ziren haiek heriotz bukaera tristea izaten bait zuten.

Herri bakoitzean, auzo bakoitzean, deportazio-agindua bandoz edo iragarkiz aldarrikatzen zen. Familiek bi egun zituzten norbera-

ren gauzak biltzeko. Gainerako ondasunak, bahitu eta saldu egiten ziren korrika batean.

Buruzagiak, alderdi armeniarretako bazkideak, apaizak eta gazteak izaten ziren lehen-lehenik atxilotuak; aldez aurretik prestaturiko aitoprenak sinatzera bortxatzen zituzten; gero, isilpean, talde txikitari exekutatzeko zituzten. Emakumeek, zaharrek eta haurrek osatzen zituzten deportatu-taldeak. Bazter-urrutietako herrixketako familiak beste gabe garbituak izaten ziren, eta haien etxei su ematen zitzaizkien, edo bizitzeko hartu. Itsaso Beltzeko kostaldean edo Tigri-ren ertzetan, Diyarbakir-eko inguruetan, hildakoen gorputz kargaturiko untziak hondora botatzen ziren. (Trib. Perm. des Peuples, 1984: 332).

Turkiako indar eta erakunde politikoek buruturiko ekintza arautu honen ondoren, *Eki-Armenia* turkiarrek 1.200.000 armeniarretatik 200.000 haur-emakume bahituak izan ziren, 300.000k Kaukasia errusiarretera ihes egin ahal izan zuen, 50.000ren bat Aleppo-ko kontzentrazio-esparruetan bildu zituzten, eta gainerako 650.000ak hil, armaz, gose-egarriz, edo deportazioko gaixotasun edo lanez. *Ert-Anatolia* eta *Ziliziatik* deportatuak, berriz, Syriako basamortura edo Mesopotamiarantz bultzatu zituzten: orotara 320.000ren bat lagun. 1916ko martxoan, esparruetan bilduta, artean bizirik zeudenak garbitzeko agindu zuten Istanbuletik: trenbidearen albotan edo Eufrateren errekontotan ikus zitezkeen orduan hildakoen gorpuak. *Eki-Anatoliako* triskantzan bizirik atera zirenek, berriz, Armenia Errusiarrean, Libanon eta Syrian bilatu zuten beren salbabea. Oro har, Arnold Toynbee-ren kalkuluen arabera, Turkiako 1.800.000 armeniarretatik 600.000 bat irten ziren bizirik deportazio eta hilketa haietatik: 1.200.000 edo izan ziren 1915-1917etan erahilak. Gorabehera guztien ondoren, 1919an, 120.000 edo 150.000 bat lagunek itzuli ahal izan zuen Zilizia, gobernu turkiararen baimenarekin.

Gertakari izugarri guztien lekukorik onenak Mendebaldeko diplomatikariak gertatu dira historilariarentzat, izan ere, hasiera hartako dudamuda batzuren ondoren, Turkiaren burubidea Genozidio hura ukatu eta armeniarren galera demografikoak gerrako gertakari arrunt eta proportzionatutzat ematea izan baita. Diplomatikari haiek bi motatakoak izan ziren: lehenik, Istanbulen zeudenak eta zenbait hirutako kontsul atzerritarak (Inperio Otomanean komunitate kristauen begirale zirenak), eta, horien albisteak osatzeko, nazioarteko Kongresuek bidali izan zituzten batzorde eta arduradun behatzaile bereziak. Turkiak bere artxibategiak itxi

ta dauzkan edo erretzen diharduen bitartean, batez ere iturri diplomatiko horien gain ari dira azken urteetan armenologoak.

Baina zer diote gaur egun historia hartaz arduratuek? 1984eko Apirilaren 13/15etan bildu zen Herrien Auzitegi Iraunkorra deitua, Pariseko Sorbonan, armeniarren Genozidioa Historiaren eta Nazioarteko Zuzenbidearen argitan aztertzeko. Auzitegiaren epaiak, besteren artean, ondoko puntu hauek jaso zituen: "Gazte Turkiarren gobernuaren genozidioaren errudun da, 1915-1917etan gertatutakoei dagozkienetan; Armeniarren genozidioa "nazioarteko krimena" ere bada, eta Estatu turkiarrak berorren erantzukizuna bere gain hartu beharra dauka, eta hori, Estatu turkiarraren existentzi jarraitasunik eza aitzakitza ezin har dezakeela. Erantzukizun horrek batez ere genozidio haren errealtatea ofizialki aitortzeko obligazioa esan nahi du, eta herri armeniarrek gertakari haien ondorioz jasan zituen kalteak ezagutu beharra. UNOk eta beraren bazkidetako bakoitzak aitorten hau eskatzeko eskubidea dute, eta, horretarako, herri armeniarra laguntzeko eskubidea".

Errepublika Armeniarra (1918-1920)

Genozidioaren urte latzetan, Armenia errusiarra (horrela deitzen zen orduan, turkiarrari kontrajarriz) behin eta berriz agertu izan zaigu garaiko iheslari eta errefuxiatuen babesleku bezala, izan ere Turkiatik oso bestelako egoera eta gorabeherak bizi izan baitzituen lurralde hark 1915-1921. urte haietan. Gerrate Handiak ekarri zituen jazoera guztien berri-ematen hasi gabe ere, egokia da hemen 1918-1920etako Errepublika Armeniar independenteaz zerbait esatea, berau baita, gainera, gaur eguneko Armeniako Errepublika Sovietarraren nolabaiteko ataria.

XIV. mendeaz geroztik, herri armeniarri Estatu beregain independente bat falta izan zaio, handik hona sortutako erakunde publiko estatalak, inoren subiranotasunaren menpekoak izan baitziren beti. Gerrate Handiaren azken hilabeteek aukera ezeguzen berria ekarri zuten, garaiko bi Inperio nagusiak krisian erori zirenean: Turkia, gerrako galtzaileetako bat zen, jada aurreko hamarkadetatik bere barne-politikan ere Mendebaldeak baldintzatua zegoena, eta Errusia, gerra bukatzeaz, Urriko Iraultzaren eta ondoko gerra zibilaren zurrunbiloan itota ageri zen.

Armenia independentearen historia hilabete gutxi batzuetakoa izan zen, baina haren inguruan bildu ziren herri sakabanatuaren

itxarokizunak. Proiektu politiko arrakastatsu edo galdu hari begira egin izan dira ondoko programa politiko asko, eta hark baldintzatu ditu Alderdien geroko lanak, gure egunetararte ere. Armeniarren, eta bereziki Errepublika Independentean protagonista izan ziren Diasporako Alderdien burubidea, edo gaur eguneko Armeniako Errepublika Sovietarrarekiko jarrerak, beste Errepublika haren utopia gogoan dela definitu izan dira. Dударик gabe, balio sinboliko bizia izan zuen, ba, eta du, bizitza laburreko eraikuntza politiko hark.

Gerrateko akordio diplomatikoen arabera, Errusia tsaristak Anatoliako Armenia turkiarra —deportazioek hustua— beretzat hartu ahal izango zuen; bestalde, Frantziak izan behar zuen Zilizia armeniarren jabe berria, erabaki diplomatikoez ziotenez. Horiak ziren erabakiak, baina, Tsarra erortzean (1917ko martxoan), Transkaukasia osoko *Ozakom* deituriko batzorde ahul bati erreleboa hartuz, Daxnak Alderdia jabetu zen botereaz Armenian: Armenia turkiarreko lurralde okupatua berrantolatu zen, Kontseilu Nazional Armeniarra sortu eta 30.000 borondatezko soldadurekin eta frontetik ekarritako armeniarrekin armada bat eratu. Urriko Iraultzarekin, Armada Errusiarra desegin egin zen, eta, egokiera horretaz baliatuz, hiru alderdi politiko nagusiek Tbilisi-n behineko gobernu antiboltxebikea antolatu zuten. Hemendik, berehala jaioko zen Transkaukasiako Errepublika, baina astebate gutxitarako (1918ko apirila).

Orduan, jabe eta norabide garbirik gabeko boterea datorkie politikari armeniarrei eskutara: Armada bat dute, Moskuk ez du une hartan indarrik Armenian, eta Brest-Litovsk-eko Tratatua arabera, Turkiak badu zeresanik Transkaukasian. Momentuko egoera Zardarabad-eko guduak finkatu zuen, general armeniarrek armada turkiarra desegitean: nahitaez, Estatu armeniar independentea aldarrikatu beharra zegoen, azkenik turkiarrak ere prest baitzeuden Bakea sinatu eta independentzia hori ezagutzeko. Hala ere, jaiotunetik bertatik nabaria zen Estatu berriaren ahulezia: “Errepublika hau jaiotzatik bertatik «anomalia politiko» zen: lurraldearen bi heren etsaiaren eskuetan zeuden, bere biztanlegoaren ia erdia errefuxiatuek osatzen zuten”. Errusiako eta Turkiako koiuntura politikoez egin zuten posible independentzia, eta Soviet Batasuneko antolamendua segurtatu orduko eta kemalismo nazionalista finkatu bezain laster (1919), Armeniako Errepublika independentea ezinezkoa gerta zitekeen, gertakariak erakutsiko zuten bezala.

Populazioaren nahasmendu etnikoa, arazoen eta baliabideen arteko desoreka larria, musulman erdi-erreboltatuei egiten zitzaizkien bortxa eta gehiegikeriak, alderdi nagusiaren eta beronen Gobernuaren arteko tirabira, herriaren miseria eta gosetea, Turkia-Alemaniek ezarritako blokeoa, 1918-1919ko neguko tifus eta kolera (gosez edo gaixoz hil zen orduan biztanlegoaren % 20), atzerriko laguntzen atzerapena eta eskasia, Errepublikako Haizendaren porrota (hamasei hilabetetan, sarrerak baino hamar aldiz gastu gehiago), Estatuaren lurralde-mugen eztabaida (Georgiaren, Turkiarekin...), gatazka sozial eta hilketa etnikoak (Tbilisiren bereziki), etorkin iheslari armeniarren presentzia: dena zen eragozpen eta oztopo.

Hil-ala-bizizko arazo hauen artean onik ateratzeko, Pariseko Bak-Konferentzian eta nazioarteko diplomazian bilatu beharko ziren babesgarriak. Nazioarteko diplomaziak USARI eskaini zion Armeniaren gain hartu beharko zen "mandatua", baina Senatu amerikarrak ez zuen onartu nahi izan halako eginkizunik. Bienbitartean, ingelesek ukatu dute beren babes armatua, hain zuzen Kemal Atatürk-ek turkiarren nazionalismo turkista zuzpertz eta armeniarren hilketa berriei leku ematen dien bitartean. Armada frantsesak ere ez ditu defendatuko Ziliziako armeniarrek, eta Errepublika armeniar independenteari ezer gutxitarako balio izan zion Sèvres-eko Akordio babestaileak, Kemal-ek Armada berri-ondoren: "Gerraondoko ironietako bat hauxe da: Potentzia galtzaileen artean, Turkia bakarrik izan zen bere mugak zabaldu zituen, eta hau, hain zuzen, bere fronte kaukasiarrean bakarrik, beti ere Armeniaren kaltetan, gainera". 1919-1920etan, ordurarte eskierki nazioarteko arazoa zen arazi armeniarra, batez ere arazi soviet-kemalista bilakatu zen.

Hilabete t'erdia eskasean, Armada kemalistak 200.000 hildako egin zituen Armenian (1920ko irail-urriak); ondorioz, gauzak aldatzen ari ziren: herri xumeak bakea nahi du, eta segurtasuna turkiarren kontra. Alderdiak ere banatuta daude: militante askok etorkizuna Soviet Batasunean ikusten du. Berehalako erresistentzia batzuk gorabehera, logika honen bidetik ekarri zuen Armada Gorriak Armeniako Errepublika Sovietarra, ito-berria zen Armeniako Errepublika independentearen hondakinen gain. (Kars-eko Tratatu turko-sovietarrak eman zion hari nazioarteko babes juridikoa, 1921). Handik honako Historia aurreko orrialdeetan deskribatutakoan ikusi ahal izan du irakurleak.

Historia eta etorkizuna

Zerbait errepikatu arren, bil ditzagun honaino esandakoen le-
rro nagusiak. Armeniaren Historia ez da batere historia arrunta:
mendeak zehar segidatasun harrigarria izan du. Eta etenik gabeko
segida honi funtsezkoenak izan dituen oinarriak izendatu behar
balitzaizkio, zalantza handirik gabe ondorengo hauek eman behar-
ko genizkioke: Erlujioa eta hizkuntza, arte plastikoak eta literatura,
kontzientzia historiko txundigarria, lanaren grina eta ezbehar la-
rrienei ere aurre egiteko adorea, erbesterik ezberdinetara moldatu
eta erro nazionalak zaintzeko herri-mina, edo beste gisa batean
esateko, borondate nazional erabakiorra, tradizioa zainduz ego-
kiera sozio-historiko berrietara egokitzeko abildadea, Aberriaren
eta Diasporaren arteko loturak zaintzea, hondamendirik gogorre-
nen artean ere solidaritate leial nekazina... Armeniarren Historia
gogoeta makro-historiko baterako alor aparta da.

Armeniarrak Estatu-molde ezberdinak sortu dituzte behin eta
berriz: Estatu independenteak, Printzerri edo Estatu autonomoak,
komunitate nazional menpeko baina egituratuak, edota Diaspora-
ko talde ezagutuak (gehienetan komertzial hutsak, baina baita es-
kubide politiko eta kultural berezikoak ere). Munduan zehar
Diasporak sortu duen "sistema sozio-historiko armeniar" honek
alde batetik baino gehiagotatik antz handia izan du juduen diaspo-
rarekin; baina, hauenak ez bezala, armeniarrek beti izan du Estatu
edo lurralde armeniar politikoki edo sozialki egitaraturen bat, bere
begira-puntutzat.

Diaspora, behin baino gehiagotan, Lurralde Historiko arme-
niarrak berak baino ere nazionalki emankorra goa ageri zaigu: kul-
turalki nabarmena da hori, eta ekonomikoki ez da izan batere
mezpretxagarria berorren emankortasuna. Bestalde, analisi inte-
resgarria izan liteke, mundu zabaleko ekarpen kulturelek nazio-
tasuna Armeniari nola indarberritu dioten ikustea, eta kultur elka-
rriketa horretan tradizioak eta modernotasunak elkar nola ondu
duten begiratzea.

Armeniak Inperio handien arteko ekaitz-uretan igeri egin be-
har izan du: Asiria, Pertsia, Partia... Alexander, Erroma, Bizan-
tzio, Islam-a, Errusia, Turkia... Ertasiako mongolak, Mendebalde-
koen Gurutzadak... Eta Inperioen arteko bitartekari izan da, Txina
eta India, Ekialde Hurbilarekin eta Europarekin lotuz... Iran-go
mazdeismoaren, arabiarren Islam-aren, Erromako Aulkiaren edo

Bizantzioko Eliza ofizialaren artean bere Eliza Nazionalari eutsi dio. Kulturarteko korronteen artean, Grezia klasikoaren, Eliz Gurasoen, Erdi Aroko obren itzulpenak egin dituzte armeniarrek, beti ere beren hizkuntzari itzulpenak duen munduarekiko irekitasun hori eskainiz. Hemen, orain, laburtu ezin dugun hizkuntz historia sozio-kulturala guztiz aberatsa da, are gehiago herri txiki batez dihardugula gogoratzen badugu.

Azpmarratzekoa da, beste alde politikoago batetik, Estatu nazionalik gabeko mende-aldietan, armeniarren komunitate-erakunde betekizun nazionala (Eliza, inprimategi edo argitalpen-etxe, ongile-elkarte, ikastetxe eta abarrena). Diasporak gaitasun berezia erakutsi izan du honelako antolamenduak sortu eta zaintzeko.

Guizi hau legami bizigarri batek jagi erazi du: armeniarren oroimen historikoak. Lanean etorkizun berriak oratzen saiatu den herri honek, bere iragana maitekiro begiratu izan du. Baldintza sozio-politikorik aldrebesenetan sortutako artxibategiek bezala, familiak eta ikastola armeniarrek Historiari eman dioten lekuan ikus daiteke iraganarekiko begiramendu maitale hori.

Orrialde hauetan egin gabe geratu da kultura armeniarren historia, alde askotatik interes berezia duen historia: artea eta armeniera nortasun historiko biziko errealitateak izan dira Armeniarren mendez mendeko bidaia aldartetsuan.

Baina, iragana iragan, etorkizun nazional eta indibiduala da armeniarrek kezkatzen dituen. Eta horixe da, edozein aldetara begiratuta ere ilun ageri zaiena (Diasporan bezala Armenia den horretan, edo izandakoetan). Kanpotik hurbiltzen zaionari beldurra ere ematen dio armeniar bati etorkizunaz izan lezakeen itxaropenaz deus galdetzeak. Sufrikarioz betetako halako eskarmentu eta lanek errepeto isil bat ernarazten diote nahitaez barnean behatzaile eta ikastunari.

J. I.

* Lanaren hasieratik bertatik, zorretan gatzazkienei eskerrona erakutsi nahi genieke: 1) Aldizkariaren jiteari jarraikiz, irakurlearentzat astunegi ez izatearren, kendu egin ditugu iturri-oharrak, baina hainbat autoreri zorretan da lan hau: Bi-

bliografi oharrean aipatuez aparte, M.-L. Chaumont, N. Thierry, R. H. Hewsen, G. Khosdegian, A. Ter Minassian, Y. Ternon, M. Ferro. C. Mouradian, A. Boudjikianian-Keurokhlian, R. Hovannisian, G. J. Libaridian, eta abarren lanak gogoratu behar dira lehenengo. 2) Era batera nahiz bestera laguntza eman digutenei esker bereziagoak oraindik: H. Handalian, M. Handalian, D. Shirvanian jaun-andreei, Veneziako Mejitaristei, Samuelian liburudendako A. Aslanian-Samuelian andereari. Eskuratu ahal izan ditudan lehen argibideak ezinezkoak izango ziren berorien zerbitzu-gogorik gabe. Guzti hau batez ere, Gurrutxaga senar-emazteek emandako erraztasunei esker burutu ahal izan da. Eskerrik asko denei.

ZENBAIT OHAR BIBLIOGRAFIKO

1. Urrutiko liburutegietara joan gabe, badaude euskaraz marxismoa eta nazio-arazoa aztertu duten lanak. Begira, adibidez: AZURMENDI, J. (1971): *Hizkuntza, Etnia eta Marxismoa*. Baiona: Euskal Elkargoa; AZURMENDI, J.; PAGOOLA, M. (1980): "Lenin: ohar batzuk nazio-arazoaz", in: *Jakin* 1980, 13. zenb., 6-18. or., eta IZTUETA, P.; APALATEGI, J. (1974): *Marxismoa eta nazional arazoa Euskal Herrian*. Baiona: Elkar. Soviet Batasuneko nazionaliteci buruzko politika ezagutzeko, *Jakin-en* zenbaki berezia irakur liteke (13. zenb., 1980), eta bertan bi lan bereziki: PAGOOLA, M. (1980): "Nazioen errebolta Soviet Batasunean", 19-70. or.; eta ZABALETA, P. (1980): "Nazio-arazoa Ukrainian", 71-87. or. Ale horretan esanda dagoenez, horko langaiak autore honi zor zaizkio: CARRERE D'ENCAUSSE, H. (1978): *L'Empire éclaté. La revolte des nations en U.R.S.S.* Paris: Flammarion. Liburua, profetikoak gertatu da.

2. Armeniari buruzko bibliografia oso zabala da, noski, asko Mendebaldeko hizkuntzetan emana, batez ere Diasporan argitara emandako lanetan; baina, espero zitekeenez, Ierevan-en argiratutakoak armenieraz datoz eta berak dira, itxuraz, oinarritzko kontsulta-obra aberatsenak (nik neuk ezin izan ditut begiratu). Eskura ahal izan ditudanetatik, obra historiografiko orokor bezala bat dago guztiz azpimarragarria: DÉDÉYAN, G. (1982) (dir.): *Histoire des Arméniens*. Toulouse: Privat. Lankide-obrek ohi duten akatsen bat edo besterekin izanik ere, argitalpen aberatsa.

Beti ere ezin dira ahantz historiografian klasikoak diren autore eta obra batzuk: ADONTZ, N. (1946): *Histoire d'Arménie*. Paris: Publication de l'Union Générale de Bienfaisance; KHERUMIAN, R. (1941): *Les Arméniens. Race, Origines ethnographiques*. Paris: Vigot Frères Éd.; PASTERMADJIAN, H. (1949): *Histoire de l'Arménie, depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*. Paris: Librairie Orientale H. Samuclian; eta GROUSSET, R. (1984): *Histoire de l'Arménie, des origines à 1071*. Paris: Payot.

3. Dossier-ean ikutu ditugun puntuez badago, noski, azterlan monografikoagorik ere. Kulturaren eta hizkuntzaren historiak kapitulu handia izan du historiografia armenologikoan; baina alor hori ez da hemen aztertu, eta bibliografia ere beste nonbaiterako utziko dugu.

4. Genozidioari eta azken mendeko mugimendu abertzaleari buruzko bi lan eroso aipa litezke hemen: bata *Garaia* aldizkarian eman zena: CASTILLO, Tx. (1977): "El drama del nacionalismo armenio", *Garaia* 1, 1977, n. 20, 32-39 (lan oso argigarria), Ter Minassian historikarisa ezagunari egindako elkarrizketa batekin; genozidioaz, ikus batipat azken ikerlanen berriak biltzen dituen hau (berezikiago Ternon-en lana): TRIB. PERM. DES PEUPLES (1984): *Le crime de silence. Le génocide des Arméniens*. Paris: Flammarion.

5. Karabagh-eko arazoaz argitara-berria da dokumentazio aberatsa eta sistematikoa: LIBARIDIAN, G. J. (1988) (zuz.): *Le dossier Karabagh. Faits et documents sur la question du Haut-Karabagh*. Paris: Sevig Press. D. Shirvanian-en ardurapean.

6. Aipatu liburuetan zerrenda bibliografiko argigarriak aurki ditzake irakurleak.

Euskararen ume ezezaguna: Euskal Herriko bale arrantzaleen truke-hizkuntza

Jose Inazio Hualde

1. Truke-hizkuntzen sorkuntza eta bilakaera

Gizakiok hizkuntzaz baliatzen gara komunikatzeko. Baina, munduan badira hizkuntza bat baino gehiago, eta badaiteke komunikatu behar dutenek hizkuntza bera ez ezagutzea. Egoera hauetan ere, partaideek benetan komunikatu nahi baldin badute (adibidez, gauzak trukatu nahi dituztelako), beren helburu komunikatiboa lortuko dute gehienetan. Partaide bakoitza bere hizkera sinplifikatzen eta errazten saiatuko da, oso egitura sinpleak erabiliz eta hiztegia murriztuz, eta besteak esaten duena, testuinguruaren bidez ulertzeko ahalegin guztiak egingo ditu.

Komunikatze-prozesu honetan, hizkuntza berri baten oinarriak eraikiko dituzte partaideek askotan. Hizkuntza berri honek bi hiztunen ama-hizkuntzatatik hartutako hitzak izango ditu bere hiztegian, eta, agian, beste hizkuntzetakoak ere. Morfologia ahalik eta sinpleena eta xehetasun gabekoena izango da; eta joskera, ahalik eta neutralena. Kode hau bakarrik informazio minimoa emateko izango da baliagarria, eta, gainera, soilik arlo mugatu batean (sal-erosketan).

Partaideek nahi zutena lortu eta gero ez baldin badute berriro elkar ikusten, dena han bukatuko da. Baina, aldizkako harremanak izaten hasten badira, lehen elkarrizketan erabili zuten kodea gogoratzaren saiatuko dira. Adibidez, lehen elkarrizketan gauza bat oso ona zela adierazteko, batek *mucho good* esan baldin bazuen eta besteak esangura ulertu, hurrengo elkarrizketetan ere esaldi hori erabiliko dute. Denboraz, truke-hizkuntzak gero eta finkotasun handiagoa izango du, eta hiztegia eta egitura garatuz joanen dira, harremanetako eremua zabaltzen den neurrian. Truke-hizkuntza hiztegi eta egituraz finkatua denean, partaide berriek sal-eroste harremanetan parte hartu nahi baldin badute, kodea ikasi beharko dute, edozein hizkuntza ikasten den bezala. Urte batzuren buruan, agian, partaide berriek truke-hizkuntza hizkuntza naturalzat hartuko dute. Beharbada, beste partaide arrotzen ama-hizkuntza dela uste izango dute. Baliteke, azkenik, partaide denek zinez sinestea truke-hizkuntza beste norbaiten ama-hizkuntza dela.

Aipatu prozesua nahikoa ezaguna da, anitzetan eta leku askotan gertatu bait da. Adibide aipagarri bat *russenorsk* deitutako truke-hizkuntzarena da¹. Hizkuntza hau Norvegiako eta Errusiako arrantzale eta nekazariek erabiltzen zuten Eskandinaviaren iparrekoko puntan beren sal-erosketa tratuetarako, 1917. urteko Errusiako iraultza baino lehenagoko mendeetan. Hizkuntzaren izenak adierazten duenez, *russenorsk* erdi-norvegiera eta erdi-errusoa da hiztegi (badira, ingelesezko eta beste hizkuntzetako hitzak, gainera); inoiz ez zuen garapen handirik izan, kodearen sortzaile eta erabiltzaileek ez bait zuten harreman esturik. Bakarrik Artikoko udako hilabete laburretan elkartu ohi ziren, arrainak barazkiez trukatzeko. Hala ere, *russenorsk* nahikoa finkatua zegoen hiztegi eta egituran. Izan ere, denek sinesten zuten hizkuntza naturala zela; beste nazioaren hizkuntza, hain zuzen. Norvegiarrek uste zuten hizkuntza hori errusoa zela, eta alderantziz².

Lehen truke-hizkuntza ezaguna, Erdi Aroko *lingua franca* delakoa da, Mediterranioko kostaldeko eskualdeetan gizaldi askotan zehar musulman eta kristauen artean erabili zena.

Truke-hizkuntza bat finkatzen eta zabaltzen denean, *pidgin* deitzen da. Europako nazioek egindako kolonizazioaren ondorioz, pidgin asko sortu ziren munduan zehar. Gaur egun munduko eskualde cleaniztun askotan pidgin bat edo beste erabiltzen da merkatu eta azoketan. Mendebaldeko Afrikan (Nigeria, Ghana, Kamerun, Ekuator Ginea, etab.), ingeles hiztegi oinarritutako pidgin bat oso erabilia da. Beste pidgin bat, *Tok Pisin* (ingeles

hiztegizkoa baita), Papua-Ginea Berriaren hizkuntzarik hedatuena eta erabiliena da. Irla hartan zazpichunen bat hizkuntza mintzatzaren direla kontutan hartu behar dugu³.

Pidgin bat norbaiten ama-hizkuntza bihurtzen denean, *kreolera* deitzen da. Pidginen kreolatzea sarritan gertatu zen Ameriketako plantazioetan, esklabuaren artean. Nagusiek hizkuntza desberdin askotako esklabuak nahiago zituzten plantazio batean, horrela hobeki menperatzeko eta mutinak eta errebolta eragozteko. Egoera horretan, pidgina erabiltzen zen esklabu guztien artean eta gauza guztietarako. Pidgin hauen hiztegia, nagusien hizkuntza europarretatik dator batez ere. Hala ere, egituraz, Mendebaldeko Afrikako hizkuntzekin antz handia dute kasu askotan. Haurrek ikasten zuten hizkuntza bakarra pidgin hori zen; hori bait zen plantazioan entzuten zen mintzaira. Modu honetan, funtzio oso mugatu batzuetarako sortu zen kodea, komunikabide eta, gainera, pentsabide bakartzat hartu behar zuten plantazioan jaiotako haurrek.

Pidgin bat kreolera bihurtzen denean, ama-hizkuntza bilakatzaren denean, oso arinki aldatzen da, hiztunen bizitzaren behar guztietarako egokitu behar bait du. Hiztunek hizkuntza itxuraldatzen dute. Haurrek jasotzen dute *input* pobretuarekin, sistema linguistiko oso bat eraikitzen dute, bizitzako funtzio guztietarako egokia dena. Hizkuntzalari batzuek garrantzi handia eman diote kreolatzearen ikerketari, gizakion hizkuntza sortzeko ahalmena aztertzeko egoerarik onena eskaintzen bait du prozesu honek, haien ustez.

Kreolatzeko-prozesua ere behin eta berriz gertatu eta gertatzen da. Kreolera bat da, adibidez, Haiti-n gaur egun mintzatzaren den hizkuntza. Lehen aipatutako Tok Pisin ere kreolatzaren ari da Ginea Berriko hirietan.

2. Euskaldun arrantzaleen truke-hizkuntza

Hamasei eta hamazazpigarren mendeetan, Euskal Herriko arrantzaleek, baleen bila, Europako iparraldeko herriein sartu ziren harremanetan. kontaktu hauek ez ziren inoiz luzeak, baina bai naharoak.

Badakigu euskaldunek holandarrekin, alemanekin, islandiarrekin, etab., harreman komertzialak zituztela. Baina Ipar Europako

jendearekin hitz egiteko, zein hizkuntza erabiltzen zuten euskaldunek? Erantzunik logikoena da pidgin bat, truke-hizkuntza bat, erabiltzen zutela. Hori izango litzateke nire apustua, antzeko egoeretan hori gertatzen dela ikusiz. Izan ere, badugu ebidentzia tratu horietan pidgin bat sortu zela baieztatzeko. Ebidentzia hau Islandian aurkitu zen.

XVII. mendeko islandiar batek. *Vocabula Biscaica* izenpean, euskarazko hitz-zerrenda bat kopiatu zuen, hitzen itzulpena islandieraz emanez. Guretzat interesgarriena da, hitz-zerrenda honen bukaeran esaldi batzu ere eman zituela. Nahiz eta *Vocabula Biscaica*-ren izenpean egon, esaldi hauek ez daude euskaraz, euskal pidgin batean baizik. Agian, islandiar idazleak uste zuen euskara garbia zela, hala ere. Esaldien edukin edo arlo semantikoak ere ematen du aditzera mintzaira hau euskaldunek eta islandiarrek sal-erosketan erabiltzen zuten hizkuntza zela. Nicolaas G.H. Deen-ek, hizkuntzalari holandes batek, 1937. urtean, *Vocabula Biscaica* deitutako dokumentua, Islandian aurkitutako beste euskal hiztegi batekin batera, aztertu eta argitara zuen⁴. Deen-en liburuan agertzen diren daturik interesgarrienak jarraian datoz:

- (1) presenta for mi
'eman iezadazu'
- (2) bocata for mi attora
'ikuz iezadazu atorra'
- (3) presenta for mi locaria
'eman iezadazu lokarria'
- (4) ser ju presenta for mi
'zer ematen didazu?',
- (5) for mi presenta for ju biskusa eta sagarduna
'ematen dizkizut bizkotxoia eta sagardoa'
- (6) trucka cammisola
'eros ezazu kamisola,
- (7) sumbatt galsardia for
'zenbat galtzerdiren ordainetan,
- (8) hamar by galsardia
'hamabi galtzerdi'
- (9) sey galsardia esta vyra
'sei galtzerdi, ez gehiago'

- (10) cavinit trucka for mi
'nik ez dut ezer erosten'
- (11) Christ Maria presenta for mi balia, for mi, presenta for ju
bustana
'Kristok eta Mariak balea bat ematen badidate, nik emango
dizut buztana'
- (12) for ju mala gissuna
'zu zara gizon gaiztoa'
- (13) presenta for mi berrua usnia eta berria bura
'eman iezadazu esne beroa eta gurin berria'
- (14) ser travala for ju
'zertan ari zara'

Eman ditudan euskarazko itzulpenetarako, Deen-ek eskaintzen dituen espainolezko eta alemanezko itzulpenak eta jatorrizko islandierazkoak jarraitu dituz.

Truke-hizkuntza honetan dauzkagun datuak nahikoa urriak izan arren, azterketa linguistiko labur bat bederen merezi duelakotan nago. Argi dago emandako esaldiak ez daudela ez euskaraz, ez beste inongo hizkuntza naturaletan. Benetako truke-hizkuntza bat daukagu hemen. Batez ere (baina ez bakarrik) euskal hitzak erabiliz eraikitako kode sinpletu bat da hau. Azter ditzagun, bada, kode honen ezaugarri lexiko, morfologiko eta sintaktikoak, datuen murritasuna kontutan hartut.

2.1. Hiztegia

Goiko esaldietan, hitz gehienak euskaraz erabiltzen direnak dira. Hala ere, haietako asko, euskaraz ezezik, beste Europako hizkuntzetan ere erabiltzen dira. Truke-hizkuntza honen oinarriko aditzen kasuan (*presenta* eta *trucka*), antzeko hitzak aurkitzen dira Europako hizkuntza askotan. Kontutan hartu behar dugu, hitzen esangura ez dela beti euskaraz eta alboko erdaretan antzeko hitzek daukatena. Horrela, *presenta* aditzak 'eman' esan nahi du, *trucka* 'erosi' da, eta *travala* 'ari, egin'. Nolabait ere, pidginean agertzen diren aditzak euskarazko jatorrak baino ulergarriakoak izango lirateke islandiarrentzat, internazionalagoak bait dira.

Badira euskaraz antzekorik ez daukaten hitzak ere. Agertzen diren izenordainak, *for mi* eta *for ju*, ingelesetikoak dira. (12) adibidean agertzen den *mala* espainolezkoa, ez da euskaraz erabiltzen⁵. Hamargarren adibidean agertzen den *cavinit* 'ezer ez', De-en-en ustez agian *cavi-nit* izango litzateke, bi hitz hain zuzen, euskaraz bezala. Bigarren parteak, *nit* 'ez', jatorri germanikokoa dirudi; lehen partea zer den, aldiz, ez dago batere garbi.

Ortografiatzeko bitxikeriak ulertzeko, kontutan hartu behar du-gu hitzak idatzi zituena islandiarra zela. Idazlea, noski, bere usadio ortografikoen arabera, entzun zuena kopiatzen saiatu zen.

2.2. Morfologia

Esan dezakegu truke-hizkuntza honek ez duela inolako morfolo-giarik. Hitzen tankera ez da aldatzen; hitz bakoitzak bakarrik forma bat du. Erro aldagaitzak ez du atzizki edo aurrizkirik hartzen. Aditzek ez dute komunztadurarik erakusten eta ez dakar-te denbora edo aspektuzko markarik.

Aditzen bukaera *-a* da: *presenta*, *trucka*, *travala*, *bocata*. Aditz-forma hauek indikatibo nahiz inperatibozko mezuak adierazteko erabiltzen dira, eta edozein aditz-aldi adierazteko: informazio hau testuinguru estralinguistikotik atera beharko lukete pidginaren erabiltzaileek. Aditzen subjektua eta objektua zeintzuk diren, testuinguru linguistikotik atera daiteke.

Izen eta adjektiboen forma aldacizinek ere *-a* bukaera daramate. Bukaera hori, dudarik gabe, euskararen artikulua da jatorriz. Hala ere, truke-hizkuntzan bukaera hau ez da artikulua, hitz-erroaren partea baizik. Horregatik, euskaraz artikulua ezin erabil daitekeenean ere, *-a* bukaera agertzen da truke-hizkuntzaren esaldietan: *sey galsardia* 'sei galtzerdi', *berrua usnia* 'esne berria', *mala gissuna* 'gizon gaiztoa'. Ez dago kasu-markarik edo singular/plural be-reizketarik.

2.3. Joskera

Kasu-marka eta komunztadurarik gabe, erlazio gramatikalak (subjektua, objektua, etab.) soilik hitz-ordenaren bidez adierazten dira. Esan behar da islandiera eta euskararen ordena ez-markatuak

gutziz aurkakoak direla eta truke-hizkuntzaren ordenak islandierarekin antz handiagoa duela⁶. Truke-hizkuntzaren ordena normala edo ez-markatua Subjektua—Aditza—Objektu Ez-zuzena—Objektu Zuzena dela dirudi. Izan ere, hizkuntza gehienetan, subjektua objektua baino lehenago agertzen da esaldian, ordena ez-markatuan. Horretarako badago joera kognitibo bat, dirudicenez. Aditza objektua baino lehen paratzen da truke-hizkuntzan. Hori da ordena ez-markatua islandieraz, baina ez euskaraz. Hala ere, ordena hori onargarria da euskal joskeran ere.

Esaldi inperatiboetan subjektua ez da azaltzen. Bi adibidetan, (10) eta (14), subjektua aditzaren atzean agertzen da. (14) galdera bat da eta seguru aski intonazioak interpretazio ez-anbigua emango zion. (10), ordeaz, anbigua da. Badirudi badaudela bi interpretazio posible esaldi honetarako: alegia, ez dut ezer erosten eta ez iezadazu ezer eros: *for mi* subjektua nahiz objektua izan daiteke, kasu-markarik ez dagoenez gero.

Hamabigarren adibidean, kopula (*zara*) isilpekoa da. Hori da egoera normala pidgin eta kreolera gehienetan.

Izen-multzoaren barruan, adjektiboa izenaren aurrean doa, islandieraz eta beste hizkuntza germanikoetan bezala, eta ez izenaren atzean, euskaraz bezala: *berria bura* 'gurin berria'.

Gure truke-hizkuntzak preposizio edo postposiziorik badaukan, ez dago batere garbi. Izenordainarekin, *for* partikula agertzen da; baina, agian, partikula hau ez da morfema independentea. Agian, izenordainik gabe, bakarrik adibide batean agertzen zaigu, zazpigarren esaldian. Baina kasu honetan ere, partikularen interpretazio sintaktikoa guztiz iluna da. Postposizioa da ala atzean utzitako preposizioa? Antzeko egiturak erabiltzen dira ingelesez eta hizkuntza eskandinaviarretan galderetan (who did you buy that for?).

Laburtzeko, esaldi hauek truke-hizkuntza murriztu bat isladatzen dute. Kode honetan, azalpenak, galderak eta aginduak egin daitezke, baina denborazko edo aspektuzko xehetasunak ezin adieraz daitezke. Gauzak trukatzeko bai, baina askoz gehiagotarako ez dirudi oso tresna aproposa. Truke-hizkuntza hau bere lehen etapan zegoen mementu hartan. Seguru aski han geratu zen, garrantzi izan gabe, hamazortzigarren mendeko lehen urteetan euskal arrantza-industria pikutara joan bait zen.

Ikusi dugunez, euskal arrantzaleen truke-hizkuntza, hiztegiaren aldetik, euskararen umea zen, hein handi batean. Joskerak, berriz, itxura germanikoagoa zuen.

3. Euskal truke-hizkuntzaren hedadura

Gureganaino heldu den dokumentua Islandian aurkitua da. Bada-kigu, orduan, euskal truke-hizkuntza Islandian entzuten zela, garai batean. Arrazoizkoa dirudi pentsatzeak, truke-hizkuntza bera Ipar Atlantikoko beste portuetan ere erabiltzen zutela euskal bale arrantzaleek. Ikuspegi honetatik begiratuta, urte horietan euskarak iritsi zuen hedadurari buruz egin diren baiezpenez batzuk askoz sinesgarriagoak dira. Carlos Clavería-k esaten digu euskara hizkuntza ezaguna eta tratuetan oso erabilia zela Ipar Europako portu nagusi guztitan⁷:

Desde Bilbao a Koenisberg, en todos los grandes puertos, el euskera no era un idioma extraño, sino algo vivo, conocido por los negociantes y armadores del norte de Europa, porque con él se cerraban muchos tratos.

Baiezpen hau, dagoen moduan, ez da batere sinesterraza. Hala ere, Claveriak aipatzen duen "euskera" hori euskal truke-hizkuntza bazen, orduan ez dago problemarik hori sinesteko. "Euskera" hori, ezpairik gabe, askoz errazkiago ikasiko bide zuten ipar-europarrek, benetako euskara baino. "Euskara"ren ordeztu "euskal truke-hizkuntza" ulertzen badugu, itxuraz are exajeratuagoa den beste baiezpen honek, alegia, Ternuako inditarrek euskara ulertzen zutela, ez dirudi ezinezko gauza. Halako kontraerak aurkitzen dira hamazazpigarren mendeko idazleen liburuetan. M. CiriQuiain-Gaiztarrok horrelako gauzak esaten dituzten bi idazle aipatzen ditu, Lancre eta Lope de Isasti, eta esaten digu, hori dena, dudarik gabe, gehiegikeria dela⁸.

CiriQuiain-Gaiztarrorentzat, Lancre-k *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et des démons* izeneko liburuan esaten diguna, alegia "que los vascos traficaban desde antiguo con Canadá sin que los canadienses quisieran tratar con los franceses en otra lengua que no fuera la vasca" (214. or.), benetako gaskonada da. Ni, noski, bat nator, Kanadako inditarrak euskaraz mintzaten zirela han ulertzen badugu. Hala ere, agian dena ez da norbaitek asmatu-

tako gezurra. Nik esango nuke, baiezpen "exajeratu" horiek, partez gutxienez, egiazkoak direla. Ez dago problemarik sinesteko euskaldunek Europako portuetako tratuetan kode linguistiko erraz bat garatu eta gero, arrotzekin kode simple horretan mintzatzaren ohituz, tresna hori Kanadako biztanleekin ere erabili zutela. Goian aztertu dugun truke-hizkuntzak ez dirudi batere zaila, hitz guztiak ezezagunak badira ere; euskal truke-hizkuntza frantsesa edo edozein hizkuntza natural baino askoz errazagoa izango litzateke Kanadako inditarrentzat ere. Frantsesek, euskaldunak kanadarrekin mintzatzaren zirela ikusiz, pentsatuko zuketena euskaraz hitz egiten zutela. Beharbada, inditarrek ere hori uste zuten. Nik esango nuke, "inditar euskara-dunen" istorioan ez zegoela gezur kontzienterik. Inditarrek euskaldunekin hitz egiten zuten, eta euskaldunek eta inditarrek erabiltzen zuten hizkuntzak, agian, euskararen "doinua" zuen, hitzak, neurri batean, euskal hitzak bait ziren. Hizkuntza hori, noski, ez zen euskara, ezta gutxiago ere. Hala ere, euskaraz ez zekitenek euskaraztat hartuko zuketena.

J.I.H.

- (1) Ikus BROCH, Ingvild eta Ernst H.: *Russenorsk: et Pidginsprak i Norge*, Novus, Oslo, 1981.
- (2) HALL, Robert: *Pidgin and Creole Languages*, Cornell Univ. Press. Ithaca eta London, 1966, 12. or.
- (3) Ikus SANKOFF, Gillian: *The Social Life of Language*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1980.
- (4) DEEN, Nicholaas G.H.: *Glossaria Duo Vasco-Islandica*, H.J. Paris, Amsterdam, 1937.
- (5) Hala ere, gogora gaitezen kopla zahar honetaz: "Ala zalagarda/zalagarda mala/zalagarda gaisto/Oñaztarra oondaco". (MICHELENA, Luis: *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid, 1964, 93. or.).
- (6) Xehetasun gehiagotarako, ikus. HUALDE, José Ignacio: "Icelandic Basque Pidgin", in: *Journal of Basque Studies in America*, 5 (1984), 41-59. or.).
- (7) CLAVERIA, Carlos: *Los vascos en el mar*, Aramburu, Iruñea, 1966, 83. orr.
- (8) CIRIQUIAIN-GAIZTARRO, M.: *Los vascos en la pesca de la ballena*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia, 1961.

Animaliak filosofian eta euskal tradizioan

Mikel Azurmendi

Zoologian eta baserrian, erlijio guztietan eta haurren ipuinetan bereziki daude animaliak. Ez denak, baina bai gehienak; makina bat astokilo eta zerrikume nonnahi suelto baldin badabil ere. Azken urte hauetan gure arteko etxebizitzetan ere modan jarri zaizkigu animaliak, jainkoaren bildotsa, Belengo asto-idiak, ifernuko sugea eta beste zenbait estampa bedeinkatu gure eskuarteko liburutatik desagertu egin diren arren. Filosofi Fakultateetan animaliez ez da deus asko esaten, baina filosofi kontzeptuen barnean harreman bestial bat baino gehiago bazelakoan egon naiz aspaldian, eta aitzakia horrekin lan bat bideratu dut. Donostiako Fakultatean filosofi gaitzat onartu ere egin didate; bejondeiela!

Lan horren arrazoiak aurkeztuko dizkizuet hemen, lanera zerk mugitu nauen, alegia, neu edaten ibili naizen iturrietako urekin beste inork bere egarria ase nahi balu edo... Bibliografia berezi batek niregan izan duen eragina argitzeko asmotan idazten dut beraz hemen, eta, de paso, azkenean, delako lan horren aurkibide orokor samar bat adieraziko dut.

Inork ez du zepo, tranpa edo sarerik porsiakaso ezartzen; inork ez du airera tirorik botatzen, eror litekeen uso-menturan. Ez. Zelatan eta paradan erne egon eta gero, usainak jarraitu eta habi zuloak atzeman ondoren bakarrik egiten dugu guzti hori. Nire lan hau sare-hedatzea izan da, zepo bat ezartzea besterik ez. Zer ehiza-klaseri eta zergatik ezarri diodan esango dizuet, baina ez uste alerik edo bota dudarik: oraindik ez da ezer sare horietan erori. Halere, sareak hortxe daude, zain eta ezkutuan, eta ongi ezarriak daudelakoan nago, gainera. Hori da, behintzat, nere apustua.

Ikasketaz eta profesioz filosofia jorratu, afizioz literatura simaurtu eta ilusioz mendi-lanetan denbora-pasa ibili dabilen honek bazeuzkan hiruzpalau usain eta zantzu berezirik. Hartara, tiroa botatzea edo sareak hedatzea lan alferra izango ez zelakoan zegoen adiskide hori. Hara hemen, filosofia, literatura eta baserri-giroari zerielarik, hark jarraitu dituen usainak.

Feuerbach-ek erlijioari egindako kritika hura baino beste zaharrago hartan, Jenofanes-ek bi mila urte lehenago salatzen zuen hartan alegia, antropozentrismoaren aztarna izugarria nabari da. "Idiak, zaldiak edota lehoiak eskurik baleukate eta esku horiekin pintatu ahal balezate, geuk, gizakumeok, irudien bitartez pintatu ohi dugun antzera —zioen Jenofanes-ek—, zera gertatuko litzateke: zaldien jainko-irudiak zaldi izango lirakekeela, idien jainko-irudiak idi, eta lehoienak lehoi, nork bere itxurako gorputzez pintatuko bait zukeen bere jainkoa". Honako hitzok Homero-Hesiodok herrian itsatsitako errepresentazio "mitikoa" lurperatzeko asmoz esan bazituen ere, eta erlatibismo kulturala adierazi nahi hartan bertan ere, Jenofanes-ek ez zuen ikusten ziur asko zeinen homero-*seme* mardul eta galanta jarraitzen zen bere errepresentazio "filosofiko" hura bera, zeinen greziarra izaten jarraitzen zen bera. Zeren, greziar baten eritziz, zein animali mota gerta zitekeen pintore edo marrazkilari? beste zein, idia-lehoia-zaldia izan ezik? Gizakumeak dakien bezala, inoiz animalia-aren batek marrazten baleki, noblezia aparteko alea beharko zukeen harexek, ia-ia gizonaren parekoa, noski ... Eta Homero-ren epopeian zehar azken denbora hauetan ikertu duten lanek garbi utzi dute *lehoia* heroeen sinbolo berezia dela: bera bait da *areté* aristokratikoa daukan animalia bakarra, *krea* jaten duen bakarra, *alké* edo gudari-indar setatsua daukan bakarra. *Idia*, berriz, heroeek jango duten talde-animalia bakarra da eta tabuz inguraturik dagoena (inoiz inon Homero-rengan ukiezinezko animaliarik azaltzen bada,

eguzkiaren idi-taldea izango da). Eta *zaldia*, azkenik, aberastasunaren seinale hoberena bera delako, benetako "agalma" eta gizonen arteko trukaketan alerik apartena.

Filosofu berri hark, Jenofanes delako hark adibidetzat animalia aukeratu zuen giza kontzeptuaren antropomorfia salatzekeo, baina ez zen jabetzen bere zoologiaren tribalismo kulturalaz, ez zen ohartzen bere metafora berbera Homero-rekin zorretan zegoenik. *Natura*-ren hiru animalia edozein aipatzen zituelakoan, Jenofanes bere *kultura*-ren hiru animalia berezien imajinaren morroi izan zen. Metafora erabiltzea gauza bat da, baina gerta daiteke metaforak ere gu erabiltzea. Gure Kolofoniar filosofo hark, galdezka hasi izan balitz ea zergatik greziar batentzat animalia guztien artean zaldiak, ardiak eta lehoiak bakarrik pinta zezaketen (eta ez basurdeak, ardiak, oilarrak, etab.), akaso ikusi egingo zukeen zein antropomorfo eta giza itxurako zen bere filosofiako εἰς θεὸς hura, bere jainko bakan haren kontzeptua bera ere, nahiz "gorputzez eta adimenez gu hilkor garen honekin batere antzik eduki ez" esan. Animalia horiek eta beste zenbait ere *Deus ex machina* imajinarioak ziren haren buruan, herri-imajinazioak eragindako arketipo kulturalak, hain zuzen: "à la fois, symbole et modèle, l'image animale traduit la reconnaissance d'une identité essentielle entre son sujet et le héros qu'elle qualifie" dio J.P. Vernant-ek; "tour-à-tour moyen d'une définition sociale, répondant de l'homme par rapport aux dieux, médiateur, l'animal homérique n'est jamais lui-même". Animalia ez da batez ere animalia, gizonaren ikuspegi da: "It seems, that the early Greeks held that animals not only symbolized certain characteristics, but permanently manifested them" dio G.E.R. Lloyd-ek (*Polarity and Analogy*). M. Detienne (*La panthère parfumée*), J.P. Vernant (*Les ruses de l'intelligence*), A. Schnapp-Gourbeillon (*Monde animal et monde des hommes dans l'Iliade et l'Odysée*), Ph. Bruneau (*Le motif des coqs affrontés dans l'imagerie antique*) eta beste zenbaiten antzinako Greziari buruzko ikerketa antropologikoek piztu egin dute niregan aspaldidanik susmo hau: pentsalaria bere metaforak erabil zezakeela, hark bere metafora zerabilelako ustetan.

Susmo horretatik zintzilik bi gai daude: alde batetik, metafora-mundua enigmatsu azaltzen zaigula; eta bestetik, giza fantasian animaliak sekulako eragina izan behar omen duela. Ager ditzagun banan-banan.

Gauza bat beste gauza baten itxuraz ikusteko artezia da metafora. Adieraren *translatio usurpata* bikaina: pertsonaia bat beste

pertsonaia baten ikuspegitik ematen du aditzera. Zer da, ordea, B-ren ikuspegitik A ikusmiratzea? Funtsean, perspektiba bezala B erabiltzea A atxekitzeko. Mundu zabala ikus dezakegun pantaila batek bezala lan egiten du metaforak: gertaerak galbahetuz, batzuei pasatzen uzten die eta beste batzuei, berriz, ez. *Gerra* adierazteko, adibidez, xake-metaforak estrategia adimentsua eta gizonen buru-lana azpimarratzen du, baina, aldi berean, gerraren alde itsusiak eta desagradableak ezkutatu egiten ditu. Metafora on batek, bada, giza jarrerren aldaketak produzitzen ditu. Grekozko *metaphora* hitzaren zuztarrak “mugimendu-aldaketa” adierazten du, “cambio en la moción” antzeko zerbait, eta humanistikaren barrutian “vehículo” edo ibil-erabilgailutzat joa izan ohi da metafora. Aristotelek berak ikusia zuen metaforaren helburu performatibo hori eta bere *Poetica*-n, Eskilo gaitzetsi eta Euripide txalotu ondoren, honela zioen: “Dagoen gauzarik handiena, metafora-maisu izatea da. Horixe da beste inorengandik ikasiko ezin dugun gauza bakarra. Horixe besterik ez da jenio izatea”. Pitagora eta Platonengandik Einstein bitarte, Descartes eta Newton izan ditugu munduko gertaeren aurrean gure *jarrera* gehien aldarazi duten metaforagileak. Halere, Descartes eta Newton bera (honek “hypotheses non fingo” esan zuen arren) arras engainatuak izan ziren berek asmatutako mekanismo-metaforez. Honetaz ohartzeko, C.M. Turbayne irakurri behar izan dut (*El mito de la metáfora*).

Giza jarrerak aldatzea esan bide dut, eta, dirudienez, giza aldaketarik nagusienetako bat nor bere nortasunaz jabetzea izan dela. Hegel-en ustez, biren arteko borrokari esker lortzen omen zen hori, batak bestearekiko ezezkoari esker, alegia. Baina antropologia kulturalak ez du horrela uste; nortasun-prozesua, gizakumeak bere bizkar gainean zeinu-imagina berezi batzuk botaz gero lortu izan omen da. “The first mission of metaphor is to provide identity for such subjects” dio Princenton-go irakasle den James Fernandez-ek, eta prozesu hori nola ematen den zehaztu du bere liburu aipagarri batean (*The mission of Metaphor in Expressive Culture*). Liburu honetan, mundu zabaleko kulturetan oinarri-oinarriko metafora-mota bat aztertzen da: metafora totemikoa, alegia.

Ordurako, antropologiaren esparruan horren aipatua den totemismoaren gaiari Lévy-Strauss-ek emana zion ulerbide berezia eta sakona. Haren *Mithologiques* eta *La pensée sauvage* ziren batipat animalien giza atributuak hartzen dituzten mitoak ikertzen saiatzen ziren liburuak. Obra hauetan, gizakumeak *natura*-ko gauzen esplotazio intelektuala egin duela probatu nahi izan du, giza kate-

gorizazioa eta giza bereizketak lortzearen, noski. “Las condiciones naturales no se experimentan —dijo Lévy-Strauss-ek—. Lo que es más, no tienen existencia propia, pues son función de las técnicas y del género de vida de la población que las define y que les da un sentido (...). Las propiedades del medio adquieren significaciones diferentes según la forma histórica y técnica que cobra tal o cual género de actividad. Por otra parte y aun promovidas a este nivel humano, que es el único que puede conferirles la inteligibilidad, las relaciones del hombre con el medio natural desempeñan el papel de objetos del pensamiento: el hombre no las percibe pasivamente, las tritura después de haberlas reducido a conceptos, para desprender de ellas un sistema que nunca está predeterminado: suponiendo que la situación sea la misma, se presta siempre a varias matizaciones posibles...”

Mitoen formak argitzen saiatu da Lévy-Strauss, eta ez horrenbeste mitoen barneko mamia; sistemak argitzen gehiago saiatu da, barneko edukinak baino; transformazioak eta itzulipurdiak gehiago, barnekotasunak baino. Hori guztia ondo legoke, baina hori al da hasieratik hastea? J. Fernández-ek leporatzen dion kritika, aurerritzi intelektualistak edukitzea da, zeren naturan dauden animaliak eta beste edozein izaki ez bait dira “des fiches dans un jeu de combinaisons” soil-soilik. Ez; batez ere imajina nabari eta nagusiak dirateke; animalia imajina horiekin gizakumeak afinitatea, antza eta kideatasuna sentituko omen luke eta imajina sentikor horiek bere gain hartu egingo lituzke, gero. Orduan subjektu bilakatzeko hasiko litzateke, eta orduan bakarrik har lezake nortasunik.

Animalien arazoa ez da, beraz, ze arraiogatik animaliak giza itxura hartzen duen jakitea, baizik eta zergatik gizakumea animalia itxuraz jaxten den (edota naturako beste gauzen tasunaz). Gizakumearentzat animalia “point de repère” nagusi bat izan dela probatzera dator J. Fernández-en teoria, hari pronominazio-prozesuan nortasunik handiena lorterazi dion bidea, alegia.

Asko baino gehiago laburtuz, Lévy-Strauss-en teoria zera zen: gizakumeari animaliak guztiz onak zaizkio pentsatzen laguntzeko; J. Fernández-ena zera litzateke: metafora totemikoak bihotz-zirrarak eragiten ditu pronominazioaren joan-etorrian bizi den gizakumearengan. Delako joan-etorri hori honetan datza: 1) animaliekiko zeinu-imajina garrantzitsu batzuen bidez, gizakumeak identifikazio indibiduala eta bakana nabaritzea; 2) norbera sentitzea bere gain hartu dituen predikatuak direla medio, posible zitezkeen beste zenbait predikatutatik guztiz berezi eta desberdintzat jotzen

bait du bere burua; 3) naturako izaki horien gainetik gizakumeak bere nagusitza esperimentatzen duenez gero, analogiaz gizartea taxu dezake eta giza harremanak sistematizatu ere egin ditzake. Hirugarren maila hau litzateke Lévy-Strauss-ek zioena ("las relaciones del hombre con el medio natural desempeñan el papel de objetos del pensamiento", alegia).

Intelektualismo estrukturalistaren ikuspegitik erreparatuta, gizartea kategoría logikoen sare bat da. Jarrerren aldaketak eta giza esperientzien trasbaseak ikertu nahi izanez gero, berriz, gizartea emozioak gora emozioak behera dabilen gorputza da, sentimenduen bilin-balaunka mardul bat. Aristotelek zioen *metaphora*-adiera hartatik gertuago dabil gaurko ikerketa kontestualista berria: kulturaren dimentsio ugarietako kontestuan dauden eragin sentikorrek atzeman nahiko lituzke eta, gizasemeak bere burua egokien sentituko duen espazioa, hitz gutxitan esanda.

Hara hemen, besteak beste, filosofiari zerion zenbait arrasto eta usain, nire susmaketarako gozo eta eragingarri. Baina banuezkun, ez pentsa, beste makinatxo bat usain ere, poemak irakurri, nobelak irentsi eta imajinazioaren zurrunbiloetan erori izan naizen arrats-giro euritsutan, barne-egoera nazkatsutan eta amodiozko une zerutsutan nireganatuak. Horien aihu bat baduzue Heidegger-ek Hölderlin-en "dichterisch wohnt der Mensch" poema komentatzen zueneko hartan, baita "Bauen, wohnen, denken", "was heisst Denken?" eta beste artikulua askotan ere.

Poeta gisa bizi duela lur hau gizakumeak, esaten du Heidegger-ek, egin (ποίησις) bere etxebizitza eraiki eta zaindu egiten bait du. *Bauen*, etxea eraiki, lurra landu, baina aitzinean 'bizi' eta 'existitu' ere aditzera ematen omen zuen hitz honek. Bizi, 'wohnen', biztanle izan; etxebizitu nahiko luketen espazio-bizitza lekutu beharrean gertatzen dira gizakumeak (wohnend durchstehen sie Räume). Poetak ez du errealitatea ikusten, amets egiten du; poeten ekintza imajinatua da, fantaseatua, eta horixe dela bene-benetako ekintza, dio Heidegger-ek: hizkuntzan hitzez hitz amets-sare bat produzitzeko adinako ekintza (herstellen). Sarea galbahe bihurtzen da, eta errealitatea bertan chotzen da. Pentsatzea, *denken*, aditzea alegia, ehotako hori berraurkeztea besterik ez omen da (vor uns stellen; vorstellen). Euskaraz, "entzun" ere esan nahi du "aditzeak", ulermenaren zentzumenei erantsirik dagoela adieraziz, belarriari hain zuzen. Parmenide-ren Fr. 8 famatu hartako *noein* (pentsatu, aditu) "sumatu" itzultzen du Heidegger-ek, zentzuez hartu, alegia; eta A. García Calvo-k (*Lecturas Presocráticas*) gauza bertsua: "idear", "concebir", imajinatzearen parekoak.

Giza fantasiak aurkitu egiten ditu, gero, bere etxebizitzeko modua eta manierak. Hori dateke akaso giza biziaren iraunkortasun harrigarria. "Toda poesía es misteriosa. La triste mitología de nuestro tiempo habla de subconsciencia o, lo que es aún menos hermoso, de lo subconsciente; los griegos invocaban a la musa, los hebreos el Espíritu Santo: el sentido es el mismo". Borges adinako poeta batek bakarrik eman zezakeen horren motz eta zorrotz fantasia ekilearen berri. Musen amari dei egiten zion Parmenidek bere izkribua burutzerakoan, baina ez *Mnemo-syne* edo Oroitzapena guregan iragana berraurkezteko ahalmen hutsa zelako, ez; inoiz inon pentsatu izan zena musa hark bakarrik birpentsa zezakeelako baizik. Hori dio behintzat Heidegger-ek: "Gedächtnis denkt an das Gedachte". Gero, estoikoentzat *logos* bihurtu zen, eta Espiritu Saindu. Gogo, adimen biluzi, hasiera-hasierako *Verbum*. Denentzat "el sentido es el mismo": esantza eta ekintza, bi-biak lotuta. Izena izana, esan du euskaldunak, izendatzearen fabulazioari benetako zerbait badarraiola, adierazteko.

Utz nazazue Borges-i bertso oso bat lapurtzen, eta poesigin-zari buruzko nire susmoa argitu egingo da guztiz. *Arte Poética* darama izenburutzat:

Mirar el río hecho de tiempo y agua
Y recordar que el tiempo es otro río,
saber que nos perdemos como el río
Y que los rostros pasan como el agua.

Sentir que la vigilia es otro sueño
que sueña no soñar y que la muerte
que teme nuestra carne es esa muerte
de cada noche, que se llama sueño.

Ver en el día o en el año un símbolo
de los días del hombre y de sus años,
convertirse el ultraje de los años
en una música, un rumor y un símbolo.

Ver en la muerte el sueño, en el ocaso
un triste oro, tal es la poesía
Que es inmortal y pobre. La poesía
vuelve como la aurora y el ocaso.

A veces en las tardes una cara
nos mira desde el fondo de un espejo;
El arte debe ser como ese espejo
que nos revela nuestra propia cara.

Cuentan que Ulises, harto de prodigios,
lloró de amor al divisar su Itaca

Verde y humilde. El arte es esa Itaca de verde eternidad, no de prodigios.

También es como el río interminable que pasa y queda y es cristal de un mismo Heráclito inconstante, que es el mismo y es el otro, como el río interminable.

Heidegger eta Borges-en ustetan, garbi dago poesigintzaren erro eterno hori hizkuntza dela. Eta garbi dago, hemengo gizasemea mendez mende euskarak zahartu duela, haren bizitza eta kontestua asko baino gehiago aldatuz joan izan badira ere. Ez ote dago euskaldunaren fantasian bere iraupenaren gakoa? Ez ote du euskaldunak aldagaitzaren papera asmatu, iraunkortasunaren irudi bat fantaseatu eta, gero, irudi hari eutsi-eutsiz, bere burua eta inguruak haren barrenetik bakarrik begiratu nahi izan? "Tal es la poesía, inmortal y pobre (...) como ese espejo que nos rebela nuestra propia cara". Zergatik izan ote da baserria fantasia horren gordailu eta, aldi berean, euskaldun bezala iraun ezin zuenaren su-blimazio?

Gaurdainoko giza ikerketa guztiak bat datoz zera adierazteko: euskal gizartean orain dela gutxi arte (eta azken lauzpabost mendeotan zehar behintzat bai) *etxea*, baserria, izan dela giza identitatearen emaila. Etxea duen neurrian bakarrik izan daitekeela inor ezer; halako edota beste halako "-tarra" den neurrian, hasten dela gizasemea izaten Euskal Herrian, eta halako edota beste halako etxetakoa izanez hiltzen. Nortasunik izatez gerotan, etxearen erroari lotuta bakarrik. Nola-hala laburturik, hauexek lirarteke etxeari buruzko ardatz nagusi horren zenbait arrasto:

- Bost mende hauetan etxeko nagusi nahiz maizterrak *oinordekotza tronkala*-ren bitartez izaten ziren baserriko jaun (Caro Baroja, *Los Vascos*; W.A. Douglass, *Oportunidad y éxodo rural en dos aldeas vascas*; J.M. Barandiaran, *Ob. Comp.* III).

- Ahaidetasunak lekukotasunari leku egin zionetik, *baserriak ematen zion nortasuna edonori eta ez izen-abizenek* (P. Fernández Albaladejo, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa*, J. Arpal, *Estructuras familiares y de parentesco en la sociedad estamental del País Vasco*). Horregatik, galduz joan ziren izen patronimikoak, Araban izan ezik.

- Hiletak eta *sepultura* deritzan ohiturak baserriko oinarria adierazten dute (elizako "jarlekuak", elizarako bideak, etab.).

Euskaraz *izenak ez baina izanak* balio duela adierazteko esacra ugari badago, izenaz handi baina izanaz txiki izatea gerta bait dai-

teke. Nolako gizona, halako itzala, esan ohi da; eta itzala etxeak erakusten du, bertako soro, ikuilu eta mandioak alegia. Eskuratzetik izan dudana J. Zulaikaren azken lan etnografikoak berau baieztatzen du: "As is illustrated by the case of the bertsolari Uztapide, who was known all over the Basque country by the name of his natal baserria Uztapide, in Basque peasant society the fundamental social identities of families, and of individuals within the families, are provided by baserri names" (*Itziar: Basque violence as Metaphor and Sacrament*). Baina Uztapideri dagokion bezalaxe, Xenpelar, Txirrita edota Xalbadorri legokieke, "Xenperre-larre", "Txirrita" eta "Xalbadorrena" beren etxe-izenak bait dira. Garai batean, kanpotarren aurrean euskaldun batek bere herriaren izena hartzeak gauza bera ematen zuen aditzera.

Zer izan du baserriak etxeakoari nortasuna emateko? Ez da erraza horixe jakitea, horretarako baserriak egon aurretiko gizarte ere ezagutu behar bait da, odol-harremanak lurjo aurretik zegoen gizarte, alegia. Baserria aipatzean, ordea, arkaizismo-zaletasuna baztertu egin behar da, anakronismoak utzi eta orain bost bat mende garaitzen hasi ziren askatasun-harreman bereziak ulertzen saiatu. "Baserriko beregaintasuna eta askitasuna"z hitz egin du J. Azurmendik (*Zer dugu Orixeren alde*) eta baserria inork baino hobeto ezagutzen zuen Alustizak ere gure arbasoak "bizimoduz bakarti eta bakoizti xamarrak" zirela esan digu (*Euskal Baserrien inguruan*). Baina zerk egin erazi ote zuen euskalduna bakarti, bakoizti eta askikor une prexiko hartan? Baserriko bizimoduak, noski; baina hori erantzuteak ez ditu gauzak batere argitzen, erantzuna tautologia hutsean gelditzen da eta, jakin nahi dena zera bait da: ea zergatik baserri-bizimodu berezi hura hartu zuen eta ez beste bat. Etxe-arazoari itzulipurdi osoa eman beharko genioke, eta baserria zer-nolako nortasun-mugarri den galdetu ordez, galdetzekoa hauxe litzateke: zer ote du etxeakoak bere baserrian horren "nor", horren "beregain", horren "aski" eta horren "bakan" sentitzea? zer ote du baserritarrak horren baserri-premian gertatzeko? Baserritarraren legoke erantzuna eta ez baserrian; baserriaren korapiloa baserritarrak lotu duen bezala, hark berak diezaguke korapiloa aska, baserritarraren imajinazioak kreatu du eta errealtate hori, hark egin zuen haren mundua "bere". Euskal historigintzaren ardatza arintzeko, baserriko baldintza materialetan baino baserritarraren baldintza sinbolikoetan argi gehiago egin behar delakoan nago. Baserria gizakumearen irudia ere izan bait da, gizakumearen produkzio-harremana ezezik. Euskal "phantasia"k egin

erazi du baserria eta "phantasia" kreatzaile horren baitan datzake baserri-misterioaren gakoa, neurri handi batean behintzat.

Baserritarraren bilatzea zer da, ordea, XVI. mendeko baserritarra, XVII.ekoa eta XX.eko baserritarra hain desberdin direnez gero, nahiz guri Neolitikotik hona apenas aldatu dela iruditzen zaigun? Betidanik izan du baserritarrak, berak nahi zukeen baino aldaketa handiagoren susmoa, eta aldaketaren beldurra ere bai, noski. Frantziako iraultza-garaian, adibidez, *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* deritzan liburua idatzi zuen Elissanburu Lallearrak, bere haurtzaroz geroztik herrian zein-nolako aldaketa biziak sumatzen ari zen salatzeke. Baserritarrak ez du inoiz baserri-ingurunea bere arbasoen garaietakoa bezala ikusi, beti aldatuz eta okerragotuz zihoalakoan egon da eta. Halere, baserriko funts berdinak zutik irauten zuela uste izan du, bere buruak asmatutako errealitate aldagaiz eta tinkoan eutsi egiten bait zion. Bere imajinarioak aldagaiztasuna landu du; etxe-barneko oinarriaren iraupea bururatu du; arbasoek izan duten etxeko nagusitasun-sentipen berbera mantendu du. Eta nahiz askotan etxearen jabe izan ez, nahiz maizter gertatu eta etxez aldatu beharrean aurkitu, baserritarrak beti "finjitu" du bere etxe-barneko iraunkortasuna, aldagaiztatu buru eginez. Baserritarrak bere burua lehengo lepotik zintzilik duela uste izateko bide bat (eta garrantzi handienekoa akaso, nire ustez), bere inguruko *bizidun aldagaiztekin* dituen harreman simbolikoei eustea izan da. Animaliek eman bait liezaiokete kultur situaziorik egokiena: animaliaen joan-etorri mugatu eta aldaezin sakonduz atxeki zezakeen eta gizartean aurkitzerik ez zeukan aldagaiztasuna. Horregatik, baserritarrak animaliarekin dituen hezur-haragizko harremanak gorde eta iraun erazi ditu, leher edo zaparta iraun erazi ere.

Animaliarekin harreman fisikorik eduki gabe, baserritarra ez litzateke ziur aski bere buruaren jabe izango, burutua zeukan "errealitatea" k ihes egingo bait lioke. Traktorea eta baserriko mekanizazioa bakarrik lortzen ari dira orain, mila giza iraultza politikok eta hamaika gerlak lortu ahal izan ez zutena: *baserritarraren burua aldatzea*¹, animalia eta gizona elkarren artean etenez, baserri funtzio-emalea desplazatu egin bait dute. Baserri-irudi simbolikoren krisialdia da kaleko euskaldunak baserria kantatzen hasi direneko garaia, baserri-sinbolismoa kolokan dagoenean bakarrik sumatu bait dezake inork haren izaera eta balioa; osasunarekin gertatzen zaigunaren antzekoa gertatzen da eta gai honetan ere: galtzerakoan ohartzen garela zer geneukan. Ez da harritzekoa, ba-

da, ia-ia orain arteko euskal literatura guztia “baserri-literatura” izatea, eta “ez baserrian sortua”, kalean “baserri-rako sortua” baik, J. Azurmendiren hitzetan esateko.

Hemen duzue beste susmo bat, nire pausoak literatura agrafo-rantz eta ahoskerara bultzatu dizkidan susmoa izan ere; hantxe, ahoskeran, euskal fantasiak aho zaho eta aho-belarriz gizakumea preso zerabilen, honen uste eta sineste, solas eta jolas, amets, bel-dur eta desioen poderioz.

* * *

Eta azken-azkenik esateko, urte hauetan neu baserri-giroan aurrera eta atzera ibiltzeak susmo horiek guztiak mamitu egin dizkit, hain bait dira nabariak baserri-tarraren animaliekiko lotura eta lilara. Nire beheko auzoko Kristinok, 60 urte pasatxoak dituen mutil-zahar eta bere “Murgil” baserrian biztanle bakar den horrexek, besoa eta bizkarra mugitu ezinean gertatu zelarik, etxeko ganadu-buruak saldu behar izan zituen, bai horixe, baina asto zaharra ez zuen horratio kendu, ezta etxeko bost sagu-zakur zaunkalariak ere. “Denak kenduko banitu, akabo! —esan zidan— nereak egingo zian”. Gaur Kristinok lau behi eta bigantxa sartu berri dauzka, berak ezin duen arren besoa guztiz jaso. Goiko auzoko Jose Juan-i, Ugarte-enekoari alegia, Gabonetarako gizentzen ari zen hegaztiak lapurtu zizkiotenean, “hanka biko azeria izan duk, bai” esan zidan lakoniatsu, eta ez zuen “alu”, “kabroi” eta antzeko hitzik erabili beharrik izan, lapur zikina madarikatzeko. Baserri-tarraren animali ikono-zaletasuna hortxe dugu tenk, trabeskako pentsamena eta imajina onirikoak piztuz, baserriko mekanizazioari orain gutxi arte ezetz esanez, ikuilua merkatal ekonomiaren barnean sartzeari ezetz esanez, ganadua merkantzia hutsa bezala erabiltzeari ezetz esanez. Fabrika-lanak baserriko gorabehera asko usteldu badu ere, ez du oraindik ikuiluak guztiz hustutzea lortu, eta, dudarik gabe, fabrika-lanak oso proletario berezi bihurtu du gure baserri-tarra. Baserria, produkzio-zirkuitutik aparte samar dagoelako krisi larrienean egonik ere, zutik badago, bere “irrazionaltasunak” eraginin dago, hizkuntzaren fantasiaren espresionismoa eta sentsualismoa jaun eta jabe direlako dago. Hori da poesigintza, *bauen*, *wohnen* eta *denken*. Hara beste adibidetxo bat. Bertsolaritza aro modernoan eta urbanotasunean sartu zaigula eta, zorionka ari gatzazkio bata besteari; baina baserriko imajinazioa kendu eta zer geldituko litzaioke? Nola esplika, txapelketetan azaltzen diren animalia imajinen ugaritasun bitxia? Ez ote litzateke surrealista izango,

adibidez, azken txapelketako gai hau: "gartzelan preso dagoena bere buruaz beste egitera doa, baina txantxangorri bat sartzen zaio leihotik barrera gartzelan eta ez burua botatzeko esaten dio". Gorrotxategi-Muruak egindako saioa surrealista hutsa da, baserriko imajinazio eta fantasiatik begiratzen ez bada, dudarik ez egin.

Arrasto, usain edota susmo guzti hauek medio, ihardun naiz ehiza baten atzetik: ea animalia euskal nortasunaren paradigma den ez den argitzea. Euskal aho-literaturan isil-misilka zeuden animalia imajinei jarraitu diet, herri-errepresentazioan eta arauetan murgilduz. Jarraitu ere, txoriari eta etxe-barneko hegazti eta ganaduari jarraitu diet. Basapizti eta moxorro xumeari dagokien materiala nire koadernotan alde batera utzi dut lo, imajina labor eta urriagoak eskaintzen dituztelako, alde batetik, eta, bestetik eta batez ere, etxe-barnekoen gomendio eraikiak daudela iruditu zaidako, etxetiarren arabera bakarrik uler ditzakegulako, alegia.

Euskalduna goitik behera "animal domesticum" hutsa dela probatzeko tranpa bat ezarri dut, eta nortasun domestiko horri eusterazi diotenak, besteak beste, animalien zeinu-imajinak izan direla. Ez da lan honetan inolako lokarri kausalik ageri. Euskal ideia, uste eta errituetan zehar euskaldunak berak uler zezakeena geuk ere ulertu ahal izateko sare bat besterik ez dut hedatu: *de lo particular a lo general* abiatzeko tresna, alegia. Uste dut gure artean ilargi amandrea, matriarkalismoaz, Mari-Basajaun-sorgin eta lamiez asko eta asko ziurtatu dela, baina den-dena gehienetan pentsamendu orokorretatik ateratako ondorio izan da. Mitiko eta fantastikoa gure interpretazioa gerta daiteke; beraz, garai bateko euskaldunaren errepresentazioarekin zerikusi gehiegirik gabe.

Euskal gaiak ulerbideratzeko hedatu dudan sarean, euskal izae-raren muga batzuk animalien bitartez lortu eta adierazi ditugula azaltzen da, eta muga horiek funtsezko faktoreen antza badute. Faktoreok gutxi batzuk dirateke eta, dirudienez, euskal kontzientziaren seme ez dira izan, inkontzientearnak baizik, euskaldunaren eguneroko esperientzia taxutzeko baldintzaren papera dutela dirudi eta. Badirudi, gainera, euskal adimenaren kapazitatea mugatu egiten dutela, eta oposizio-harreman formalez baliatzen direla hezurmamitzeko: etxea/kaberna-zuloa, eguna/gaua, argia/iluna, lana/lanik eza, ibiltzea/hegan egitea, etab.

Euskal adimenaren funtsezko imajina sintetiko horien atzetik jarraitzeko bide bat ageri zaigu, beraz, nire lanaren ondorio bezala. Euskal esperientzia, estetikoa nahiz rituala, sakon-sakonetik uler-

tzeko arrasto berri batzuk ager bide dakizkiguke orain. Horixe da nire ehizari buruzko aitortza: harrapatu dudana ez da ezer, baina tiroak norantz bota ditzakedan, akaso argitu egin zait.

* * *

Lanaren eraketa animaliz animalia egina dago eta bost zatitan taxutua:

I / Hegaztiarengan etxea bizi-bizirik. Txoria. Oilategia.

II / Ikuilu barneko aberea, etxeko bat gehiago.

III / Ikuilu-jendea. Behia. Idia. Artaldea. Ahuntz eta aker. Akerra, parra eta sorgina. Adarra eta buztana, gizakumearen bi ganadu-zatiak. Montura. Astoa, kaka eta putza. Txerria.

IV / Etxe barnean bi piztia: zakurra eta katua. Zakur-katuak, biraoa, iraina eta tabua.

V / Ganadu-jendea, burua eta norbera.

Lehen parteak "*Hegaztiarengan etxea bizi-bizirik*" dio, txoria eta etxeko oilategia aztertzen dituelarik. Badirudi txoria leku-adierazlerik oparoena dela, baserritarrari bere lekua aurkezten diona, baserria aurrez aurre begi-bistan ezarriz. Lurraren oinarria eta bertakotasuna, hegaztiari begiratzuz atxekitzen dituela dirudi. Lehena, oraina eta geroa, etxe-barneko aldaezinezko izaera hori, alegia, txoriaren joan-etorriaren erritmopean burutzen du baserritarrak. Txorien arteko desberdintasunak eta maliziak bereganatuz, haien nondik-norakoak eta egunean egunean urteroko errepikapena bereganatuz, "jakiten" du hark bere etxearen berri. Jakin, ez noski zientziaren paradigman arabera, baina bai imajineria liriko-dramatiko baten bidez: bere etxea inguratzen dioten hegaztiek dakarkio eta etxea "zer den"eko ezagupena. Radar-pantaila bati bezala begiratu dio baserritarrak txoriari etxearen topografia ezagutzeko; txoriek etxea inguratuta daukate imajinez eta irudiz; etxea mugatzen dutela dirudi. Ez ote du akaso baserriak baserritarraren buru barneko etxe-imajina aldagaitz horri esker iraun?

Lekua eta lekuaren defentsa dirateke txoriaren zeinu-imajinaren eragin nagusia. Euskaraz "etxe" hitzak hiztegiatan azaltzen ez diren konnotazio ugari badauzka horratio ("aiten aitak hautatua", "etxea defendituko dut", etab.). Oilategia, berriz, etxenagusigoaz mintzo da, etxe-barneko derrigorrezko maila eta taxueraz: ar-emeen arteko harremanak, guraso-emeen artekoak eta etxenagu-

si-etxekandereen artekoak. Familia hazi-hezitzea, alde batetik, eta sexuaren gorabehera, bestetik. Oilar-oilo-txitak; oilanda-oilasko, etabarren artekotasuna ordenaturik daude. Desordena, adibidez, gonaduna prakadun bihurtzea litzateke, edota oiloak etxetik alde-gitea, etab. Honek etxe guztiaren hondamena lekarke; hortxe azal-tzen da azeriaren imajina, basakeria salatzeke; baina, kontuz!, oi-larrak ere izan dezake errua, bere zeregin sexualak ongi betetzen ez dituelako edo.

Txoriez uztartzen da urtea urtearekin; txoriak eteten du urtea sasoika, uzta-giroak mugatu eta etxeko etorkizun-prebisioak sus-pertuz. Oilategiko hegaztiak, berriz, egunean egunean etxegaina nola mugitzen den adieraz dezake, argia eta ilunaren etenkitunak isladatuz. Oilarra markatzaile berezi bihur daiteke orduan, tabu gisako zerbait akaso: etxekoa izanik, kanpokoaren erreinua aditze-ra eman bait dezake. Halakoetan, sorginkeriaren irudi bakarra eta nagusia izatera iristen da.

Badaude guztiz adierazgarri bihurtu diren hiru hegazti-atal ere: hegoa, mokoa eta luma.

Bigarren atalak "*Ikuilu barneko aberea, etxeko bat gehiago*" dela anuntziatzen du, eta baserritarrarentzat ganadu-jendea zeinen "gurea" eta "sen apartekoa" den adierazten. Hori sinestea ez da oker zoologikorik, ez pentsa, adiera-sare onirikoan murgildurik egotea baizik; eta hori argi dago hileta- eta ezkontza-errito zahar-ren aztarnei segitzen bazaie. Idia elizan, aharia ezkontz zeremo-nietan, etab. domestikazioak ahaidego izugarria sortu duela giza-kumearengan uste izateko aztarna batzuk dira. Ganadu-buruak etxeratu eta gobernatzeak gizakumeari bere etxean inor badela sei-nalatzten diote: etxea eta basoa, belardiak eta zer janik eza, uda eta negua, hara hor ganaduari buruzko imajineria aberats baten bidez atzematen diren beste hainbeste giza muga. Mari, Basajauna eta hainbat jeinu fantastiko zer ote dira domestikazioaren zeinu-imaji-na sentikor baizik? Gizakumea bere-enean buru agertzeko trabes-kako pentsamolde bat baino?

Hirugarren atalean, bakanka ematen dira ikuilu-jendeen imaji-nak: *Behia; Idia; Artaldea; Ahuntz-akerra; Akerra, parra eta sor-gina; Bi ganadu-zati berezi: adarra eta buztana; Astoa, kaka eta putza; eta azkenean, Txerria.*

Laugarrenean, "*Etxe barnean bi pitzia: zakurra eta katua*" ba-daudela azaltzen da. Txakur-katuak tabua markatzeko bizi-gairik

egokiena dirudite; kontraesankor eta anbiguo hutsak dira. Zerbait "garbi" ez dago animalia horietan: etxean zer jan eta zer lan egiten duten ez dago garbi; kontrako jokaerak dauzkate, zaunka-kosk egin nahiz miauka-atzaparka egin. Betidanik euskarazko izenik gabe txakurra (oraingo moda berria omen dugu kaletarrok base-
rrian sartua, txakurrei euskal izenak ematea) eta katuari beti erda-
raz egin behar zitzaion; txakur-katuak etxeko animalietarik sal-
-erosten ez diren bakarrak dira, trukutzen direnak bait dira; janga-
rri ez diren bakarrak. Etxea eta basoa mugatzen duen kontzeptua
bikote bikoitz honek dakarkio euskaldunari, etxe-barnean eta ba-
soan bat batera parte hartzen bait dute.

Eta azkeneko partean, "*Ganadu-burua, burua eta norbera*"
zein kontzeptu adiskide diren aztertzen da. Animalia metaforaren
azken itzulipurdi honetan, subjektua *norbera* izatera nola iritsi ote
den argitzeko, "Txelemon" deritzan euskal erritual berezia argi-
tzen saiatzen da. Litekeena da, mende honen hasieran oraindik
ataundarrek antzezten zuten drama honen bidez, auzo osoa partai-
de bihurtu eta giza buru bakoitzean erresponstabilitate pertsonala
sortu eta sendotuz joatea. Guk geure burua aurkitzeko, itzulingu-
ru zoomorfikoa oso tresna ona izan bait daiteke, eta, lekuko, hor-
txe daude euskaraz gu-geuk *geurekin* erreflexibitate eduki ezi-
na, aditz erreflexiborik eza eta "buru" bitartekotzat hartu
beharra.

M. A.

¹ Gure baserriar askoren ikuilu eta soroetako "zentzurik gabekeria" eta irra-
zionalkeria imajinario sinbolikoari eutsi nahia besterik ez izatea gerta daiteke. G.
Durand (*L'imagination symbolique*) idazleak "équilibre vital eta équilibre psycho-
social" lortzeko asmakizun hutsa dela esan du, fabulatze "irrazional" antzekoa
aipatzerakoan. Baserriaren hondamen eta azken-finaren aurrean "une réaction de la
Nature contre le pouvoir dissolvant de l'intelligence".

GAIK

LIBURUAK

Emakumearen deskribapena XV. mendeko gaztelaniazko zenbait kantutegitan

Tere Irastortza

0. Sarrera

Desio-objektu gisa hautatua, eginkizun garrantzizkoa izan da emakumeak bete duena, eta edertasuna izaki maizenik aipatzen den ezaugarria, interesgarri deritzot XV. mendeko kantutegi batzuetako deskribapen fisikoa aztertzeari¹, garaiko emakumearen egoera hobeki ezagutzeko lagungarri gerta dakigukeelakoan.

Horretarako, derrigorrezkoa da emakumeek artelanaren bilakaeran betetzen dituzten funtzioez ihardutea, ondoren poeta-andana hau —beti ere emakumeei buruz oro har, eta dama maitatuari buruz partikularki— eredu deskribatzaile mugatuez ari zera zerk eragiten duen aztertzeko; deskribapen fisikoaren zioen ikerlanik ezean, epitetoen zenbatze eta nahasketaren aurrean geundeki, koherentziarik gabeko multzo baten aurrean.

Gorte-amodiozko poesigintzan emakumeari hainbeste alabantza, eskakizun eta destaina igorri zaionez, honen deskribapen fisikoaren nondik-norakoari ekin aurretik, egokia da eredu honen sorkuntzan eta bilakaeran emakumeak berak duen lekua aztertzea.

I. Emakumearen zeregina prozesu poetikoan

Lehenengo eta behin, gaztelaniazko gorte-poesian lekuzka li-tekeen emakume idazleen eskasia da nabarmenena: Florencia Pinar salbu (bestalde, lau kantutegi hauetan agertzen ez dena), apenas bait dago emakume idazlerik. Gabezia, Snow-eren arabera², neurri hauetan agertzen da: 6 emakume 700 idazle gizonzkoen aurrean, garai berean. Emakumeek idatziaren laburtasunari begiraturaz, gainera, ezin izango genuke planteamendu eta idazkera femeninoko korronterik frogatu, proportzioak gezurtatu ezean.

Bakarra da, lau kantutegi hauetan, emakumeak idatziriko testutzat har genezakeena: "epístola de la Reyna de Aragón, doña María, hija del Rey de Castilla, enbiada al Señor Rey don Alfonso marido suyo", non erreginak, hiltzear eta senarra itzuli zain hogeitamar urtez egon denak, bat dagien emakumeei ezarri eginkizunekin, sona senarraren ekintza ospetsuetarik datorkiola-ko ustetan. Honela dio:

"Pero aunque muera con esta ravisosa manzilla & con este intrinseco deo, de tanto grand titulo me alegre; que por tu fama sera mi muerte sabida & nonbrada por todo el universo & diran: Muerta es la dolorosa, segunda Maria, muger de Cesar Alfonso el Magno, que assaz titulo es a mi ser reyna muger tuya & morir por tuya, e yrte yo a esperar en aquel siglo do mi esperanca sera cierta, que non podras fuyr" (CR 112r-112v:91,59-66)³.

Testuak klarki erakusten duenez, emazte-betekizunaren erduei jarraiki aitortzen du Aragoako erreginak bere buruaren balioa, gerrariaren zain dagoen emaztearen kanonen barruan, mitologia klasikoko eme kastu eta pazientziatsuen gisara (Peneloperen kasua lekuko: CP 98:224, 137). Maria erreginak betiko bi ezaugarriak azpimarratzen ditu: bata, kastutasuna, Birjinen izena duenez, izana ere baduela frogatuz azaltzen bait du bere burua; eta bestea, gizonarekiko menpekotasuna, erreginaz diharduten beste kantu batzuetan ere errepikatzen dena, hala nola Santa Ffé-ren "Comiat entr'l Rey e la Reyna en el biaje de Napoles" izenekoa (CP 126-127:269).

Erreginaren jarrera, gizonzkoek kantu eta epitafioetan emakumeak goraiatzeko aurkezten dutena da. Eta horretan guztiz bestelakoak izaten dira gizoni eskainiak. Hauetat, ekintza loria-tsuak ematen dira; emakumez —askotan pertsonaia femeni-

noen ahotan— gizonetik menpekotasuna argitzen den bitartean. Horrela gertatzen da “A la tumba de la rreyna doña Juana” kantuan (CB 21r:53); hemen erreginari dagokion informazioa emazteek gizartean bete lezaketen eginkizunari lotua da, hots: alaba, emazte eta ama izateari; hain zuzen ere, “erregina” errepresentatzen duen pertsonaiak bereganaturik erakusten duen moduan: “Mi fija hermosa doña Leonor/ dexo bien cassada, ryca, bien andante” (CB 21r:53, 25-26). Baita beste testu batzuetan ere, hala nola, “En loor de la Señora Reyna doña Catalina, madre de nuestro Señor Rey don Juan” (CB 24:63) edo Leonor erreginari buruzkoak: “Ffija del rey de Aragon” (CB: 21v:56, 9), “muger de alto varon” (CB: 25v:56,13 56, 1), “les nascieron dos infantes” (CB: 21v:56, 19). Edo Fray Diegoren hitz argigarri hauetan: “son las señoras hermosas/ doña Maria la mayor/ otrosy doña Leonor, / que seran muy poderosas // Casadas muy altamente/ con grandes fijos de rreyes” (CB 167:514, 101-106).

Batzuetan, gizon idazleek, hirugarren batek emaztekiren bati egin irainen aurrean, emazteen faboretan idazten dute. Horrelakoak ditugu: “Respuesta que fizo por ella Pedro Morrera” (CB 34v:101), “Este dezir de rrespuesta fizo e ordeno por la dicha dueña, Françisco de Baena, escriano del adelantado Dyego de Riuera, al dicho Alfonso Aluares de Villasandino, a la sobredicha rrequesta de desonores que fizo a la dicha dueña” (CB 35v-36r:105), “Esta cantiga de rrespuesta fizo e ordeno el maestro Fray Diego en fauor e ayuda de la dicha Cortabota contra Martin el Çiego” (CB 162r:500) nahiz “Respuesta que dio por ella vn frayle” (CB 117v-118r:330).

Beste batzuetan, poetek, elkarrizketa bidez, pertsonaia emearen aurrean ipintzen gaituzte, ia beti mitologiako pertsonaiak erabiliz edo kualitate etikoei giza irudia emanez (“Deçir. Enyego Lopez de Mendoça” (CP 38v-40:94, kasurako). Urriak dira —Iohan de Duenyas-en “Con grant reverencia e mucha mesura” (CP 46v-48:104), edo Suero de Riberaren “En una floresta scura” (CP 30-30v:79) eta “En una linda floresta” (CP 32-32v:85) eta besteren bat— hari honi jarraitzen ez zaizkionak. Emakumea bilau delarik, aldiz, gutxitan dugu kualitate etikoen edo pertsonaia mitologikoen pertsonifikatzerik, eta normalean sexualizatuagoak dira elkarrizketak.

Bestalde, gizonetako emakumeei utzitako erantzunetan —eta ez dira asko— ez dago pentsamendu-berrikuntzarik, gizo-

naren galbahetik iragan direlako noski. Horregatik, ez da harri-garri gertatzen andrea bere buruaz suposatzen zaion moldeaz hizketan aurkitzea, Duenyas-en poema honetan legez:

“*Senior escudero, por tanto seria
segunt bien sabedes mayor vuestro danyo,
que mientras mas fino es e bueno el panyo
tanto mas caro, senior costaria*” (CP 47:104, 56-59)⁴.

Gauza berbera esan daiteke, poetak emakumearen pentsaera espreski erakutsi nahi duen bi kasuetan. Estamariu-ren “*Debat d’una senyora et de su voluntat*” ean (CP 56-56v:119) esate bate-rako, damak, bere gogoari aitortzen dionez, honestitatea gorde nahi du: “*Comiença mi voluntat/ a desamar/ pues comiençan mal tractar/ mi honestat*” (1-4), edo, izenpetu gabeko poema batean, emaztea bere “*esposamenduaz*” kexu denean (CB 77r:237).

Lau kantutegiotako testuetan, behin bakarrik hasten ditu emakumeak, galdera batez, andre-gizonen arteko harremanak. “*Desir de moxica*” (CR 63r-66v:33) poema da, eta ez gaude aitotrralaba baten aurrean, bilau baten aurrean baizik, emakumeak gizonaeko amodiora eragin nahi duenean, eta honek, mintzaera eta jarrera hori bere sexuari ez dagokiola esanez, bizitza honest eta izen onekora bultzatzen duenean: “*que si a vos, la vida honesta/ del mas cierto amor seguis/ bivires loada vida/ honrada de las del mundo/ acrescentareys lo segundo/ nuestra firme ley conplida*” (67-72)⁵.

Aurrekoari begiratuz erabaki daiteke, desio-objektu dugun emakumeaz ez dakigula ezer, poetak esana baizik. Maria erreginak, salbuespen izan zitekeenak, gizonak ezarritako papera onartzen du. Florencia Pinar da poetek emakumei galdegiten zieten pasibotasuna koloka ezartzen duen bakarra, horretarako, bere premiak aitortzeko zailtasunik franko gailendu zuena⁶.

Mintza daitezkeen eta mintzatzer auzartzen diren emakumeen eskasiak zail egiten du, beraz, emakumeak goraiatzeko zein mesprezatzeko ezarri erduez, andreak berek zuten eritzia ezagutzea. Lau kantutegi hauetatik lor daitezkeen datuen arabera esan liteke, halere, gizarte androzentrikoak ezarritako eredu haiek barneratzen eta onesten zituela, oro har.

II. Emakume ederren deskribapenaren baldintzak

Kantutegietako poetek aldarrikatzen dutenez, emaztearen funtsezko izaerak behar du eder fisiko, sozial eta moralki. Eta, itxuraz, amodioaren sustatzaile edertasun fisikoa delarik, aitorralaba eta bertutezkoa izatea derrigorrezko baldintzak dira, eta asko azpimarratzen dira, gero ikusiko dugunez. Adibide askoren bitartez, maitemintzearen oinarrian edertasun fisikoa legokeela pentsa genezake:

“Des que vi tu fermosura/ acorde de te amar”
(Ugo Durriés, CP 51v:110, 5-6).

“Ayas piedat et mesura / Contra mí / que de tu sola figura/me venci” (Lope de Stúñiga, CST 1:1, 5-8).

“Pues si yo tanto vos quiero/ vuestra belleza lo faze” (Joham de Mena, CR 12v:5, 111-12).

“Mis oxos fueron a veer/fermosura tan estranya/
que de bien poca manya/ yo fui preso en su poder”
(E. Lopeç hermano de Mendoza, CP 3:5, 1-4).

Baina edertasun fisikoa maitasunaren lehen zioa izan litekeela onarturik ere, ez da egia gortesaua edozein emakume ederrez maitemintzen denik. Aitorralaba ederrez bakarrik maitemintzen da. Beste emazteki asko izan daitezke agitz eder, eta horrela zerbait diren itxurakoak agertu, ondoko poeman suertatzen denez:

“El amor e la ventura
me fisieron yr myrar
muy graciosa criatura
de lynage de Aguar;
quien fablare verdat pura
bien puede desir que non
tiene talle de pastora”.
(CB 14v-15r:31 bis, 4-10).

Edo baita Enyego Lopez de Mendozaen “Serrana” batean ere, poetak, mirabe baten edertasunak txunditurik, dioenean:

“Tuoro por Sant’Ana
que no soys villana”.
(CP 13:31, 23-24).

Beraz, artzainei buruz mintzo diren *serranilla* eta *villancico*-etan ikusten denez, estamentuak muga gailenezina ezartzen dio amodioari:

“Desde aquí quiero iurar,
 Sy voluntad no me enganna,
 De iamas amar villana.
 (...)
 Porque amor et gentilesa,
 Todo van por una via
 É la villana e la vilesa
 Busca su ygal compaña;
 Pues de tal gente curar,
 Non consyente ya mi gratia
 De iamás amar villana”.
 (Carvajales, CST 367:139, 1-3/11-17).

Eta kontzienteki ezarritakoa da lehen muga hau, zeren eta damaren baten edertasuna desmitifikatu nahi denean “Desyr que fiso el dicho Ferrand Peres a su amiga” edo orain aipatuko den “Respuesta secunda de Suero de Rrybera” bereizkuntza horretara jotzen bait da:

“Delante los oydores
 vos niego la consequencia
 que aya tal preminencia
 la que amades por amores;
 dexad christianas e moras,
 ca fallaréys de pastoras
 más de quarenta mejores”.
 (CB 191v:575, 22-28).

Beraz, emaztekiaren edertasunaren gaineko ikerketa planteatzean, nobletasuna lehen mailako ezaugarria da. Ikuspuntu horretatik begiratuz, “alta”, “de alto estado”, etab. ez genituzke metafora bailiran irakurri behar, kalifikazio moral eta etikoek bezain erreferente berehalakoa duten zeinu gisara baizik. Beste batzuen artean, adibide hauek ekar daitezke:

“vy ante os ollos meus,
 una rrossa que fys Deus
 fermosa de alto estado”.
 (Al Aluares, CB 12v:24, 18-20).

“Muy alta & muy excelente
 princesa muy generosa,
 mas gentil & mas fermosa

que non el sol quando es luziente”,
(I. Tapia, CR 82r:51, 1-4).

“plumaies de fidalguia
trayan con tan buen ayre
llamando grande apellido
que me priso su donayre
e dexome asi ferido
que tarde sere guarido”.
(Inyigo Lopez, CP 71:148, 18-23).

“a vos, muy noble señora,
bien guardada e sabidora,
discreta, de grant linage,
graçiosa, de buen vissage,
do toda bondat demora”.
(A. Alvarez, CB 54r:174, 28-32).

Amodio-gaitzat onesteko hain da baldintza hertsia emakumea aitorrarlabetarikoa izan dadin, non, gainerantzean, emakumearen deskribapenak beste joera batzuei lotzen bait zaizkie. Horrela, aitorrarlaben deskribapena erreferente gabea den bitartean, asko dira zehaztapen fisikoak serrana eta artzainen kasuan.

Harrigarria da eranskinetako laukietan egin daitekeen bereizkuntza zein argia gertatzen den, baldin izen eta adjektiboen inguruan (fermosura, cuerpo,...) bildu deskribapenak poeman bertan agertzen diren legez berrirakurtzen baditugu. Esate baterako, CR 126v-tik ateratako aipamenak irakurtzean, berehala jabetzen gara “Beços gordos, bermejos”, “ojos negros & rasgados”, “cavellos ruvios, peynados” artzainen bati dagozkionak direla, deskribapen-maiztasuna altua bait da eta deskribapenak zehatz eta errealagoak. Gainera, kantutegi honetan bertan 128r-koak biltzen badira, ez digu lan handirik emango serrana bati zuzenduak direla erabakitzeak, horrela gertatzen da eta hauekin: “ruçia cabeza traya tresquilada”, “piernas pelosas bien como salvaje”, “tetas disformes atras las lançava”. Esan nahi bait da, ematekirik desohoratu nahi denean, deskribapen fisiko eta erizpide sexual bezalako desohoratu ohi dela, CB 35v:105ean gertatzen denez, A. Alvares de Villasandino-ren konposizio honetan: “Contra una dueña d’este reyno por manera de la afear e deshorrar por rruego de un cavallero que qe lo rogo muy afyncadamente”. Hona hemen zati batzuk:

“sy diez vezes non vos fodo
en vuestras ingles de vodo;

que sy subo en vuestro onbligo
de vos çerrar el postigo
non se si sera del todo.

(...)

medir nueue o diez pulgadas
en mi mango grueso e yerto;
sy yo con el vos açierto
a poder de cojonadas,
las sedas bien rremojadas
seran d'esse boca abierto".
(CB 35v:104, 52-56/59-64).

Aitorralaben ederraren deskribapenek frogatzen dezaketen xehe-tasunik ez dakarten neurrian, gainerako emakumeenetarik urrun gertatzen dira, eta hau harrigarria da, poetek dama ederrena den bezala aurkezten dutenez.

Deskribatzen —eta ez aipatzen— den aurpegikera arras da inkonkretu eta erreferente fisiko gabea. Aurpegia ederra bada, ez dakigu zertan datzan edertasuna; begiek maitemintzen badute, ez dakigu zergatik. Eskua edo aurpegia ez delarik, oso gutxitan kausi dezakegu gorputzaren beste atalen baten aipamenik. Aurpegia izen ezberdinez izendatzen da (rostro, cara, semblante, viso, fayciones,...), baina izen-aniztasuna ez dagokio sekula konkretizazio deskribatzaileari, askotan ikus dezakegunez: "Fayciones de muy plazient ayre" (CP 155:324, 18), "de muy grande alegria" (CB 12v:23, 5), "lindo rostro" (CR 8v:4, 144), "en su semblante hermosa artera" (CP 155:324, 16), "linda cara" (CR 11v:5, 73). Aurpegian nabarmengarri, kolorea eta begiak gertatzen dira, eta batzuetan sudurra edo ahoa: "muy resplandescente" (CR 82r:51, 20), "vuestra color matysada" (CB 8r:8, 11), "fas muy blanca" (CB 185r:551, 45), edo beste kasu hauetako batzuk: "Faç bien tallada" (CP 155:324, 21). Eta noizbehinka adatsak, betileak (CB 76r:234, 36-39/64-70), eta behin edo beste bakarrik eztarria (CB 78r:241, 9).

Hedatzen da batzuetan erreferentea. Orduan aipatzen da gorputza: "fermosa en tallyo e muy delicada" (CP 155:324, 17), "El cuerpo estrecho" (CP 155:324, 20), "ygualdat en su fechura" (CR 105r:75, 326), "liso, muy enviso" (CB 164v:506, 3-4), "muy lisa" (CB 143v:415, 19), eta salbuespenezko kasu batzuetan, bu-larra ere bai, beti kristalezko eta txuri (CB 78r:41, 9; 89r:269, 27-28).

Bestela da deskribatua aiterralaba ez denean. Orduan, deskuidoan, aipatzen diren gorputz-atalak, aiterralaben deskribapenetan agertzen direnak badira, beti ere erkatzea erridikulizatzailer gertatzen da, gorte-emakumeekiko aurkakotasuna frogatu behar denez. Hori da serranilla, villancico, eta aiterralaba ez diren emaztekiei buruzko kantuetan gertatzen dena, salbuespen batzuek salbu. Ikus ditzagun hauetariko batzuk:

“Partiendo de Roma, passando Marino
fuera del monte, en una gran plana,
executando tras un puerco espino,
a muy grandes saltos, venía la serrana

Vestida muy corta de paño de ervage,
la ruçia cabeça traya tresquilada,
las piernas pelosas, bien como salvaje
los dientes muy luengos, la fuente arrugada,
las tetas, disiformes, atras las lançava,
calva, cejunta, barbuda & muy nariguda
tuerta de un ojo, ymbifia, barbuda;
galindos los pies que diablo semblava”.
(Carvajales, CR 128r:120).

“maguer feo, non te creo
que non suene tu doctrina
quando oteo tu meneo
es de loca saluagina

(...)

el tu nido es tan seguido
que non cria telarañas.

(...)

Por mi digo que maldigo
a quien joyas te presenta
e castigo a todo amigo
que se guarde de tormenta;
vyl serpenta, bien quarenta
entraron por tu postigo;
con tal rrenta te contenta
pues no tienes otro abrigo”.
(CB 34r-34v:100, 5-8/23-24/33-40).

“Teresa, pues tienes fama
de grant puta natural”.
(Fray Diego, CB 161v:499, 1-2).

“yo querria rrecalcar
en esse vuestro aluañar
mi pixa quier grande o chica;
como el asno a la borrica

vos querrya enamorar
 non vos ver mas apalpar
 yo deseo vuestra crica
 (...)

tener mi carajo arrecho
 bien metido en vuestro coño;
 (...)

sy el culo non vos atapo
 con aquestos mis cojones;
 a los cinco empuxones
 non vos rremojare el papo".
 (A. A. Villasandino, CB 35r-35v:104,
 10-16/19-20/35-38)⁷.

Konnotazio sexuala duten gorputz-atalen izendatzea, oro har, peioratiboa izaten da.

Oso gutxitan kausi ditzakegu honelako deskribapenak aitorrarlabak aipatzen direnean. Poetaren asmoa iraintzea da, ezparririk gabe. Villasandinoren batean ikusi dugu, eta baita beste honetan ere, bere emazteari "itsusi" esatean (CB 29r:79), edo Pero Veles de Guebarak kantu honetan esaten duenez: "a una dueña muy vyeja (...) e non avia en el rreyno quien quisyese con ella cassar, tanto era ffea e vyeja e de pobre, non enbargante que era dueña de muy buen linaje". (CB 112r-112v:322).

Aitzitik, bada ohizko ez den errespetuaz deskribaturiko emazteki bilaurik. Kasu horietan, amodiorako benetako oztopoa estamentua da. Hala ere, poetek frogatzen dute, behin eta birritan, benetako amodioa aitorrarlabetarik bakarrik datorkeela, eta bilauetarik bilaukeria:

"Replico: yd en buena hora,
 non cureys de amar villana;
 pues servis a tal señora,
 non troques seda por lana;
 nin querays de mi burlar,
 pues sabeys so enagenada".
 (Carvajales, CR 110r:88, 21-26).

Maite denaren gorputza ezkutatu eta "purifikatu" beharra, ez da besteen kasuan gertatzen; are gehiago, gainerako emaztekieen organo sexualak —sari asko cosa deitu zena— erakustearekin kontrastatzen da. "Gauzaratzea" erregistro lexikoen nahiz metaforen erreferenteen hautaketan errepikatzen da. Maite direnak izar, eguzki lore, txorien pareko izan daitezke. Bilauetz *vergaja*,

carajo, postigo, cabalgadura diote. Ferrand Manuelen testu hau lekuko:

“jurando, lo digo al santo Fedrique,
que yo nunca tenga la nouia muy presta
sy a vuestra amiga non punço en la cresta
fasta que la madre sse la molifique”.
(CB 133v:360, 5-8).

edo testu anonimo honek erakusten duena:

“Vna falsa mamantona
mamando commo lechon,
e segunt mi entençion
la teta que ella mamaua
de largura bien lleuaua
vn grant palmo en el peçon”.
(CB 45r:138, 7-12).

edo hauek bezalako beste asko:

“Señor, juan Alfonso, pintor de taurique,
qual fue Pitas Payas, el de la fablilla,
maguer vos andades aca por la villa
a vuestra muger bien ay quien la nique,
que ella se flota debaxo del chazminque
a muy fuertes golpes con los de la mesta,
por ende, sed çierto, sy a mi me lo enpresta
que juegos le fa el çiquesique”.
(Ferrand Manuel, CB 133v:362, 9-16).

“si achare bon abrigo
en la dona que otro abrigo”.
(A. Aluares, CB 46r:143, 5-6).

“Diego, si Dios me adiestre,
que deveys aver plazer
que un duque & un maestre
gozen de vuestra muger;
ovistes buena ventura
que vos fizo Dios ygual,
que un grande & un real
ayan tal cavalgadura,
dulce tiene el angostura”.
(A. de Montoro, CR 144r-144v:158).

II.1. Deskribapen-eza edo deskribapen "erkatzailea"

Aitorralaben deskribapenetan ez dira asko gorputz-atal baten ondoko epiteto "fisikoak". Metaforak ia sekula ez dagozkio ezaugarri fisiko konkretu bati, edertasun orokorrari baizik, ia beti, edertasun "etikoa" finkatu nahi duen deskribapenari jarraiki.

Garrantzizkoak dira hauetarik ortzeari dagozkionak. Ortzeko edozein elementurekin amankomunean bait du damak urruntasuna eta altura, eta ezaugarri hauek gertu daude damari eman ohi zaizkionetatik: beti urrun, gaztelu nahiz dorre edo gainalderen batean.

Argitasuna da beste antzekotasuna, emaztekoa bezala ikusgarri, ilunpean bereizgarri bilakarazten duena. Ikuspuntu honetatik, dama maitatua, beste dametarik argiak luke bereiziko. Argi eta Zuritasunaren beste zio bat, "garbitasun", "kastitate"arekin harremanetan ipintzeko aukera ematea da.

Izarren artean, —hots, aitorralaben artean— bada, halere, dirdiratsua go dena: eguzkia. Fernando Peres-ek zioenez,

"pues de dueñas e doncellas
mi señora muy loada
asy es aventajada
como el sol de las estrellas".
(CB 181r:573, 11-14).

Edo beste hauek:

"e vi una duenya que así resplandía
como el sol de mayo en su alta espera,
e como el así bien se'smera
entre las planetas bien se'smeraua".
(F. Ymperial, CP 155:324, 11-14).

"vy un dia rresplandor
tan claro, que passaua
según meu entender
todos los resplandores".
(A. Alvares, CB 12v:23, 10-13).

Beste askotan, dama maitatuen eta antzinako pertsonaia mitologikoen erkaketaz ematen zaizkigu damaren ezaugarriak. Eta hori desgizatze-bideetarikoa dugu, zeren eta bere giza izaeraren

konkretutasuna apaltzen bait da bere jainkozko natura goratzen doan neurrian:

“Del sege de Capuana
vi Camilla graciosa,
que resplandesce hermosa
mas que estrella de Diana”.
(Suero de Ribera, CR 73r:41, 49-52).

“Non Penélope, nin Ysifle ménos,
Non la prudente castissima Argia
Tovieron goardados con tanta porfia
sus inmaculados limpissimos senos”.
(Johan de Andujar, CST 192-194:46, 13-16).

Bestalde, izadien oinarrituriko metafora asko kausi daitezke. Hain dira erabiliak, non “lore”, “jasmin”, “larrosa” izenak edertasunaren sinonimo bilakatu bait dira; baina metafora hauetan ediren liteke ñabardura berezirik: edertasuna edertasunaren helburu gisa goraiatzea, arean, emakumeengan gauzatzen den edertasun helburu gabea, bere doatasunagatik, eta indar estatiokoaren kariaz maitagarri bihurtzea. Bestalde, emakumeari bere-berezkotzat atxeki zaion hauskortasuna, babes-beharra azpimarratzen da, berezko egoera pasibo, begetatiboa dela eta. Gainera, eme-edertasuna sinbolizatzen duten imajina gehienen antzera, zeregin erkatzailea ere badute, sarri asko superlatiboa:

“flor das flores” (A. Alvares, CB 12v:23, 17).

“das flores flor” (A. Alvares, CB 19:45, 23).

“lynda flor que non a par” (A. Alvares, CB 20v:51, 20).

“la flor de las flores” (F. Inperial, CB 76r:234, 48).

“La que es flor e pres d’España,
corona de las ffermosas,
muy mas linda que las rrosas
bryosa sin toda saña” (Ferrand Peres, CB 189r:569).

“flor de los flores” (Johan de Tapia, CR 85v:58, 15).

“entre las flores se demostra
en su semblante hermosa artera” (F. Ymperial, CP 155:324, 15-16).

Zerrenda nahi adina luza daiteke⁸, imajina hauek aposizio gisa eta edertasunaren sinonimotzat agertzen direnekin osatuz gero. Izan ere, lehen esan dugunez, “lore”, “larrosa”, “jasmin” ederraren sinonimo bezala agertzen dira.

Badira beste metafora-mota batzuk ere, baina ez sekula hauek bezain topiko. Horien artean, esate baterako, multzo batean harribitxiak —beti ere, erkatu asmotan— hautatzen dituztenak, hala nola:

“vos mostrays joya preciosa
de las bellas esmerada”.
(Carvajales, CR 108r:85, 29-30).

“Çafir gentil, claro beril
es la sua lynda fegura,
vna de mill muy doneguil,
exçelente criatura,
mucho pura syn orrura
su color como brasyl,
por natura syn mesura,
linda ymagen de marfil”.
(Fray Diego de Valencia, CB 164v:506, 25-32).

Gainerakoak oso partikularrak dira eta egileren bat edo besteren kantuetan agertzen direnak. Iohan de Tapiaren “Muy alta & muy excelente” (CR 82r-82v:51), damaren edertasuna ura, argitasuna eta suarekin gonbaratzen da, bereziak dira edo hegaztien erreferentean oinarritzen direnak ere. Hauen helburua, dama maitatua gainerakoetarik isolatzea da, bai emakume-jenerotik eta baita “maitagarri” diren aitorralabetarik ere ateraz.

Ondorio gisa, ziurtzat eman liteke, emakumearen deskribapena, aitorralabentzako eredugarri onartzen denetik irteten denean, asmo iraingarriz egiten dela, onesten den emakumearen idealaren aurkakoa erakutsi asmoz.

Honako hau errepikatu behar da, beraz: gizonak maita dezakeen objektu denean sublimatu behar da emakumea, horretarako benetako, haragizko emakume modura identifikatzeko arriskutan ipiniko luketen deskribapen fisikoak baztertuz. Deskribapena konkretuagoa denean ere, ez gaude, ordea, benetako emakumearen aurrean, kasu hauetan poetek ezaugarri fisikoak groteskoki markatzen dituztenez.

II.2. Beste desgizatze-bide bat: jainkotzea

Orain arte esandakoaren ondotik, argi ikusten da, kantutegietako poesietako dama desgizaturik dugula. Ez daude ondorio

honen kontra aitorralaben edertasunaz, jainkotu arte, egiten diren aipamenak: ez bait da dama emakume izateagatik laudatzen, emakume ez-arrunta, apartekoa delako baizik; ez da, beraz, egozia, emakumearen idealizazioaz aritzea, nolabaiteko laudoriorik merezi dezan, bereizi, jainkotu behar denean, beste emakumeetarik urrundu eta desgizatu behar denean.

Poetak bere sentimenduak justifikatu beharra duelako behar du Jainkoaren nahiz Naturaren berrespena, hauek bailiran dama bereziki zerbaitetarako hautatu dutenak.

“Si Dios nuestro saluador
oviera de tomar amiga
ffuera mi competidor”.
(Alvaro Luna, CP 1v:2, 1-3).

Lidak zortzi formula proposatzen ditu⁹, XV.mendeko literaturan emakumea goratzeko erabiltzen direnak bildu asmoz; baina aipatzen dituen batzuk kantutegi hauetan aurkitzea zaila da.

Guztiak, gainera, izan diren eta direnen artean maite den dama ederrenatzat eman nahi dute. Ederrena delako laudatu nahi izateak, denboran, espazioan, naturan eta historian oinarrituriko erkaketak egitera bultzatzen du poeta, beti ere Jainkoaren hobespena azpimarratuz (CST 6:2, 26-27; 192:49; CP 34:88, 5-12; 157v:327, 9-10; CR 204:100, 313-320).

Dama maitea laudatuz emakumeak oro goretsi nahi ez izatearen, erantzukizuna Jainkoari atxekitzen dio poetak, aparteko egin omen zuelako dama (CP 82v: 172, 16,5-8) eta bitartekotasunik gabe sortu:

“Mucho deuedes loar / a quien uos fyso syn par”
(A. A. Villasandino, CB 8r:7 bis, 29-30).

“Que si Dios vos ha dotada / De tan alta fermosura/
¿Qué vale la criatura/ que de todos non es amada?”
(I. Tapia, CST 206:54, 24-27).

“Fyso vos Dios delycada”.
(A. A. Villasandino, CB 8r:8, 9).

“Que Deus vos fes de tal valor / que todo el mundo inda amor/
vos van sempre obedesçer”.
(A. A. Villasandino, CB 11v:19, 19-20).

“La linda muy acabada / que Dios bendixo en la cuna,
non ovo culpa ninguna / por mirar planeta onrrada”.
(A. Moranna, CB 89r:270, 17-20).

"Sola vos, gentil señora / se que os tovo dios guardada".
(Carvajales, CR 108v:85, 51-52).

"mas gentil senyora mia / que Dios crio tan fermosa".
(Gonçalbo de Quadros, CP 57v:124, 9-10).

Jainkoari erantzukizun hau ezarri asmoz maite denerentzako unibertsoan zeregin berezirik zuela ematen da aditzera, eta, horregatik, hura sortzeko helburu eta ekai bereziak azpimarratu behar dira:

"Todos me dicen que Dios/ no formo tan lindo gesto".
(Iohan de Torres, CP 18v:51, 3-4).

"antes del universal / mundo es una espeçial /
en graçia e condiçiones/ et fermosa de fayçones/
et muy buenda de bondat".
(A. Enriquez, CP 76v:154, 174-178).

"Dios la fizo sin fallir / en beldades acabada,/
muy donosa en reyr/ en su gesto sosegada /
en sus pechos aseada/ honesta, en faular /
como sabe conportar/ al que d'ella es amado".
(Sarnés, CP 161:333, 5-10).

"Porque su par non nasció/ Nin virtud tanta dio /
Dios á quien más quiso dar" (Carvajales, CST 343:126, 13-15).

"Si antes ovierades sido,/ fiziera razon humana /
segund el gesto garrido,/ vos ser madre de Cupido/
& gozar de la mançana;/ que si Paris conociera/
que tan fermosa señora/ por nacer aun estoviera,/ .
para vos, si lo sopiera,/ la guardara fasta agora//
Quanto mas bella se para/ de las estrellas la luna,/
tanto vuestra linda cara/ se muestra perla muy clara/
sobre las fermosas una;/ como el fenis fizo Dios/
en el mundo sola un ave,/ asi quiso que entre nos/
sola tal fuesedes vos / de fermosura la llave".
(Joham de Mena, CR 11v:5, 51-70).

Damak paradisua isladatzen duela kontutan izanik, gizonezkoaren salbamenduaren bultzatzaile bilakatzea izan daiteke zeregin berezi hori:

"Si Dios ami tanto quiere/ como yo a quien me priso /
en verdat del parayso / aure quanto me plugiere".
(Garcia de Pedraza, CP 98v:225, 1-4).

"Criado bien mirey su gesto,/ su falar e noble rryso,/
lindo rrostro, claro, onesto / ayre, lus de parayso".
(A. Aluares, CB 13r:24, 21-24).

Lidak dioenez “quizás la más frecuente variante del motivo estudiado es la que afirma que Dios o la Naturaleza han creado a la hermosa como muestra de su poder o sabiduría”¹⁰. Ez dago, baina, formula hau maizenik erabilien artean ipintzeko adina adibide. Gero ikusiko dugun Andújar-en poemaz gain, gutxi dira erakuts daitezkeenak:

“el Señor muy soberano, / mostrando su grand poder, /
las otras mando fazer, / y esta fizo por su mano”
(Suero de Ribera, CR 73v:41, 53-56).

“Formaste la creatura / atu senblança, senyor /
de là tu santidad pura / me feziste amador, /
quien figura tal figura / tal qual tu la figuraste /
es causa de dar lugar / para’lgun tiempo olvidar /
ati que me l’a mostraste”
(Alvaro Luna, CP 90:203, 14-22).

“la beldat ser toda vuestra, / segund dize la escriptura /
& segund opinion nuestra, / a vos fizo Dios por muestra /
affinando su pintura”
(Carvajales, CR 108v:85, 46-50).

Lidak aipatzen duen beste adibide honetan ere —baina kantutegi hauetan behintzat partikularra da— maite den dama planeta eta beste garai eta leku batzuetako emakumeen ondoan jarri, eta onenen arteko hauen bertute berezienak bere baitan biltzen dituen da; ik. A. de Montañós-en poema. Baina kasu honetan, ideia pertsonal baten aurrean gaude eta ez topikalizatu-tako ideia baten aurrean:

“El pintor rey Manuel
soberano,
vos obro con un pinzel
de su mano;
y esmero tanto locano
vuestro vulto,
qual jamas non fue trasulto
en humano

De las damas afamadas
escogio
sus faciones mas loadas
que sentio,
& en vos las ayunto
con aseó
do virtudes gran arreo
permitio”.
(CR 95r-95v:74, 1-16).

Argi dago maite den damak gizakien gaineko naturazkoa behar duela, jainkozkoa, aitorsemeak damaren petik jartzea justifikatzeko. Horregatik, deskribapen desgizatzailak dira, batipat, damaren gizatasunaren gaineko naturari dagozkionak:

“Clara lus de parayso” (A. A. Villasandino, CB 15r:32, 25).

“vista angelical” (A. A. Villasandino, CB 15r:33, 16).

“clauellina angelical” (A. A. Villasandino, CB 20r:50, 6).

“lynda flor de parayso” (A. Moranna, CB 89r:270, 30).

“mas hermosa que parayso” (CB 89v:271, 31).

“angelica fygura” (Maestro Fray Diego, CB 164r:504, 47).

“lus angelica” (F. Inperial, CB 77v:238, 15).

“que solo por fermosura
bien merecedes ser santa” (I. de Torres, CP 18v:50, 3-4).

“gesto angelical formado” (CP 45:101, 25).

“Non es humana la lumbre
que de vuestra faz procede” (J. de Tapia, CR 91r:64, 1-2).

Ikusten denez, helburu bereko aukerak nabarmenki erlazio-naturik daude, eta ahapaldi berean nahasian ager daitezke hemen sailkatuak. Horrela gertatzen da Iohan de Andújar-en “A la condesa de Andujar”en:

“Sennora Condesa, en vuestras faciones
En el gesto pulcro con grande armonía
Muestra haber fecho por sus proporciones
El última fuerça sutil simetría;
Las estrellas potentes la grand gerarchía
Con los elementos mostraron la prueba
Del su grand poder, fasiéndovos nueva
Sobre las otras que el mundo nos cria”
(CST 193:49, 33-40).

Jainkotzea gertatzen ez denean ere, dama besteetarik be-reizten eta nolabait isolatzen du deskribapenak, garai eta leku ezberdinetako beste batzuekin erkatuz. Poetak, maite duena bakar-ka dela frogatu beharra duelako, bere maitasuna justifikatzeko.

Horixe da dama maitatuaren apartekotasunari buruzko aipa- men gehien zioa, maitaleak bere damaren lainua Jainkoaren sorlanean oinarritzearena: guztien gaintetik orotan bereizi beha-

rra, baina klarki adieraziz, gizonetzkoak ez direla erkaketa horretan sartzen, lelo honek ongi adierazten duenez, berezkoa bait da:

“en los señores, largueza;
en donas, grand fermosura”
(Mosen Rabellas, CR 11v-12r:39).

Justifikatu behar horretan datza, poetek emaztekiez hitz egi-ten dutelarik, damak eta maitatzea erabaki duten dama be-reiztearen zioa. Iohan de Tapiaren hitzetan. “Vos soy la que yo elegi/por soberana maestra” (CR 91r:64, 9-10). Gainerakoez nahi duten guztia esan dezakete, ez bait dira “gizon osagabe” baino. Adibide luze eta oparoa, Fernando de la Torre-ren “Juego de naypes”en kausi genezake, non ez den emakumeaz mintzo, baizik eta esparru hau mugatzen duen, “maitagarri” diren aito-rralabez, lau sail bereiziz, gizonarekin duten loturaren arabera (moja, ezkondua, ezkongabea, alarguna). Honek ondo erakus-ten du XV. mendeko gorteko poeten imajineria ez dela gizonek emakumea, izaki apala, maite dutelako aurpegia zuritzeko behar duten tresneria baizik. Aipatu testuaren zati batzuk ikus ditzagun: lehenengoa moja, bigarrena alarguna eta hurrengoak ezkondu eta ezkongabeekiko amodioaz:

“es verdat; si fuese bella
y noble de condicion
yo siempre serie della
si(n)t temer la perdicion;
(...)
quanto mas, si es fermosa
e rica con moxedat,
quien dexare la tal cosa
usaria de nescedat,
(...)
Lo que tiene otro sobrado,
a mi poco me aprovecha;
manto, de otro sudado
mi voluntad lo desecha;
con todo, tal puede ser
en color y en fechura,
que viejo pueda valer
mas que nuevo sin costura;
y por tal desemboltura
muchas vezes vi folgura
(...)

Non menos que fino otro
 es razon de desear
 una donzella, que adoro,
 para la querer y amar”
 (CR 99v:75, 42-45 / 101r, 108-111 /
 102v-103r, 205-214 / 104r, 260-263).

Behin poetak, hain beharturik gertatzen diren beste askotan legez¹¹, dama gorai patuz besteetatik bereizteko ezaugarri berria erabiltzen du: zuhurtasuna, jakinduria, arruntki gizonezkoei bakarrik eskatzen zaiena. Baina, horretarako, argi uzten du ezaugarri hori apartekoa dela bere damaren kasuan:

“de sus amigas diré
 que no s'igualen contigo (...)
 non puedo non te querer
 que fermosura e saber,
 en pocas fue, yo m'obligo”
 (CP 88v:197, 3-4/10-12).

II.3. Edertasunaren deskribapen etikoa

Orain arte aipatutako adibideen berrirakurketa planteatzen da, bada, “belleza”, “fermosura” eta antzeko hitzen arlo semantikoa fisikoa baino zabalagoa dela kontutan hartuz. Egia esan, “kanpoko” edertasunaz egiten diren aipamenak sarri asko edertasun “etikoa”ren adierazle ditugu. Beste askoren artean ikuspegi hori adieraz dezaketen batzuk gogora daitezke:

“que nunca puede ser junto
 en vn cuerpo perfeçion,
 saluo toda corrupçion,
 pues en sy es tan corruto”
 (Vn frayle, CB 117v:330, 5-8);

edo, bide beretik, Fernando Peres-en dama “señora de sus señoras (CB 191r:573, 27) dela ukatzen duten Mariscal Iñigoren beste hauek, zeren dioenez:

“Non es costumbre nin vso
 loar con tanta affeçion
 la que en su dispusiçion
 Dios vna virtud non puso”
 (CB 192r:576, 36-39);

edo hain argi mintzo diren Santa Ffé-ren “Copla esparça” hauek (CP 132:278, 1-35):

“Por capitan la cabeça
puramente inclinada,
muy devota humiliada,
gran reverencia endreça.

Los oios omildosos
non movidos mas suaves,
quedos, honestos e graves,
covardes y pavorosos;
alli do van deseando
como bencidos e presos,
piadosos et represos
andan merçe demandando.

Las orexas perçebidas,
prontas, firmes, asaz quedas,
sin rebato atendidas
cada qual a su senyora
a hoyr tanto se inclina
que mostrando se indina
con humil gesto adora.

La lengua muy pavorosa
se halla de razon folla,
e la mas ardit tremola,
e la bien subtil non osa
pensando en su Aymia,
el fablar por maravilla
ella callando se humilla
conosciendo senyoria.

Las manos asaz pesadas,
tollidas, constrictas, juntas,
bibas en son de defuntas,
de bigor desnaturadas,
comediendo en la celencia
donde llegar se desean
ni se'n mueve ni s'enplean
en virtud de obediencia”
(CP 132:278, 1-35).

Ia osotasunean transkribaturik dagoen hau irakurriz, zail da Santa Ffé-k maite duen damaren edertasuna fisikoki imajinatzea, edertasuna ez bait da gorputzean finkatzen, jarrera eta izaeran baizik, eta garrantzizkoa beste hau delako: aipatzen diren gorputz-atalak arimaren adierazle izatea, apaltasuna, onestutasuna erakustea, hots, azken lerroek diotenez, “en virtud de obediencia”. Bistan da ezaugarri hau maitaleari, poetari, gorte-gizo-

nari legokiokeela, eta ez maite den damari, hau erregina, andere, bada.

Anitz dira jite honetako ezaugarriak eta laukietan zehaztuak. Hau dela eta, batzuk bakarrik aipatuko ditut: "prietos los oxos mansos e suaves" (CP 155:324, 22), non, deskribapen fisikorantz abiatzen den epitetoaren ondotik ("prietos"), beste bi bait ditugu, beharrezkotzat suposatzen zaien izaera etikoa azpimarratuz ("mansos e suaves"). Beste batzuk: "dueña loçana onesta e garri-da" (CB 77v:239, 2), "lindo rostro, claro, onesto" (CB 13r:24, 23), "graçioso e onesto rryso" (CB 75r:231, 13), "oxos ayuso" (CB 129r:349, 25).

Sekula biluzik agertzen ez den damaren gorputza ezkutatu eta purifikatu ("desintoxikatu") beharrak, jazkeraren deskribapenak damarentzat beharrezko jotzen dira kalitateak aiderazten ditu:

"Vystiya una saya de pura cordura,
la su corta pisa era lealtad,
el su chapyrete era fermosura,
el su noble manto muy grant onestad;
estrado muy rryco con toda vondat,
los sus paramentos eran buen aseco,
e su gentyl cama, segund asy creo,
es que la cobria toda castidat"
(Pero Veles, CB 111v:319, 25-32).

"De muy nobles damasquines
deue ser su covertura
d'esta gentil criatura
a pesar de los malsynes;
dentro en tal de Plasentines
la su grant bondat loada
non podria ser conprada
por doblas nin por florynes"
(A. A. Villasandino, CB 185r:552, 25-32).

"Testo d'onestat vestido
pro bien que la cosa vea
enseya sentir desseca
lo que ya tiene sentido"
(Santa Ffé, CP 118v:225, 5-8).

Damaren deskribapen etikoa hain da alienagarria, non askotan zehaztuago bait da birjinaren deskribapen fisikoa bera ere:

"Vos declaradme el rrostro, las çejas
nariçes e ojos, los pechos e manos,

los cabellos ruuios, o prietos o canos,
 sus dientes, quixadas, su boca e orejas;
 en rreyr e fablar sy le son parejos
 las esmeradas de casa del rey, (...)
 Los pies e los braços, su cuerpo e figura,
 nin commo del sol puede e faze ropa,
 aljuba nin saya, mantilla nin opa”
 (Fray Pedro de Colunga, CB 30r:82, 25-30/33-35).

Zaila da askotan damaren kualitate estimatuena zein den erabakitzea, baina maiztasunari eta testu batzuen ñabardurei begiratzuz, arazoa dexente errazten da. Testu hauetarikoa da aipatu F. de la Torre-ren “Juego de naypes”en hasiera, hemen autoreak, kondesaren bertuteak laudatzean, garrantziaren arabera ezartzen dituenenez:

“Magnificencia & virtud
 gracia, beldat, y nobleza,
 perla de la iuventud,
 seso de la senectud,
 caudillo de la destreza;
 reyna de la castidad,
 princesa de la corteledat;
 duquesa de honestat,
 marquesa de la verdat:
 condesa de Castañeda”
 (CR 98v:75, 1-10).

Kastitatea da, berriz ere, A. Aluares-ek, maite duenaren ize-naren bidez (Catalina), laudatu behar diren bertute femeninoen artean lehenengo aipatzen duena (CB 47v:149).

Asko dira hau frogatzeko erabil daitezkeen testuak, eta guztietan bi dira nagusiki azpimarratzen diren ezaugarriak: kastotasuna eta apaltasuna. Badira beste batzuk ere, baina beti ere hari horretakoak:

“Con lus son yguales en grand fermosura,
 de todas las otras han grand mejoría
 en pres e valor, beldat, cortesya
 donayre acabado e mucha mesura”
 (Gomes Peres, CB 131r:355, 8-11).

“Graçiossa, muy fermosa/ de muy linda fermosura./
 amorosa e donosa / de angelica fygura/
 muy pura criatura, / deleytosa/ (...)
 muy pollida e conplida/ de bondades syn mansilla”
 (Fray Diego, CB 164r:504, 1-6/9-10).

“Grant sonsiego e mansedumbre,
fermosura e dulce ayre;
onestad e syn constunbre
de apostura e mal vejayre”
(CB 78r:240, 1-4).

“su fablar gracioso e onesto”
(A. A. Villasandino, CB 5v:5, 33).

“Vuestra lindesa e beldat
fermosura e onestat”
(CB 8r:7 bis, 9-10).

“seu falar e noble rryso,
lindo rrostro, claro, onesto,
ayre, lus de parayso”
(A. A. Villasandino, CB 13r:24, 22-24).

“que ela ten tantas bondades,
alto brio e fermosura,
que por su noble mesura
non seredes oluidado”
(A. A. Villasandino, CB 13r:25, 17-20).

“es fermossa con lyndez,
traye muyta loçania,
de bondat e cortesyia
todos tienpos se guarnesçe”
(A. A. Villasandino, CB 19v:46, 21-24).

“linda dueña enobleçida,
noble de muy lypia vyda”
(A. A. Villasandino, CB 54v:176, 2-3).

“Ya con tanta fermosura
matades a quien vos mira,
la virtud que'n vos espira
engendra mucha locura”
(Diego Furtado de Mendoza, CP 3:6, 1-4).

“e despues a onestat
iuro vos que le non yerra
que sus oxos en verdat
nunca se quitan de tierra”
(Garcia de Pedraza, CP 15v:40, 21-24).

“A la qual senyora mía
las virtudes cardinales
son siruientes especiales
et le fazen compania
la moral filosofia
iamas no se parte della

con otra gentil doncella
que se llama fidalguia”
(Enyego Lopez de Mendoca, CP 40:94, 89-96).

“servir en quien sienpre mora
mexoria de bondades
ffermosura con verdades”
(Un hermano de micer el Tannedor, CP 82v:172, 17-19).

“Non te desplega saber
Que honestad
Te fase palacio ser
De castidad”
(Lope de Stuñaiga, CST 4:1, 81-84).

“Non porque vuestra figura
Con muchas virtudes dos
La cordura con mensura
Nin la vuestra fermosura
Eran nascidas, nin vos”
(Lope de Stuñaiga, CST 6:2, 20-24).

“Dama de tales faciones
Virtudes et condiciones
Que iamas fuessen sin par”
(Bachiller de la Torre, CST 25:5, 83-85).

“Tenes syn un sy muy grand fermosura
Con habitud de clara bondat,
Gesto, donayre, gracia et mesura,
Con perfection de vera honestad:
Modestia, temperança sin reguridad,
Qual se requiere a vuestra noblesa,
Por uso comun con grand gentilesa
Regis vuestras fablas con moralidat”
(Iohan de Andujar, CST 193:49, 25-32).

Aipatutako adibideetan ikus litekeenez, gutxi dira “fermosura” edo “belleza” hitzen inguruan agertzen diren determinatzaile fisikoak¹². Arruntki edertasunari buruzko baieztapenak, laguntzaile fisikoa dutenean, deskribapen etikora bultzatuak dira. Jainkoaren zeregin bereziari buruzko aipamenak ere asko dira, bere lan apartaz Bera bait da emakumea zerbitzatzea justifikatzen duena.

Baina ez gaitezen tronpa. Jainkoaren lanaren bereizgarria ez datza emakume hori “hombre perfecto” egitean, hots: gizonak bezalaxe, inizatiba har dezakeen, begiak lurreratu gabe eta gorritu gabe barre egin dezakeen emakumea sortzean. Ez, *opus divinum* honen saioa, hain zuzen ere, betidanik (Bibliaren exege-

sia eta San Pauloren bidez) emakumea gizonen peko dela azpimarratzea da. Emakumearekiko ikuspuntu honek defendatzen duenez, emakumea gizonaren ondotik eta honen zerbitzurako sortua izanik, beti apal, esaneko, zintzo, isil, gogo oneko eta, batipat, kasto agertu behar zitzaion. Ideologia honekin bat eginik laudatzen dute kantutegietako poetek dama, hau da, bere kualitateen artean direlako apaltasuna, kastitatea, esaneko izatea, isiltasuna, menpekotasuna, keinu neurtu eta lotsatiak erakustea. Bertute hauen kariaz bakarrik da laudagarri. Poeta mofatzen da emakumea gogotik barrez ikusten duenean, saltoka... Ezin daiteke, beraz, hari honetatik deduzi, maitalea damaren peko ipintzen denik, zerbitzu hitza behin eta birritan erabili arren, zeren ez bait dira maite ohi denari eskatzen zaizkionak erregeak bere pekoekin behar lituzkeen bertuteak.

Aitzitik, menperatu behar den etsaiaren ñabardurak bereago ditu emakumeak, ohoratu behar den jaunarenak baino:

“Por el contrario te digo
 sy de ti reçibo daño,
 de aqueste mesmo paño
 auras de vestir conmigo;
 ca sere tu enemigo
 aprouando tus maldades
 con muchas abtoridades
 veras como te castigo”
 (Ferrant Sanches Talauera, CB 181r:534, 65-72).

Eta ez zaio inola ere garaile izateko aukerarik ematen, zeren eta gizonetzkoak maitaletzat aurkezten duen momentutik onartzen bait du bere burua garailetzat:

“Y que quede a su plazer
 por guerrera conocida,
 aunque no es mucho vencer
 la cosa que esta vencida;
 esto, porque combatido
 yo me fallo toda hora:
 así quedo vencido
 ella no gran vencedora”
 (Fernando de la Torre, CR 103r:75, 224-231).

“Si me sso a vos rendido
 non pienso que es error
 siempre quedo vençedor
 ser de tal lugar vençido”
 (Santa Ffé, CP 119v:257, 1-4).

III. Ondorioak

Argi eta garbi ikusten da, ez gaudela emakumearen deskribapen baikorragoaren aurrean, luzaroan poesiagintzaz esan denez.

Alde batetik, bilau/aitorralaba bereizkuntzari begiraten badiogu, erraz nabarmentzen da "maita zitezkeen emakumeak" gutxienak zirela; eta beste aldetik, ikus dezakegu, ñabardura iraingarriak ez zirela bilauen kontra bakarrik, baizik eta emakume orenen aurka, hauen artean poetek bereiziak baino salbatzen ez direlarik, zeren eta birjina edo beste pertsonaia mitologikoak kastotasunaren kariaz bakarrik bait diran izen oneko.

Maitemintzearen zio nagusia edertasuna zelako ideia ere ez da egia, emakume itsusia kontutan hartu ere ez egin arren.

Halere, edertasuna da gehien aipatzen dena, emakumez ihardutean: fisikoki eder izatean gain, izpiritualki ere giza maila guztiak —eliza barne— suposatzen duten bezain eder izan behar dute.

Kritikak bestelakorik esan badu ere, damaren jainkotzeak eta horretan Naturak nahiz Jainkoaren borondateak duten rola, ez dute emazteak gizakume bezala dignifikatzen: hain zuzen ere, gizonarekiko menpekotasun-adierazle ziren bi ezaugarriak sublimatzen bait dira: apaltasuna eta kastotasuna.

Torrellas ez dago, bada, emakumeen defentsan mintzo diren poetengandik urrun, haren kasuan besteenetan inplizitoki suposatzen ditugun ezaugarriak poema bakarrean ematen badira ere, horrela "las calidades de las damas"en (131v-133r:125) ukaezinezko moduan agertzen direlarik.

Horrexegatik, berarentzat emakumeak oro ezer gutxi direlarik, bere poemaren hartzailleak aparteko izan behar du. Aise ikusten da hori, bertso hauek.

"Son todas naturalmente
malignas & sospechosas,
non secretas & mintrosas,
& movibles ciertamente"
(CR 131v-133:125, 55-58);

“Mujer es un animal
que se dize hombre imperfecto
procreado en el defecto
del buen calor natural”
(91-94).

“copla”k ixten dituztenekin erkatuz:

“Entre las otras soys vos
dama de aquesta mi vida,
del traste comun salida,
una en el mundo, de dos;
vos soys la que desfazeys,
lo que contienen mis versos”
(109-114).

-
- 1 *Cancionero de Lope de Stúñiga*, Madrid, 1872 (ed. Marqués de Fuensanta del Valle- J. Rayón): CST bezala aipatuko dut.
Cancionero de Roma, G.C. Sansoni, Florencia, 1935 (ed. M. Canal Gómez): CR bezala aipatuko dut.
Cancionero de Baena, C.S.I.C., Madrid, 1966 (ed. J. M. Azáceta): CB izen-datuko dut.
 - 2 *Cancionero de Palacio*, C.S.I.C. Instituto Antonio Nebrija, Barcelona, (ed. F. Vendrell de Millás): CP deituko dut.
 - 2 SNOW, J.: “The Spanish Love Poet Florencia Pinar”, in: *Medieval Women Writers*, Manchester-University Press (ed. K.M. Wilson), 320-332 or.
 - 3 Letrek —ik. 1. oharra— kantutegian kokatzen dute testua. Zerbaki-andanari dagokionez, lehenengoak orijinalako folioaren berri ematen du, salbu eta CSTren kasuan, eskuratu argitarapenak ez bait zuen datu hau ematen; hemen orrialdea aipatzen da. Bi puntuen ondotik, testuen hurrenkera hartzen da kontutan (baina datu hau ez dugu aurkitu ez CR eta ez CSTn).
Kakotxaren ondoan, lerroen berri ematen da. Azken zerbakiak marrazkoaz bereizten badira, jariraan datozen seinale, eta barraz bereizten badira, seinale jarraiak ez direla.
 - 4 Imajina berbera kausitzen da, esate baterako, CR 102-103r:75, 207-216 F. De la Torrerenean: “Lo que tiene otro sobrado/ a mi poco me aprovecha;/manto de otro sudado/ mi voluntad lo desecha;/con todo tal puede ser/ en color y en fechura,/ que viejo puede valer/ mas que nuevo sin costura;/ y por tan desemboltura/ muchas vezes vi folgura”.
 - 5 Bada oraino beste kasu bat, baina ez mota berekoa. Honako hau: “Este desir fiso e ordeno el dicho maestro Fray Lope del Monte por contenplacion de dos dueñas que se le venian a quexar e querellar de sus maridos, e le pedian consejo que es los que deuián faser” (CB 129r-129v:349).

- 6 *Cancionero castellano del siglo XV*, Madrid, 1915. (ed. Foulché, R. Delbosc). Dans DEYERMOND: "Spani's First Women Writers", in: *Images: Women in hispanic literature*, Berkeley, University of California Press, 1983. Bada, gainera, Iohan de Duenyas-en kantu bat (CP 46v:104, 15-16), emakumea gizonen amodio-deklarazioez ironikoki mintzatzten ipintzen duena.
- 7 Era beran 35v-36r:105; 45r:139, 133v:360, 5-8; 173v:362, 9-16.
- 8 CB 5v:5, 24/42; 8r:7 bis, 31-33; 8r:8, 16; 10v:17, 2; 11r:17, 20/24-27; 12v:24, 18-20; 14v:31 bis, 11-17; 15r:32, 14; 20v:50, 29; 47v:149, 44; 53v:171, 9; 75r:231, 10-12; 75r:234, 10; 76r:234; 103r:297, 1; 153r:464, 9-11; 185r:551, 29; 185r:552, 34; 188r:565, 6; 189r:570; 191r:573, 35. CP 78:158, 2; 102v:234, 14.
- 9 LIDA DE MALKIEL, R. M.: "La dama como obra maestra de Dios", in: *Estudios sobre la literatura del siglo XV*, Madrid, Porrúa Turanzas, 1977, 179-290 or.
- 10 aip.ob., 235 or.
- 11 Adibidez: CP 26:73, 19-20; 23:66, 26-28; 102:233; 103:237. CR 5v:3, 61-65; 7r-7v:4, 83-85; 25v:9, 121; 60r:25, 10-13/27-30; 107v:83, 1-3; 108r-109r:85; 110v:90, 9-12; 120v:108, 1-4. CST:205-206; 222-226.
- 12 Datu-bilketa hau asko luza liteke. Kontestu gabeko irakurketa erratzaile bat gerta ez dadin, beste batzuk non aurki daitezkeen aipatzen dut: CB 8v:9, 39-45; 10v:16, 5-8; 52v:166, 9-10; 54r:174, 28-32; 54v:176, 11-12; 78r:241, 5-8; 105r:301, 9-16; 131v:355, 22-25. CR 4v:3,20-24; 14v:6, 104-105; 22r:11,65-72; 60r:25, 10-13; 83r:52, 6-9; 91r:64, 1-8; 95v:74, 25-32; 107r:82, 11-17; 115v-1S16r: 96, 13-28; 120v:109, 7-8; CST 192:49, 6-8; CP 46v:104, 3-5; 52v:113, 44; 71:148, 8-12; 85:183, 9-11; 105v:248, 9-16; 138-138v:291, 9-17; 150r:313, 29-32.

Eranskina

Laukien irakurtzeko

Oinarrizko izen nahiz adjektiboa erdian dago, maiuskulaz idatzirik. Aldamenetan, testuinguruak. Erdikoa eta aldamenekoa puntuez elkartzten direnean, hurrengo zutabeari lotua dela adierazten da.

Zenbakiak folioaren berri ematen digute, CSTn izan ezik, erabili den argitarapenak (ik. 3.oharra) ez bait du ematen informazio hori. Batzuetan, testuinguru-zutabeetan parentesi artean dauden zenbakiak bereizten dituzte hitzak, e.b.: "muy (12v) linda (78v) FIGURA». Horrela, lerro berean bi testuinguru ipintzen dira, alegia: "muy linda figura" (12v) eta "linda figura" (78v).

Testu batzuk oinarrizko bi hitzen inguruan bil zitezkeen: “muy linda FIGURA” edo “muy LINDA figura”. Horrelakoe-tan, behin bakarrik aipatzen dira.

Lauki hauetan deskribapen fisikoak aipatzen dira. Askotan balorazio sozial eta etikoen berri eman dezakete. Ez dira pertso-naia mitologikoen deskribapenak ipintzen (deskribatzen den emakume konkretu batekin erkatzeko ez bada), ezta kualitateen pertsonifikazio edo Birjinarenak ere (zeregin erkatzailea ez dute-nean). Ez dira, kasurako, “la gentil cara de Apolo” (CR 43v:22,27) bezalakoak aipatzen. Ezta, lokuzio batzuetan, zentzu deskribatzailerik gabe ager litezkeenak ere, (hala nola, “eskua eman”). Hori da “Querer tender las orejas/ a mis cuytadas conse-jas” (CR 57v: 24,48-49) bezalakoetan gertatzen dena.

CR eta CSTri dagozkienak elkarrekin ematen dira, bien arte-ko ezberdintasun gutxi dagoenez. Ezer aipatzen ez denean, CRri dagozkio, eta honetan agertzen ez den kanturen bat denean, CST jartzen da parentesi artean.

CANCIONERO DE BAENA

acabada(10v)
 alto brio e(13r)
 dueña de(14v) tal(10r)
 tanta (15r)
 conplida(47v)
 llave de(75)
 vuestra(76r)grant(d)(76r)
 con lus son yguales en (131r)
 briosa(89r)
 muy linda(164r)

muy(77v,164r).....
 la (75r,190v) muy (164r)
 tan(12v)muy(13v).....
 mas(78v,110r).....
 donzella(s,110r).....
 corona de las (189r)
 señoras(167r)

F(F,H)ERMOS(S)URA
 8r,10r,13r,19r,46v,
 77r,78r,105r(2),111r,
 185r

F(F,H)ERMOS(S)A(S)
 (8r,11v,21r,27v,45r,110r,
 162v,185r

sin erranca(5v)
 e onestat(8r)

e syn floya(8r)
 e syn fealdat(8v)
 e mellor de quantas pude ver
 de alto estado(12v)
 flor(20v)
 Estrella Diana(75r)
 Señor(19v)
 que otra ren(19v)/que parayso(89v)
 con lyndez(19v)
 e neta (135r)
 caras(165r)
 e muy polida(185r)
 e bien parescientes(159v)
 garrida e franca(45r)

Tanta es hermosa e(45r) mas(.....)	BELLA(S)	de quantas son(20v)
Tan.....		estrella(12v)del norte(13r)
Señora(182r)muy(77v)	de buen(8r)parecer(10v)
Mas(191)	LY(I)NDA(O)(S)	criatura(11r,12v)
	15v,15r,19r,	donzella(29r)
	20r(4),52v,75v,	castidad(8v)
	77v	fermosura(164r)
la.....		en cortesia(20r)
		duena ennoblecida(54v)
		muy ennoblecida(52v)
		flores(75r)
		flor de parayso(89)
		muy acabada(89r)
		parecientes(163r)
		figura(164v)
		ymagen de marfil(164v)
		gentil (164v)
		mugeres(165v)
		apostura(190v)
		semblante(191r)
		mora Vsmena(137v)
		aseo(5v)
		flor que non a par(20v)
		rosa muy suave(14v)
		rosa,flor de abril(20b)
		flor(8r)je corona(149r)

donsellas con (8r) muyta(19v) lus e espejo de(131v)	LOÇANIA (20r)		
dueña	LOÇANA (75v,191v)	onesta e garrida(77v)
	FAS		muy blanca, lisa(185r) clara e garrida(185r)
lindo.....	ROSTRO	claro,onesto(13r)
claro(8r)	VI(Y)SSO (75r)		muy graçiosso(11r) de muy grande alegria (12v) angelical(15r) enamorado(19r) suave(75r)
dulce	amoroso(89r)
buen(54r)	VISSAGE		
noble (13e,184v) buen donayre e(9v) amoroso	RRYSO	angelical(19r)
graçioso e onesto(75r)	CARA		resplandeciente e clara(76r)

buen(5v,191r)	SEMBLANTE	amoroso(75r)
amoroso dezir e(77v)	(20r,78r,80v)	angelical(89r)
Gentil(19r)	COS	natural, angelical(164v)
	O(J)LLOS	tristes(10v)
		amorosos(76r)
		fermosos(78r)
		ayuso(129r)
linda.....	NARIS	sin mesura(89r)
		afilada(76r)
dientes.....	BOCA	e rissa(76r)
	CUELLO	de garça rreal(89r)
	PESTAÑAS	rricamente enplumada(76r)
	CABELLADURA(76r)	
	CEJO	muy fermoso(76r)
	GARGANTA	alçada(78r)
buen(8v)		delycado(5v)
non.....	GESTO	escuro(77v)
sañado su(159v)	(5v,13r)	amoroso(15r,164v)
		ayrado(150r)
		apurado(150r)
		rreal nunca vi tal(164v)

graçioso(76r)	TALLE	de pastora(15y)
en.....	C(O)UERPO (13r,117v,161v(2))	liso,muy enviso(164v) muy lysa(143v)
noble(10v) gentil(10r,15v,76r) angelica(164r) linda(164v)	F(I/Y)EGURA (108v,109v)	
albos.....	PECHOS	de crystal(15v) mas aluos que el cristal(89r) aluos(78r)
su buen(5v)	MENEO	es de loca ssaluagina(34r)
	BESSO(8v)	
	MANOS	de crystal(8v)
	VÑAS	de puro coral(89r)
	BRAÇOS (76r)	
	CARAJO (35r(2))	
	LAVAJO (35r)	

ALUAÑAR

(35r)

PIXA

(35r)

COÑO

(35v(2))

VEDIJA

(35v)

VERIJA

(35v)

CULO

(35v)

CANCIONERO DE PALACIO

grant (3,46v,90(2).90v,155v)

tanta (1v,3)

sola.....

esta por nacer.....

e ssobra de (22v)

gentil (52)

gracia y (150)

mucha(102) buena.....

F(F/H)ERMOS(S)URA

10v,32(2),51v,71,

88b,100,103,103v,

105v,121v,138,150r,

155,162v,164

tan estranya (3)

trae por arreo(13)

su par (15v)

bien meresceder ser santa (18v)

delantera(71)

sin par(48)

con verdades (82v)

guarnida (85)

tan (3v,13v,23,34,57v)
La muger (16)mas(161)
donzellias(32)

mucho buena.....
moca(79,93v)

tan (34)

una de(142)las mas(4v)
la mejor de las mas(142)

tan.....

alas de(71)
briosa(105v,138)

F(F/H)ERMOS(S)A(S)

LINDA(O/S)
(22v)

BELLA(S)
(22v,23,80,99v)

GENTIL

LOCANIA

dama (11)
ninya(34)
noble senyora(151)
en tallyo e muy delicada(155)
muy ecellent (157v)
sin par (48v)
aventaxada(159)
de faycones(76v)

senyora(11,82,143)
damas(32)
donzella(34)
de faciones(34)
en(84)parescer(34,154v)
creatura(51,162v)

senyora(22v)
dama e maestresa(166)

fermosura(12)
y geytossa(34)
figura(62)
risso(71)
graciosa(75)
senyora garrida(90)
fablar(143v)
asseo(177)

brio(131) de

LOCANA
(173v)

gaya(10v)

FILUSUMIA(150)

e fidalguia(52v)

muy (62)(120)

FIGURA
22v,52v,72,90,92,
153v,154,158,161v)

clara et muy escoxida(85v)

muy relumbrante(15v)
muy singular(21v)
angelical formado(45)
tan(93)hermoso (101v)
muy trihunfante(131)
e discrecion(147v)
sosegado(161)
polido(162)
muy(164)donoso(162v)

GESTO

estrecho (155)

tan linda de(34)
fermosa de(76v)

CUERPO

FA(YC)C(I)ONES
(158)

de muy plazient ayre(155)

SEMBLANCA(131v)

en su.....
buen(82v)

SEMBLANTE
(172v)

.....
fermosa artera(155)

Imagen tan preciosa donosa(150)	FAC(S) (105v)	linda, enamorosa, vista de gran solac(86)
	ROSTRO		siempre sanyoso(131)
donoso, polida.....	NARIZ	afilada(155)
	O(X)LLOS (78,177)		nunca se quitan de tierra(15v) non levanta(18v) muy omildosos/non movidos mas suaves/quedos, onestos y graves(132v) mansos e suaves(155)
	TESTO		d'onestat vestido(118v)
	MANOS		blancas(156r)

CANCIONERO DE ROMA/STUÑIGA

de.....	la llave(11v) escondida(74r) vos arrea (85v) con honestad y mesura(CST 218) natural (CST 385)
grand (71v,72r(3),81r, (CST 192,193) estrema (105r) graciosa(123v) villana(124v) deesa parescia en su (115v) alta(CST206)	F(F/H)ERMOS(S)URA 4v,35v,82r,85r,105v, 139r(2),78v,110r,111r, 120v,126v,134v,CST 253, 347)	

de.....	vos faze fea(10v)
menos que(11r)	el buen reyr(11r)
tan.....	señora(11v)
sobre las	una(11v)
luz de las (12r)	F(F/H)ERMOS(S)A(S)	faciones(40v)
la mas(22v,83,105v,106r	(11r(2),73v,74r(2),	dama(72r,73v)
(CST 344)	101r,111r,134v,200v(2)	gentil deesa(85v)
tan.....	bellas (72v)
mas(82r(2),83r,91e,106r,		que desea(91r)
108r,204v,(CST 314)		y rica con mocedat(101r)
tan(107v,140r)		dona(109r)
tanto(121v)		que arreada(109v)
dama(115r(CST 328)		dueña & donzella(127v)
dueña(152r)		luna(139v)
ayre de(CST214)		guirnalda(212c)
muy.....	entre ellas(CST 223)
		amiga(CST 231)
		muy excelente(CST 243)
vuestra gentileza es		
el norte de(11r)		
grand(29r,107r)	BELLEZA	sin par(105v)
en.....	(12v,59v,60r,110v,	soberanas(72v)
flor de toda(115v)	CST 223)	
mucha(121r)		
en ygal(204r)		
compassada(73v)		

sobre quantas (11r)			
tan(73r)			
tanto(73r) soys.....		
mas(108v)	BELLA(S)	
muy (108r,118v,123v)			y noble de condición(99v)
cerca de las mas(204r)			loçana(82r)
			Madalena(CST 314)
			dama(231)
			presençia(CST 192)
dama(80v,132r)	LOÇANA		
pastora muy(126r)	(25v)		vuestro vulto(95r)
gracioso.....			
tan.....	LINDA	
			brio(78v)
			dama(CST 346)
			da,a(107v,109r,119v)
			fermosura(108r)
			enamorada(108r)
villana feroce(116v)	ESPANTOSA		
las unas muy (118v)	FEA(S)		
			comunas & bellas(151v)
muy(12v)linda			
(78v,110r)			
vuestra(82r,CST266) linda	FIGURA		
(108r(2)	(1r,4v,21v,97r,		
	CST 244,245)		

gentil(37r)

GESTO
(CST193)

triste, ledó(10v)
plaziente(10r)
garrido(11v)
sereno(14r)
agraciado(59v)
desdeñoso(91v)
muy sosegado(100r)
lindo(126r)
por atraer(129v)
amoroso(212v)
pulcro(CST 193)

FILOSOMIA
(21v)

tales(7r,12r)

FAÇION(ES)

mas loadas(95r)
mesura con dulce ayre(129v)

lindo.....

ROSTRO

..... & aseó(8v)
y color(15v)
Muy fermoso(CST 224)

linda(11v)
graciosa

CARA
(125v,127)

.....
tan bella(36v)
luziente(44v)
fermosa(59v)
muy resplandesciente(82r,82v)
llorosa(CST 314)
syempre serena(CST 314)

tan buen(82v)	SEMBLANTE (11r)		muy honesto(37r)
	FAZ (91r,152r)		clara, garrida(79r)
claro(97r)	VISO		angélico,donoso(91v) gracioso(CST 224)
la ruçia	CABEÇA	traya tresquilada(128r)
	CAB(V)ELLO(S) (123,CST314)		ruvios,peynados(126v)
	FRUENTE		arrugada(128r)
tuerta de un (128r)	OJOS (131v)		bajos, muy cautos(124v) negros & rasgados(126v) tan loçanos(128r)
	BOCA		llena de risa(CST 385)
	DIENTES		blancos & parejos(126v) muy luengos(128r)
	BEÇOS		gordos, bermejós(126v)
alegre(78v)	RISO		
	TETAS		disiformes,atras las lançava(128r)
	SENOS		
sus immaculados limpí- ssimos senos(CST 112)	PIERNAS		pelosas, bien como salvaje(128r)
galindos los.....	PIES	que diablo semblava(128r)

Euskal Herria eta Arrantza. Bakailuntzi azpisektorea

Xabier Saizar

1. Lehen urratsak

1.1. XVI. mendetik Utrech-ko ituna arte

Europako Herririk zaharrenetarikoa den Euskal Herri honen historia luze eta zabalean barrena, itsasoa eta itsasgizonak non-nahi agertzen zaizkigu. Euskalduna zen lehenbizi lur-bira egin zuena: Elkano getariarra; euskaldunak, halaber, Amerikak aurkitzen Kristobal Colomb-i lagundu zioten hainbat; euskaldunak baita Okendo, Legazpi, Txurruka, itsasgizon ospetsuen etabar luzea. Baina hauen entzute eta ohoreak handiak izan arren, makina bat arrantzale, itsasgizon edota itsaso-aurkitzaile izengabe edo anonimo izan ditugu. Itsas zabaleko bidatzak haiei ireki edo zabaldu zizkietenak, agian.

Sinbiosi hobeza izan omen da Euskal Herria eta Itsasoarena. XV. mendean kokatuko bagina, esango genuke, bale arrantza zela euskaldunen arrantza-mota nabariena eta, beraz, aipaga-

rriena. Baina hala izanik ere, ezin bazter eta ahantz dezakegu garai hartan bakailao-arrantzak izan zuen garrantzia eta arrakasta.

Ternua-ko kostaldeak izan dira euskaldunen ohizko bakailao-kalak; egun ere han jarraitzen dute. Ez da, beraz, atzokoa euskaldunen presentzia Ternua aldean. Badirudi historilari guztiak bat datozela Ternua eta Kanada-ren aurkikundeak Gubjorn eta Erik vikingoei eransterakoan, bata 875. urte inguruan eta X. mende-bukaeran besteak. Era berean, ados daude lurralde haiek berraurkituak izan zirela azaltzen dutenean ere. Euskaldunak ote ziren XIV. mendean Ternuan arrantzan zebiltzanak, edo hauen aurretik portugaldarrak edo ingelesak ireki ote zuten Ternua-rako bidatza, ez dakigu oraindik. Dena dela, 1517an han zeuden behintzat gure arbasoak, hala azaltzen bait da bordeleko Jacques Bernard irakasleak XVII. mendean aurkitu zuen agirian. Dokumentu honetan, Pierre Duvert eta Patris de Holhonde Bordelekoak Donibane Lohitzuneko merkatarri batekin egin zuten bakailao berdearen salerosketaren zehaztasunak ematen dira. XVI. mende-hasieran, beraz, han ditugu aldi berean bizkaitar, gipuzkoar eta lapurtarrak, batzuk bakailaotan eta baleatan besteak. Bi arrantza-mota hauek izandako garrantzia ikuserazteko, hona hemen datu zehatz batzuk: Berrehun itsasuntzi espainiar eta sei mila inguru gizon biltzen ziren garai hartan Ternua eta Labrador-eko kostaldeetan, hauetatik ia gehienak euskaldunak. Euskaldunak ziren, era berean, frantziarren arteko mordoska, lapurtarrak alegia. Kontutan izanik XVI. mendean Bizkaiak 67.638 biztanle zuela eta 58.300 Gipuzkoak, benetan nabarmena Ternua aldeko arrantzak izan zuen inportantzia. Baiona, Donibane Lohizune, Donostia, Pasaia eta Bilbo izan omen ziren bakailao-arrantzan zerikusi handiena zuten portuak edo kaiak, eskuarki hauetan tresnatzen bait ziren txalupa gehienak. Bakailao-merkataritzaren alorrean, ordea, badirudi Bilbo eta Donostia zirela nagusienak.

Arrantza-mota honetan euskaldunek adierazi zuten gaitasuna irakurleak ikus dezan, hona hemen Nicolás Denys frantziarrak XVIII. mendean idatzi zuena: «Bakailao-arrantzan dabiltzanen artean euskaldunak dira trebeenak, hauen atzetik Rochel-ekoak, bertokoak gero, Bordelekoak eta bretoiak azkenik». Bakailaotan erabiltzen zituzten untxiak 200/300 bitarteko tonatakoak ziren eta marinetza berrogeiren bat gizonetakoak. Lehendabizi, kalamuzko aparailuak erabiliz, untxiaren kareletik esekita zeuzkaten plataformetan ezarritako upelen barnetik arrantzatzen zuten.

Geroago, gila gabeko lau zpabost metrotako "Doris" izeneko ba-teletatik, bi gizonek ehun metrotako tretzekin egiten zuten lana. Gogorra eta neketsua, apirilean itsasoratu eta bi hilabeteko bi-daia egin ondoren, ekainetik urrirarte gure arrantzaleak paira-zen zutena.

Baina euskaldunen ahalmena, arrantzan bezala tresnakun-tzan, XVI. mende-bukaeran galtzen hasia zegoen. Hauen arran-tza-boterea makaldu eta ahuldu zuten faktoreen artean, honako hauek aipatuko genituzke:

- 1588an Espaniako errege zen Felipe II.ak ingelesez aurka antolatatu zuen itsas untziteriak, "Guda-untzitalde Garaitezina" deituak, jaso zuen hondamenaren ondorioak, flota hau itsasuntzi euskaldunez josita bait zegoen.

- Nazioarteko tirabirak eta gudak zirela medio, arrantzale nederlandarrak konpainia handiak eta armatuak sortu zituzten bere defentsarako. Beste hainbat egin zuten frantziar eta ingele-sek ere. Euskaldunek, ordea, bakarrik jarraitu zuten, elkarrekin bildu gabe. Baina guda-giro hartan, batez ere Ternua-ko ur urru-netan, ez zen posible arrantzan egitea defentsarik gabe: hainbat abordaia eta lapurreta jasan zituzten.

- Lehen aipaturiko hondamendia eta eragozpenak gutxi bai-liran, 1713an Utrech-ko ituna sinatuz amaitu zen Espainiako errege Carlos II.aren ondokorik gabeko heriotza zela eta, sortu zen gerratea, Espainia eta Frantzia alde batetik eta Ingalaterra, Portugal, Holanda eta Alemania bestetik. Itunaren ondorioz, besteak beste, Ingalaterra-ren menpean gelditu ziren Ternua-ko kostaldeak, baina, Itunaren XV. kapituluan ikus dezakegunez, eskuratu ahal izan ziren arrantza-eskubideak: "... y porque por parte de España se insiste sobre que a los vizcainos y otros súbditos de su Majestad Católica les pertenece cierto derecho de pescar en la isla de Terranova, consiente y conviene su Majestad Británica que a los vizcainos y otros pueblos de España se les conserve ilesos todos los privilegios que puedan con derecho reclamar".

1721ean Espainia, Frantzia eta Ingalaterra-k izenpetu zuten Madrilgo Itunean ere honako hau azaltzen da: "Dar desde luego sus órdenes para que los Gobernadores de la isla de Terranova y puertos y costas adyacentes permitan y no pongan embarazo al-

guno a los españoles guipuzcoanos y vizcainos que fuesen a la pesquería, trinchería y sequería de bacalao, de que han estado en posesión inmemorial”.

Hala eta guztiz ere, hemen bukatu zen euskaldunen presentzia Ternua-n. Beharbada, ordurako bakailao-arrantza hiltzorian zegoelako, eta, baita, ingelesek ez zietelako bi Itunei jaramonik egin. 1580an berrehun unti zeuden, eta 1727an, urte hartan Ordizian bildutako Juntek adierazten digutenez, Ternua aldean ez zen gelditzen ez bakailuntzi ez baleuntzi gipuzkoarrik.

1.2. PYSBERen garaia

Bakailao-arrantzaren bigarren aldia 1927an hasten da eta PYSBERi (Pesquerías y Secaderos de Bacalao de España) lotu-loturik dago. Urte hartan, 1919an Donostian eratutako konpainia honek bi unti bidali zituen Ternua-ko kaletara. Berrehun urte behar izan ziren euskaldunak Atlantiar Ozeanoa barrena berriz bakailaotara joateko. “Alfonso XIII” eta “Euskalerría” ziren untiok, 1.200 tona eta hirurogei metro luzerako bou-baporeak. Orain ez zuten, beren arbasoek bezala, “doris” batel txikietatik tertzekin arrantzan egingo, arraste-sare eraberrituekin baizik.

Arrantzaren arrakasta ikusirik, laster eraiki zituzten beste lau unti: “Vendaval”, “Mistral”, “Galerna” eta “Tramontana”. 1947an PYSBERen untziteriak 41.506 tona bakailao lehorreratu zuen eta bere balioa 201 milioi pezetatakoa izan zen. 1960an PYSBERen bakailao-untziteria hemeretzi unitatez osaturik zegoen eta bakoitzak lauzpabost hilabetetako bi kanpaina egiten zituen urtean.

Hirurogeiko hamarkadan hasi zen PYSBERen gainbehera. Ohizko kalen pobretzea, untziteriaren zaharkitzea eta patroien arteko lehia lirateke jaitsapenaren arrazoi nagusienak. 1973an porrot egin zuen konpainiak, baina bai besteei bideak ireki eta erakutsi ere.

2. Azken urteotako bilakaera eta egoera

2.1. Untziak, arrantza eta lanpostuak

Ikus ditzagun lehenik azpisektorearen datu aipagarrienak:

	Untziak	Lanpostu untziratua	Lehorreatutako tonak	Arrantzaren balioa	Kiloko batezbesteko prezioa	Kiloko batezbesteko prezioa 1975eko pezetatan
1970	60	—	50.692	—	—	—
1975	40	960	18.026	729	41	41
1976	38	912	26.328	2.328	89	75
1977	36	864	22.911	2.772	121	82
1978	38	860	22.832	2.054	90	51
1979	38	860	15.200	2.128	140	70
1980	37	835	14.584	2.771	190	58
1981	31	740	9.000	2.771	190	70
1982	31	774	9.782	1.760	180	58
1983	26	629	10.241	2.294	224	65
1984	26	629	16.388	4.588	280	73
1985	25	600	17.616	5.514	313	75
1986	25	551	7.627*	2.784	365	80

* 4.000 tona inguru Galiziako portuetan deskargatu ziren; ez dira, beraz, Euskal Herriko portuetan azaltzen. Ez dugu 1987ko datu fidagarriak aurkitu; baina untxi eta lanpostuetan ez dagoke aldaketa handirik kantitateari dagokionez: kontutan izanik 1987an lau hilabeteko greba izan zela eta 5.000 tona Galizian deskargatu zirela, ez dira beste 5.000 tonatara helduko.

Azpisektoreak jasan duen beherakada nabaria da; baina gainbehera honetan, bi etapa bereiz genitzake:

1) 1970-1977 bitartekoa

1970. urtean, untxiteria hirurogei unitatek osaturik zegoen eta urte hartan 50.692 tona lehorreratu zituzten. 1977an, etapa honen azken urtean alegia, hogeitalau itsasuntzi gutxiago aurkitzen ditugu (% 40) eta arrantza erdira jaitsi da. Lanpostu aldetik

ere, beherakada galanta gertatzen da. Hirurogeiko hamarkadan eman zen arrantza irrazionala izan omen zen gainbehera harrigarri honen zergatia.

2) 1977-1986 bitartekoa

Aurreko urteetan jasandako arazoak gutxi bailiran, 1977an, Kanada-k, beste nazio askoren artean, bere jurisdiziopeko urak berrehun miliatara hedatu zituenean, gure arrantzaleak, 1713ko historia errepikatuz, Kanada eta Ternua-ko uretatik at gelditu ziren berriro. Ternua-ko Flemish Cap eta Banku Handiaren zati-txo bat gelditu zitzaizkien bakarrik.

Horregatik, 1980-1983 bitartean, Administrazio Zentralaren laguntza dela medio, itsasuntzi-ordenazioko egitasmoari ekin zioten. Emaitzak taulan agertzen zaizkigu: beste hamabi untxi gutxiago, eta arrantza 1970ekoaren % 20ra jaitsia. Lanpostu aldetik ere, izugarritzko aldaketa: 235 lanpostu gutxiago.

2.2. Oraingo egoera

1985ean Espainiak EEERekin Atxekimendu-Tratatua sinatu zuenetik, eta gero aipatuko dugun bezala, EEE da Arrantza-Politika daramana eta ez partaideak. Bakailao azpisektorearentzat EEEn sartzeak kuotak hobetzea suposatu du, NAFOko uretan 25.000 tonatik 40.000ra pasa bait dira, nahiz eta Svalbard aldean 15.000tik 11.000ra jaitsi.

Pasaian dauden hamabi bikoteek "Arguiba" elkarte osatu dute, denen artean Espainiari dagozkion kuoten % 42a jasoz. Galizian beste hogeitasei untxi daude hiru elkartetan banaturik. Orain bi hilabete euskaldunek eta galegoek "Arbac" izeneko talde berria sortu dute: hemen biltzen dira enpresa gehienak, sektorearen % 95 suposatzen bait dute.

Kuotena dela arazorik larriena, esan genezake. EEEk aurten Espainiari 55.320 tona adjudikatu dio; hauekin, gutxi gorabehera, 19.000/22.000 tona bakailao berde lehorreratu daiteke. Kopuru benetan eskasa, gogoratzen badugu, galiziar eta euskaldunen artean hogeitabost bikote direla eta bikote bakoitzak gutxienez 1.200 tona bakailao berdeko arrantza behar dela, ustiapena ego-kia izateko.

Prezioari dagokionez, 1975eko pezetatan ez da aldaketa handirik eman, ezta gutxiagorik ere. Azkeneko hamabi urte hauetan izan ditu gorabeherak, baina oraindik 1976ko prezioek jarraitzen dute.

3. Azpisektorearen etorkizuna

3.1. Arrantza-kalak eta kuotak

Bakailaoa "gadido" familiako arraina da. Bere hazkunde eta garapenerako baldintzarik egokienak Atlantiar Ozeanoko Iparaldean, 40° eta 70° latitude bitartean, ematen dira, hau da, 3°/5° bitarteko tenperatura eta % 33/34 tarteko gazitasuna duten uretan; beraz, Hatteras lurmuturretik gora, hots New York-etik gora, Ipar Amerikari dagokionez, eta Calais-ko itsasartetik gora, Europari buruz, jar ditzakegu bere ingurugiroaren mugak. Hauek dira, bada, bakailaoarentzat itsasalde eta kostalde era-koenak: Norvegia, Lofoden irlak, Islandia, Groenlandia, Kanada, Ternua, Eskozia Berria, Amerikako Estatu Batuak eta baita Baltiko eta Ipar Itsasoak ere. Bakailaoa itsas hondarrean bizi ohi da, nahiz eta inoiz azalera igo. Oso jatuna da, eta umetsua, milaka arrautza jartzen bait du.

Ikus dezagun orain kala hauen antolamendua, arrantza-kuotak nork eta nola ezartzen dituen aztertuz. Lehenengo aipatu behar dugu, EEEko partaideek Elkartearen eskuetan utzi dituztela arrantzari dagozkion gorabeherak, hau da, 1983az geroztik EEEko Kontseilua da partaide edo elkartekideen izenean Arrantza-Politika daraman Erakundea, eta, horregatik, bera da EEEko uretan arrantza antolatzen duena, urtero TAC edo arrantza-kuotak ezarriz, hauek partaideen artean banatuz eta Elkartetik at dauden nazio eta Erakundeekin arrantza-harremanak eramanez.

Segidan ikusiko dugu EEEk bere itsasoetan 1988rako ezarri dituen bakailao-arrantzarako kuotak:

Aldea	Kuotak orotara
Svalbard (Spitzberge eta Artza Irlatan)	21.000 tona ¹
Skagerrak	17.740
Kategat	9.045
Sund, Bet, eta Baltiko Itsasoa	91.600
Norvegia eta Ipar Itsasoak	150.650
Feroe, Rockall, Azores iparraldea eta Groenlandia ekialdea	18.430
Bizkaiko Golkoa, irlanda mendebaldea eta hegoaldea eta Bristol Kanala	22.000
Irlandako Itsasoa	15.000
	<hr/> 345.465 tona

1 Ur hauek nazioartekoak izan arren, Norvegia eta Sobiet Batasuna dira maneiatzen dituztenak.

EEEk beste nazio edota erakundeetatik 1988rako lortu dituen tonak hauek dira:

Feroe Irlak	500 tona
Suedia	2.500
Norvegia eta Jan Mayen irla	13.000
Kanada	— ²
Groenlandia	15.500
NAFO uretatik ³	110.400
	<hr/>
	141.900 tona

2 1987an 16.000 tona lortu ziren, baina abenduaren hogeitamaikan bukatu zenez akordioa, orain berria negoziatzen ari dira.

3 Northwest Atlantic Fisheries Organization. Atlantiar mendebaldeko arrantza antolatzen duen nazioarteko erakundea, nahiz eta praktikan Kanada-k erabilia izan.

Beraz, EEEko partaideek 1988an arrantzatu ditzaketen baikailao-kuotak orotara 487.365 tonatara heltzen dira. Baina ikus dezagun orain nola banatzen den kopuru harrigarri hau:

Partaidea	Tonak
Espania	55.320
Alemania	86.580
Danimarka	125.380
Belgika	6.860
Grezia	—
Italia	—
Irlanda	11.520
Luxenburg	—
Holanda	17.790
Portugal	41.670
Bretainia Haundia	104.025
Frantzia	38.220
	<hr/>
	487.365

Danimarka, Britainia Haundia eta Alemania ditugu kopuruaren % 65 jasotzen dutenak. Espainiak lortu dituen 55.320 tonak alde hauetakoak dira:

22.560 tona	NAFO 2J+3KL aldean
21.860 tona	NAFO 3N0 aldean
— tona	NAFO 3M aldean
10.900 tona	Spitzberge eta Artza Irletan
<hr/>	
55.320 tona	

NAFOko 3M aldean (Flemish Cap famatua), debekaturik dago bakailao-arrantza 1988an; hor bertan, igaz, 2.000 tonako kuota izan zuen Espainiak. EEEko uretan arrantzatuko diren 345.465 tonetatik 10.900 bakarrik izan dira Espainiarentzat; portzentaia kaxkarra benetan. NAFOri dagokionez 1987an % 58a Espainiarentzat izan bazen, aurtan 3.510 tona gutxiago eta % 40a eman diote. Bestalde, kuota hauek bakailao freskoari dagozkio, baina bakailuntziek lehorreratzen dutena bakailao berdea dugu, gazitua eta ur asko galdua, alegia. Kontutan izan behar dugu, kilo bat bakailao berde egiteko, 2,50/3,0 kilo fresko behar direla. Beraz, badirudi aurtan lortutako kuota, hau da, 55.320 tona bakailao fresko, ez dela nahikoa Euskal Herriko eta Galiziako bakailuntziteriarentzat. Hala eta guztiz ere, EEEen sartuz gero, Espainia-k 11.000 tona inguru gehiago lortzen ditu.

Bestalde, Atxekimendu-Tratatuan eta arrantzari dagokionez, zazpi urteko epe iragankorra ezarri zioten; horregatik, 1994ean lortuko du partaidetza betea. Orduan ikusi behar EEEko banaketan kuota handiagoa bereganatzen duen. Hemen datza azpi-sektorearen etorkizunaren gakoa.

3.2. Untziteriaren birmoldaketa

Esan dugu hogeitalau direla Euskal Herriko bakailuntziteria osatzen duten untzia; orotara, 11.979 tonako Arkeo Gordina dute eta 29.700 Hp-ko potentzia guztira. Baina ikus dezagun noiz eraikitakoak diren untzia hauek:

1972 = 2	1964 = 2
1969 = 6	1961 = 2
1967 = 8	1959 = 2
1965 = 2	

Badirudi, beraz, untzia berriak eraikitzen edo birmoldatzera behartua dagoela, azpi-sektorea zaharkitua gelditu bait da, berriena 1972koa eta zaharrena 1959koa izanik.

Aipatzekoa da Pasaiako "Herederos de J. Velasco, S. A." enpresak "Lasa"- "Lasaberri" bikoteari egin dion aldaketa: untzien kaskoak bederatzi metro luzatuak izan dira 120 m³-ko izozte-ganbara sartzeko. Honela, untzia misto bihurtu dituzte, izozkailu-untzia eta gazi-untzia bat eginez. Garrantzi handiko aldaketa, azpi-sektorea erabat aldaraz dezakeena, orain arte itsasora

itzultzen zen *by catch*-en aprobetxamendua eta beste arrain-mota (batez ere sakoneko krabarroka edo *red fish* eta arrain planoak) harrapatzeko ahalbidea ematen duena, alegia. Kuotak handitzearen zailtasunak (gaurkoz bederen) ikusirik, hau izango litzateke momentu honetan ustiapena hobetzeko bidea. Hala ere, dagoeneko sortu dira istiluak bakailuntzi eta izotzuntzien artean, hauek ez bait dute onartzen haiek arrain izoztuan sartzea.

Joan zen urtean Bilbo-ko Cintranaival, S.A. enpresak aurkeztu zuen "Bizkaia proiektua" ere bide beretik zihoan. Ezaguterazi zenez, itsasuntziaren ezaugarri nagusienak honako hauek lirateke:

- Polibalentzia, hau da, gazi-ganbara eta izotz-ganbara izatea;
- 55 metroko luzera eta 1.360 m³-ko ganbaren bolumena;
- Bultzatzaile-potentzia, 2.200 bhp-koa, eta abiadura (1.450 CV-rekin) 13 miliakoa;
- Ranperoa.

Ezin dugu lantxo hau bukatu Pasaia-ko bakailuntziteriak 2000. urteari begira azaldu dituen eta aztertzen ari den kezka aipatu gabe, hauetan laburtzen bait dira birmoldaketaren puntu garrantzitsuenak:

- Untzien, arrantza-tresnen eta arrantzaleen teknologia eta prestakuntza.
- Untzien eraldaketa, bi arrantza-mota egin dezaten, hau da izotz-bakailuntzi aldaraziz.
- Nabigazio elementuen eta arrantza detektagailuen egokitzapena.
- Arrantzaren laborazioaren teknologia, merkatuaren araberak.

X. S.

Euskal aditz laguntzailearen problematika estilistikoa. Arestiren prosaz oharrak

Mikel Hernandez Abaitua

0. Sarrera

Orain dela bost urte edo gehiago idatzi nuen saio hau lehen aldiz. Urte hauetan zehar gauza asko aldatu eta gehitu dut. Ez nengoen oso seguru bertan esaten zenaz, norainoko koherentzia zuen, alegia. Bestalde, ez nituen gauzak oso garbi ikusten, ez nintzen ene buruaz fidatzen. Azken urteotan gauzak dexente aldatu dira euskal prosan. Nahiz eta gure literatura geniala ez izan, asko aurreratu da, betiko apokaliptikoak kontrakoa aldarrikatzen saiatu arren. Saio hau idazten hasi nintzenean, bertako ideiek balio gehiago zuten agian, nahiz eta ilunago azalduta egon. Momentu hartako euskal prosaren hitzen ordena nahikoa umekoia iruditzen zitzaidan, orokorki, nahiz eta denetatik egon, jakina. Ene buruan, garai hartan, neukan galdera, hain zuzen ere, hauxe zen: hain ondo idazten dutenen prosa horien doinu polita zertan datza? Geroago deskubritu nituen beraien aitzindari klasikoak.

Gaur, ordea, nabaritzen da idazleek ikasi egin dutela gaurko nola lehenagoko eskritoreengandik eta euskal prosa orokorki ez da jadanik lehenagoko umekoi hura, hitzen ordenaz eta esaldien aireaz ari garelarik. Horregatik, saio honetan irakur daitezkeenak asko eta askorentzat ebidentziak izango dira, itsasoaren gainean euria egitea bezala. Baina hala ere espero dut ez dela jende guztiarentzat horrela izango. Gu bezala idazten hasten ari direnentzat baliagarri izan ledin gustatuko litzaiguke, hala nola itzulzaileentzat.

Bukatzeko, 1986ko martxoan Deustuko Unibertsitatean emandako hitzaldi batean gai berberaz aritu nintzen eta hitzaldi ondoko elkarrizketan entzuleek sujerentziaren bat egin zidaten. Ene eskerrak hemendixe.

I. Arestiren prosa bere literaturgintza osoaren testuinguruan

Egia esan, saio osoa, jarraian datozen gogoeta guztiak, esaldi batetik jalgi ziren, Krutwig-en elkarrizketa batetik ateratako eritzi batetik, alegia:

“Badakizu, Indiako literaturan erraiten zen prosa bertsoaren forma difizila zela. Aresti datorkit burura. Arestik batez ere bertsoak izkiritzen zituen eta oso ona zen: Arestiren prosa ez zen hain ona”¹.

Baina nola ezkontzen ziren hori eta urte hartan bertan, Arestiren *prosz* ari delarik, Sarasolari irakurritakoa?

“Izan ere idazkera da, behar bada, Arestik euskal literaturara ekarri duen eraberritzearen alderik garrantzitsuena, batez ere etorkizunari begira”².

Poeta izateagatik gehienbat famatua denez gero, tentagarria da Arestiri buruzko topikoa, *prosz* gaizki idaztearena, alegia. Gauzak zehazkiago ikusten saiatuz gero, kolokan jartzen da baina.

Esaterako, uste baino jende gehiagok ahazten zuen lehen, errazegi, Arestiren nobela bakarra³, harik eta 1985an liburu moduan argitara zen arte⁴.

Arestiren *prosz* hitz egiten dutenean, orokorki hitz egin ere, zertaz ari dira? Nobelaz? Ipuinez? Kazetagintzaz? Ala guztiez? Izkribu guzti horiek Arestiren “eperik jori eta interesgarriena”-

ren barruan aurkitzen dira, Sarasolaren esanaren arabera "1958tik 1963ra doazen urteak", hain zuzen⁵. Guk bizpahiru urtez luzatuko genuke epe hori argitaratze-urteei begira (baina Sarasolak gehiago daki haren izkiriitze-mementuaz; nahiz eta *Justizia Txistulari* (antzerkia) *Egan-en* 1965ean argitaratu; ... eta *gure heriotzeko orduan* (antzerkia) eta *Harri eta herri* (olerkia) argitaratzez 1964ekoak izan arren, idazteaz goiztiarragoak bide ziren; *Beste mundukoak eta zoro bat* 1959an argitara bazen ere, 1964ean eman zen estrainaldiz eta, beraz, urte horretan edo lehenago egina legoke). Garai hartan, bere prosa kreatiboa izkribatu zuenean hain zuzen, erabat murgildua zegoen Aresti antzerki eta olerkigintzan. Honek badu, segur asko, zerikusirik haren prosaren egoerarekin. Gogora bedi, bestalde, haren teatroarekiko projektua⁶, antzerkiak mesede handia egingo ziola euskarari, telebistarik ez zegoela, baina antzerkia egin zitekeela, etab.

Orduko haren prosa, batzuen abururako oso trebea ez bazen, ez da ahaztu behar mementu hartan bertan arrakasta handia eza gutzen dutela haren teatro- eta poesi-lanek⁷. Horiatarra dedikatua zebilen eta ez zitzaion asti handirik geldituko prosan trebatzeko; litekeena da. Ez da ahaztu behar, gainera, epe horretan (58-63) Arestik 26-30 urte dituela soilik eta bere literatur eboluzioaren martxan arrazoi praktikorik egon badaiteke ere (alde batetik):

"Euskal eszenarioetan teatroa eraberritu nahi zuten gazteen beharretara eta ahalmenetara egokitu zen. Teatro berri bat behar zen eta Aresti hura eskeintzen ahalegindu zen (...). Gauza da bide hori hartu zuela Arestik bere obran, beharbada gehiago identifikatzen zen teatro-nobelarena utziaz ("Mundu munduan" da zeregin horren muestra bat)"⁸.

Ez da ahaztu behar, bestetik, garapen pertsonalezko arrazoirik ere egon daitekeela; betiko leloa, bakoitzak idaztean literaturaren historia errepikatu egiten duela, alegia, nahiz eta oso konutz hartu beharreko topikoa izan. "Herri guztietan hasten da lehen mailan poesia, eta hizkuntza hori egiazko hizkuntza bihurtzen denean orduan prosa da. Nahi eta ez zuk poesia izkiriatzeko ideiak bortxatzen dituzu, baina zuk ideiak benetan dituzunean orduan prosa izkiriitzen duzu". Lehen aipatu ditugun Krutwig-en beste hitzen aurre-aurrean doaz elkarriketa berean honako azken hauek. Krutwig-ek Arestiren prosaz dioena egia balitz, nik esango nuke Arestiren lehen etapan idatzitako prosari aplikatu beharko litzaiokeela. Bigarren etapako (65tik aurrera) prosak, itzulpenetan bada ere, hitz lauuko idazle trebea erakusten du gure ustez⁹.

II. Arestiren prosa-arazo bat

Paradogikoa gerta liteke, baina Sarasolak eta Krutwig-ek esandakoak ez dira kontrako eritziak agian, osagarriak baizik. Bestalde, ez da Krutwig bakarrik mintzatu Arestiren prosaren “txartasun”az. Eta honetaz aritzean, beti ibiltzen dira orokortasunez, “txartasun” hori zertan zetzan esan gabe.

Inork zehaztasunik aipatzen ez duenez gero, gu ausartuko gara Arestiren prosaren barruan zenbait pasartetan “gustatzen” ez zaigun erabilera estilistiko bat aipatzera: aditz laguntzailearen erabilera. Hain zuzen ere, euskal estilistikaren barruan, prosaren doinuuan, erritmoan (eta ez literaturan bakarrik, baita saioa idazterakoan ere) estilistikaren punturik garrantzitsuenetakotzat jotzen dugu aditz laguntzailearena.

Gabriel Arestik bere gorebeherak ditu aditz laguntzailearekin edozein euskal idazlek bezala, atzo, gaur, edo bihar. Biharkoek problema gutxiago atzokoek baino. Baso birjinean pauso egitea zailago da, egindako bidean zehar baino, jakina. Hasiera batean Arestik ez du aditz laguntzailearen arazoa geroago bezain ongi konpontzen. Geure gusturako behinik behin.

Koldo Mitxelena ere aditz laguntzaileaz aritzen da Arestiren prosaz eta euskal prosaz hitz egiten duenean:

“Bere gisa idazten bait zuen [Arestik] orduan ere, halako hasierako manierista kutsu haiek galdu zituen orduko batipat. Bere gisa hitz neurtuz (...), eta hizkeraz ari naiz bestetaz baino areago, eta nabarmenago prosaz. Galda daiteke, besteren hitzez balia nadin, zer zuen hor Orixeren kontra... Hainbat lasterren adierazteko, labur-beharrez zebilen beti Orixe, eta labur-beharrez ibili gara haren ondotik genbiltzanok (...). Eta lar eta gehiegizko, premiarik gabe zirudien guztia soildu egin behar genuen, bide hartan barrena abiatuko baginen: murrizte horretan, gainera, aditz laguntzailea zen beti aurre-aurrean galduan irtengo zena”¹⁰ (azpim. gurea).

III. Aditz laguntzailearen arazoa euskal literatur prosan

Saio hau ez zen bakar-bakarrik sortu, hasieran esan bezala, Krutwig-en esaldi batetik. Guk ere, edozeinek bezala, zailtasunak izan genituen aditz laguntzailearekin. Estetika-zentzu minimo bat duen eta euskaraz idazten jartzen den edozeini planteatzen zaion arazoa dela uste dugu. Gure praxi zehatzean aditz

laguntzaile aoztopo zen (beste batzuen artean). Besteen gauzak irakurtzerakoan, arazo berbera: zerbaiten erabilera, antiestetiko eta erredundante iruditzen zitzaigun. Hala ere, oztopo hau abilki gaintzen zuten autoreak ugariak ziren: Axular, Mitxelena, Sai-zarbitoria... Estilo diferenteetan, garai diferenteetan, bazirudien zenbait testutan problema konpondurik zutela batzuek. Praxi horretatik ere abiatu zen saio hau.

Gainera, narratiban problema areagotu egiten zela iruditzen zitzaigun. Ekitza azkarki adierazteko, aditza nagusi gertatzen da zenbait pasartetan eta horietan “zuen”, “zen”, “zion”; “nuen”, “nintzen”; edo “zuten”, “ziren”, esaldi-bukaeran maiz aurkitzea erredundante iruditzen zaigu, prosaren erritmoa astun egiten duelarik. Iraganeko singularreko hirugarren pertsona gramatikala da narrazioan gehien erabiltzen direnetakoa. Kasu honetan, problema ez da bakarrik “zuen” edo “zen” edo “zion” gehiegitan erabiltzea, eta segida motz batean, gainera; beren artean oso antzekoak izatea ere problema da. Testuinguru berean zenbait erdaratan errepikatzen den segmentua silaba batekoa izaten da, eta maiz bokal bakarreko silabatxoa, gainera. Sai-zarbitoriarekin komentatu, eta zera esan zidan: susmoa zuela, gaztelaniar eta frantseser erredundantziarekiko sentikortasun bizi zegoen arren, ez zitzaiola iruditzen beste hizkuntza batzuetan arazoa hain larria zenik; hau da, beste zenbait hizkuntzatan ez bide zitzaiola hainbesteko garrantzia ematen erredundantziari. Nahiz eta oso seguru ez egon, inpresio hori zuela. Frantsesaren eta gaztelaniaren erredundantziarekiko sentikortasunak kutsaturik bageunde bezala. Han-hemenka entzun eta irakurriagatik konturatu ginen ez ginela bakarrik, ez zela gure baldartasuna bakarrik, hizkuntzaren barruan zegoen arazo estilistiko bat baizik. Horrela erantzuten du Bernardo Atxagak elkarrizketa batean (oker ez bagaude ERE delakoaren azpian Anjel Lertxundi dago):

“ERE: Ezintasunez ari zara. Aipa itzazu batzu.

B.A.: Iragana erabiltzearen zailtasuna, *hirugarren pertsonarena*, *perifrastiko abundante baina erabil nekeza*, tradizio falta...

ERE: Gauza kurioso bat gertatzen da euskal literaturan, berrikuntzak gertatzen diren bakoitzean idazleak perifrastikoa baztertu eta sintetikerak erabiltzen dituzte...

B.B.: Euskararen aditz sistema munduko gauzarik perfektuena dela esaten duenak ez ditu bere bizitza guztian 10 folio idatzi¹¹ (azpim. gurea).

Ez al dira erlazionaturik egongo “hirugarren pertsonarena”, “perifrastiko abundante baina erabil nekeza” eta “tradizio falta?”.

IV. Aditz laguntzailearen korapiloari emandako askabide ezberdinak

“Tradizio falta” ez, baina tradizio gutxi bai behintzat. Maiz tradizio gutxi dago. Eta maizegi, daukagun apurra probetxatzen ez dakigu. Orixe, esaterako, aspaldi zenbait euskal idazlek errebindikatu duen euskal klasikoa (harengandik ikas daitezkeen gauzez hitz egin dutenak Mitxelena, Azurmendi eta Sarasola izan dira azken urte hauetan). Aresti eta Txillardegiren prosa goiztiarrek erkatzen dituelarik, Sarasolak dioenez, “ezin ‘klasikoagoa’ (Domingo Agirre klasikoa den zentzuan; *Orixe beste gauza bat da alde honetatik*) agertzen da Txillardegi idazkeraren aldetik”¹², azpimarratua gurea delarik. Azurmendik, ordea “prosa modernuaren hasieran Orixe dago”¹³. Eta Mitxelenak: “Motela, nagia aurkitzen zuen [Orixek] arterainoko prosa, gaztelaniaz 98koek bezala, gehiegizko apingarriz jantzia. Eginahalean saiatu zen, beraz —beste nonbait esan dudanez— gure hizkuntza aldi eta eginkizun berrietarako egokitzen, hizkera zailu, labur biziago bat moldatzen. Orixez geroztik doinu berri batean ikasi du mintzatzeko euskal prosak, atsegin bazaigu eta ez bazaigu”¹⁴.

“Beste nonbait esan dudanez” dio Mitxelenak, eta “beste nonbait” hori, haren euskal literaturaren historia da, oker ez bagaude: “el gran secreto de su estilo [Orixerena] está probablemente en lo más sencillo: en la certera utilización de las posibilidades expresivas de la considerable libertad que admite la lengua en el orden de las palabras. No ha sido él el descubridor de estas posibilidades pero sí el que mejor ha demostrado el partido artístico que se puede sacar de ellas”¹⁵; eta, horri lotuta, oso baliotsua iruditzen zaigu Joxe Azurmendik, Orixeren estiloa aztertuz, aditzaz dioena. Haren hitzez baliatuz, puntu hauetan sailka daitezke hark esandakoak¹⁶:

- a) Aditz sintetikoaren arazoa lehen-lehenbizi gramatiko eta linguisten arloa da, baina Orixeren estiloan salatzeke gaiza problematikoen artean ere aipa liteke.
- b) Batean aditz laguntzailea falta, bestean bera bakar-bakarrik aski.
- c) Partizipio bukaera moztuak (“nik egin lana”, egindako).
- d) Hain zuzen errazegirik egiten ez zaigun zenbait adizkera.

- e) Trinko zale beti ere, telegrama tankerako esaera asko du.
- f) Aditz nagusia ahalik aurreraena sartzen du, subordinatuak atzetik erantsiz. Hau ez da Orixeren esakera bakarria, aditza frase azkenean nahi aina aldiz ere ikusten da.
- g) Osagarri asko duenean aditza tartean sartzen da, osagarriak denak batera ez ipintzeko.

Mitxelenaren idazkietatik ondorio hauek (gutxienez) atera ditzakegu Orixeren estiloaz:

- a) Labur-beharrez ibiltzeagatik, aditz laguntzailea ezabatu maiz¹⁷.
- b) Hitz-ordenaren kontuetan euskarak ematen duen askatasun oparoaren ahalmen espresiboen erabilpen abila¹⁸.
- c) Aditz sintetikoa beti gailen, nahiz adizkiak zahartuak edo inoiz erabili gabeak izan¹⁹.

Gaur egungo literatur prosan aditz laguntzailearen arazoari irtenbide bat emateko saioan gehienbat jarraitu den bidea hitz-ordenarekin jokatzearena izan da, ene ustez.

Linguisten artean pil-pilean dabilen gaia da euskal hitzen ordenarena. Arazo honetaz gaur arte idatzi den gehiena ikusi ondoren zera, esango genuke:

- alde batetik, S O V (sujeto, objeto, verbo) egitura, eta batez ere aditza bukaeran dagoela, ez dela ukiezinezko osotasun bat: SOV egituraranzko joera handia izan arren, bestelako ordenak ere —eta segun eta nolakoak diren testuinguruak— “gramatikalak” direla (gramatika sortzailearen zentzuan).
- bestalde, Joseba Abaituak ongi espresatzen duen bezala (guk azal genezakeen baino hobeto) “recent research on text analysis techniques have put forward evidence that the final order of constituents of a sentence (as well as the choice of some constructions instead of others, e.g. passives and actives) is determined very much by *stylistic and pragmatic factors*” (in *An FLG Parser for Basque*, 1985, argitaragabea; azpim. gurea). Informazio gehiagorako, ikus hogeigarren oharra.

Ez dugu uste Ibon Sarasola arazo guzti hauetatik oso urruti dabilenik honako testu honetan:

“Izan ere, eta berriro nire ustez, egiazko problema, cuskal kontakizun-prosaren akatsik larriena, kontaketa datza hain zuzen. Zera esan nahi dut, gure literatur prosa idazle berriek, salbuespenak gorabehera, ez dakitela kontatzen. Hobeki esan, hori dutela alderik ahulena. Gramatika-arloan, oro har, aski korrektoak dira —batzuk “korrektoegiak” agian—, eta kontagaiaren aldetik ere lehen nabari ez zen zabaltasun eta etorria agertzen dute. Baina erdiko maila horretan —azken buruan literatur prosaren giltzarrian— egiten dute oztopo.

Kontua beste alderdi batetik hartuta, banago kontaketa-mailan asko ikas dezakegula aurreko belaunaldietako (eta ez naiz, horregatik Axularrez ari) idazleen ihardunetik (...).

Ildo horretan bertan, bazteruegia dugun Orixe aipatu nahi nuke. Orixek, ezin uka, bere akatsak izango ditu, baina inor gutxi baliatu da bera bezala ohizko kontaketa-moldeez. Adibidez:

Soldatu bakar batzuk etxe onen atze aurreko ateetan tenkatu ziren. Santa Kruz, beti bezain lasa, etxe barrenean zegoala, esaten dio seroaren senarrari, galtzak eta abarkak ateratzeko. Jantzi du bizkar-saski bat buruan; artu du eskuan itaia, ta irugarren atetik atera zan...

Gure artean Altube joskera-bibliatzat hartu dutenak enteratu ez badira ere, aditzak aurrera botatze hori da euskaraz ekintzak kontatzeko modu jatorra, herri-kontaeretatik hasi eta Jean Etxepareganaino²¹.

Testua puntu horretan moztea komeni zaigu, beste aipu batekin erkatzeko: *Kili-kili* haurrentzako aldizkaritik ateratako zenbait pasarterekin, hain zuzen ere; horrela diote Mogeli buruz ari direlarik:

“Orixek dionez: “Bizkaia’n ez ezik Euskalerrria’n argitara den libururik ederrenetakoa da Peru Abarka”. “Baditu akats batzuk —nork ez?— (dio S. Onaindiak), joskeran batez ere. Baina ez da arritzekoa, *jaiotzeko bait zeuden oraindik gure erri-euskeraren joskera tinkotu zuten Arana-Goiri, Azkue, Altube, Orixe ta besteak*: Altube’k bere “Erderismos” dalakoan dioskunez, euskeraren joskera berezia ortxe dago, egon ere, galdekizuna eta aditza non ipiñi behar diren jakitean”²² (azpim. gurea).

Bai, hortxe dago koxka. Arazoa da aditzaren kokapen hori Altuberan arabera egin behar ote denentz. Inon ez da hain ondo sujeritu, joskera delako hura batzuk “sortu” egin zutela: horregatik ez zekien Mogelek joskera hartan idazten, asmatu gabe zegoelako oraindik, jakina. Gero Mogelen testu bat jartzen dute *Kili-kili*-koek eta ondoan beronen zuzenketa (!). Herri honetan Aita Saindua baino sainduagoak izateko dugun joera; ohar gaitetzen aditz laguntzaileaz Mogelenean eta zuzenketa, gorago Sarasolari irakurritako hitz haiek ahaztu gabe:

Mogelen arabera:

“Anchina anchina baten jaio zan mozolua luma бага, motz motzik edo billosic. Eguan lotsatuta arpeguiric emoeocinda. Asi zan uluca. Batu zirian ulubetara chori asco (...).

Kili-kili-tarren arabera:

“Antxina antxina baten mozolua luma бага motz motzik edo bilosik jaio zan. Arpegirik emon ezinda lotsatuta *egoan*. Uluka asi *zan*. Uluetara txori asko batu *ziran* (...) (azpim. gurea).

Oso korrektoa izango da joskera aldetik haien ustez (“korrektoegia”, esango luke Sarasolak), baina Mogelen prosa-erritmo xarmangarria hondatzen dute zeharo, aditza beti bukaeran ipini behar delako topiko faltsuagatik.

Jarrai dezagun orain Sarasolaren artikuluaekin, ez bait du apurrik batere galtzeko:

“Orobat Orixe dugu hizkuntzaren sena galdu gabe euskal kontakizun prosan burutu diren saio interesgarrienetako batzuk egin dituen, *Mireio*-n eta *Kito'n arrebarekin*-en batez ere. Dagoenezko asmaturik dauden hainbat gauza birrasmatzeko alferlana sahiestu nahi duenari, egoki letorkioke obroi begiratu bat botatzea...

Puntu horretan artikulua bukatutzat joa nuen. Baina atzo irakurtzen ari nintzela, gaez, J. Sarrionandiaren *Narratioak* hain zuzen, “Arima naufrago bakartiak” kontakizunaren gorabeheraz ez nintzela jabetu ikusi nuen. Amaierako oharretara jo nuen, non adierazten bait da ipuinaren ardatza hirugarren paragrafoan datzala.

Berriro irakurri nuen hasiera. Lehen bi paragrafoak aski ortodoxoak dira alde guztietatik, dena biderik ohizkoenetatik doa, ez dago joskera bortxaketarik, ez aditz laguntzailearen ezabaketarik. Giro honetan, hirugarren paragrafoan honako hau dator:

Kriselu ahul baten antzera argitzen zuen ilargiak, uretan zilarrezko bide bat erakutsiaz, haizea suabea eta hotza, izarrak beren azken keinuak egiten, olatu malenkoniatsuak.

Perpauaren lehen esaldia bi eratara har daiteke, segun eta *zuen* erlatibotzat edo aditz nagusitzat hartzen den. Baina delako *zuen* horren ondotik izen soil bat eta koma (ilargia), ematen delarik, hura erlatibozkotzat hartzeko probabilitatea handia da. Eta hala hartu bide nuen nik oharkabean. Gero, gaintik, ordurarte gertatu ez diren ezabaketak hasten dira: *haizea suabea eta hotza* aditzik gabe, *izarrak beren azken keinuak egiten*, aditz laguntzailerik gabe, eta *olatu malenkoniatsuak*, erabat zurtz. Gauzak horrela, nere subkonsziente irakurleari ez zitzaizkion kontuak atera, antza, erabat K.O. heldu bainintzen hurrengo perpauera *Lemazainak, dei misteriosu bati amore emanaz, zilar bidera gidatu zuen untzia*, nere zorigaiztoko ipuinaren ardatza zenera.

Argi dago delako perpau zango-motza berriro irakurri banu ohartuko nintzela *zuen* hori ez zela erlatibozkoa. Baina kontakizuna birirakurtzera behartzen duen narratzaileak egiten du huts, ez irakurleak. Aski zukeen hark *ilargiak* perpau-hasieran botatzeaz eta, *kriselu ahul baten antzera* azpimarkatu nahi bazuen, iparraldeko idazleekin batera *zuen argitzen*

ezartzea, zorioneko Altuberen galdegaiaren legeari itsu-itsuan jarraitu gabe.

Edo bestela, gaitzerdi gisa, anbiguotasuna lehenbailehen deusezteko aditz nagusi bat ematea, abisu moduan, ezabaketak zertzeko momentu egokia-goa hautatuz...²³ (azpim. Sarasolarena).

Guzti hau dela eta, badago zenbait gauza komentatzeko. Lehenengo, Josebak "ilargiak" bukaerara bota badu, aditza beti bukaeran jartzetik ihes egiteko izan daiteke, eta geroago ere arrazoi berberengatik ezabatzen ditu aditz laguntzaileak, apika. Sarasolari ez zaio arrazoirik falta, eta ez zitzaiokeen gertatutakoa suertatuko, aditz hura orainaldian egon balitz. Orainaldirako praktikoa den hitz-ordena jarri du, zegoen testuinguruan ez zuela balio konturatu gabe. Josebak ondo daki zeintzuk diren "trukokak" aditz laguntzailearen erredundantzia ez erortzeko, baina kasu honetan ez ditu agian oso abilki erabiltzen. Ohar gaitezen, gainera, Sarasolari esker beste era bat gehiago ikasi dugula arazoa gainditzeko: aditz perifrastikoaren bi osagaiak ordenaz aldatzea.

Lehengo aipu batean, Orixe beti labur beharrez zebilela esaten digu Mitxelenak, eta Aresti oso bestelakorik zela. Eta horren adibide, honako testu hau ipintzen du (Mitxelenak berak azpimarkatuak dira aditz guztiak): "Gaueko hamabi orduak *ziren*. Haur hura... jaiorik *zegoen*; ama... zentzua galdurik *zegoen*, eta haurra garbitu *zuen*... isiltasun handi bat *zen* nagusi, baina... telefonoak deitu *zuen*. Medikuak... hartu *zuen*"²³.

Mitxelenak ez du esaten aditz laguntzailearen tratamendu hau akats bat denik; baina, Arestik prosaz gaizki idazten zuela diotenentzat, hau liteke, ene ustez, Arestiri buruz aipa daitekeen akats bat, duda guztiekin eta zera ahaztu gabe: seguru aski apropos eta nahita idazten zuela horrela.

Baina gauza bitxia da, hala ere, *Mundu munduan* nobelan ze alde handia dagoen pasarte batzuetatik beste batzuetara, aditz laguntzailearen erredundantziaren tratamenduaz, prosaren erritmoaz.

Lehen adibidea:

"Liburua zabaltzen du eta hurreneko egunetan idatzia irakurtzen du.

"Hutskeriak", pentsatzen du (...).

Orain gauza tikiak iruditzen zaizkio. Harentzat denpora-pasa ederrak ziren (...). Orain bere arima jokoan dagoela sentitzen du. Eta faltrikaratik itur-pluma bat aterarik (...) eskribitzen du"²⁵.

Bigarren adibidea:

“Eztebek alde batera utzi zituen ur bedeinkatua eta olio santua zeduzkatzen ontziak. Bere ingurura begiratu zuen eta alargun-hurren haren aurpegi tristatua ikusirik, bihotza estutu zitzaion. Hiltzera zoan gizonaren begiak zabalik zeuden, baina bertan ez zen sobera bizitzarik argitzen. Triste zen ikuspegi hura Ezteberentzat, baina gizonak, pentsatu zuen, jaio egiten dira mundu honetara eta hil egiten dira mundu honetatik, eta mundu honetan dauden bitartean, jan eta edan egiten dute, pareetan juntatzen dira, poztu eta mindu egiten dira, hau da Jainkoaren legea, eta lege horretan sarturik dauden bitartean ez dago gaizkirik, ezta gozerik”²⁶.

Haranburu Altunaren *Itsasoak ez du esperantzarik* orain dela bederatzirte edo irakurri nuela uste dut, eta, saio hau idazterakoan, asko harritu ninduen pasarte batetaz gogoratu naiz; aditz laguntzailearen erabilerragatik uste dut egin zidala hain inpresio bortitza. Nik uste dut hura irakurtzerakoan hasi nintzela kezkatzen arazo honetaz (gehiegikeria, absurdoa badirudi ere). Hona hemen zatia:

“Amarik ez zuen. Ahizpa bi eta anaia ziren. Aitak gehiegi edaten zuen. Aberatsak ziren. Inesen aitak hiru denda zituen. Izeba bat berekin dute. Anaia ezkondua da... Luzaro hitzegin zuen. Noiz behinka bere begiak nireetan finkatzen zituen”²⁷ (azpim. gurea).

Testu asko jar liteke, arazoaz hobeto ohartzeko, baina irakurle da, hemendik aurrera, edozein testuren aurrean, idazten edo irakurtzen jarri orduko, arazoa kontutan eduki behar duena: honetaz hobeki jabetzeko eta guk hemen hain azaletik azaldu dugunaz, azaldu nahi izan dugunaz, gehiago entelegatzeko²⁸.

V. Zenbait ondorio

Goazen orain, laburpen gisa, esan ditugun gauzetatik atera daitezkeen ondorio batzuk ikustera.

1. “Arestiren prosa traketsa” delako topikoa ez da inoiz ere demostratu, arinki afirmatu baizik.
2. Arestiren prosaren barruan etapa bat baino gehiago sumatzen dugu, eta ezin da Arestiren prosaz orokorki hitz egin, osotasun bezala haren kalitateez ari garelarik.
3. Arestiren prosak baldartasunen bat izatekotan, aditz laguntzailea eta esaldiaren ordenaren erabilera errendundantea

izan liteke. Baina hau oso erlatiboa da. Berez ez dago baldartasunik, estiloa da. Batzuei estilo bat gustatzen zaie eta beste batzuei beste bat, kontrakoa askotan. Ezin da estiloez pontifikatu.

4. Ez dago oso garbi euskara S.O.V. hizkuntza den ala ez.

5. S.O.V. egiturarako joera euskalki eta leku diferenteetan berezia eta desberdina izanik ere, egon badagoela dirudi; baina sekula ezin da hartu egitura estu bezala.

6. Euskara S.O.V. egiturako hizkuntza dela esan ahal balitz, ez da ahaztu behar hiru osagai horietaz gainera esaldian badaudela beste batzuk ere, eta horiek aditzaren atzean jartzea ez dugu uste ezein arauk debekatzen digunik ("topikalizazioa" etab. ahaztu gabe, jakina). Ez dagoela aditza beti bukaeran jartzeko beharkizunik, alegia.

7. Subjektu eta objektuaren ondoren aditza jartzeak ekarri du, inertziatzat eta antzaz, bi elementu horietaz aparte beste konplementu batzuk daudenean ere, hauek aditza baino lehen jartzea, hauen atzetik joateko kontrako erregelarik ikusten ez dugularik.

8. Hauek dira saioan zehar aipatu diren baliabideak, aditz laguntzailearen erredundantzia pixka bat arintzeko, aipatu ez diren beste batzuekin batera:

- a) Hitz-ordenarekin jokatzeko, orokorki.
- b) Aditz laguntzailearen ezabaketa.
- c) Aditz perifrastikoren bi osagaien ordea alderantzizkatzea.
- d) Aditz laguntzaileari atzizkiak gehi dakizkiokeela ez ahaztea, inongo bortxatzerik egin gabe jar daitezke eta askotan.
- e) Aditzaren forma nominalizatuak perifrastikoen ordean ipin daitezkeela ere ez ahaztea.
- f) Aditz laguntzaile andana bat dagoenean, denak ezabatzea azkena ezik, hau egin daitekeen kasuetan.

9. Ondorio guzti hauek behin-behinekoak dira, duda eta inseguritate guztiekin azalduta. Arazo korapilatsuen lehen azalpen apal bat besterik ez dute izan nahi.

M. H. A.

- 1 "Federico Krutwigekin hizketan", in: *Susa*, 1. zk. (1979ko Abendua), 11. or.
- 2 "Gabriel Aresti ipuinlari", in: Aresti, G.: *Ipuinak*, G.A.K., Donostia 1979, 9. or.
- 3 Aresti, G.: "Mundu munduan", in *Egan*, 1965, 186-258. Edizio honen bidez aipatuko dugu hemendik aurrera.
- 4 Aresti, G.: "*Mundu munduan*, Erein, Donostia 1985.
- 5 ik. 2. oharra, *op. cit.*, 7. or.
- 6 ik. "Pedro Ignacio Barrutia, Mondragoeko eskribauaren Gabonetako Ikusizuna euskeraz eskribidutako lelungo teatruzko lana", in: *Euskera*, IV (1959), 139-149.
- 7 ik. garai hartako haren sariak argibide gisa: 1959: *Malda behera*, Loramendi saria; 1961: *Tobera*, Toribio Alzaga saria; 1963: *Herri eta Herri*, Orixeren gorazarreko saria.
- 8 Saizarbitoria, R.: "Hitzaurre", in: *Lau teatro arestiar*, Lur, Donostia 1973, 9-10. or.
- 9 Ik. lehen oharra. Bestalde, agian komeniko litzateke esatea zeintzuk diren 58-63 urteetan Arestik izkribatutako obrak (guk epea bi urtez luzatzen dugularik, 1965a arte, esandako arrazoiengatik). Zerrenda ez da orohartzailea, garantzitsuenak ipini ditugu bakarrik. *Maldan behera* (1959), *Bizkaitarra* poema-saila (1959-60), *Tobera* (1961), *Zuzenbide debekatua* (1960-61), *Ipuinak*: Ez liburu moduan, baizik *Egan*-en aldizka argitaratuak (1957-62), *Eixe aberatseko seme galdua...* (1963), *...eta gure heriotzeko orduan* (1964), *Harri eta Herri* (1964), *Beste mundukoak eta zoro bat* (1964), *Justizia Txistulari* (1965), *Mundu munduan* (1965: 1963an antzerti moduan idatzia, "Oilarganeko etxola batean" izenpean. Gero, nobela bihurtuta, "Peccata mundi" deitu zuen 1964ean. Baina 1965ean argitaratzeke, izena aldatu zion berriro). 1965etik aurrerakoak dira: *Euskal Harria* (1967), *Harrizko Herri Hau* (1970); eta Hiztegi gintza, itzulpenak (Valle-Inclán, García Lorca, Curros Enríquez, N. Hikmet, Boccacio, Eliot...).
- 10 Mitxelena, K.: "Gabriel Aresti eta Egan", in: Aresti, G.: *Ipuinak*, 13. or.
- 11 "Bernardo Atxaga bere territorioan", in: *Ere*, n.º 53 (1980.IX), 23-24. or.
- 12 Esaldi honetan Txillardegia eta Arestiren prosak konparatzen ari da Sarasola, 1957an lehenaren prosa ezin klasikoagoa eta bigarrenaren moderna zela azalduz ("Hitzaurrea", in Aresti, G.: *Ipuinak*, 10. or.
- 13 Azurmendi, J.: *Zer dugu Orixeren kontra*, Jakin. Oñati, 1976, 73. or.
- 14 *Idazlan hauatuak*, Etor, Bilbo, 1972, 261. or.
- 15 *Historia de la literatura vasca*, Ed. Minotauro, Madrid, 1960, 149. or.
- 16 *op. cit.* 157-158 or. Ikus baita *Zer dugu Orixeren alde*, Jakin, Oñati, 1977, 327-329 eta 334. or.
- 17 ik. 10. oharra.
- 18 ik. 15. oharra.
- 19 *Idazlan hauatuak*, 356. or.

- 20 Euskal gramatikazko puntu garrantzitsu honetaz hona hemen R. de Rijk-ek dioena ("Is Basque S.O.V. language?" in: *FLV*, III (1969), 319-351. or.: "the S.O.V. order is statistically predominant and preferred by the most, though not all, speakers of Guipuzcoan Basque (...). We may take this predominance as an argument for an S.O.V. order in Deep Structure... It is quite conceivable that the preference for the S.O.V. order is merely a matter of Surface Structure at all. Therefore, we will now set out to find better evidence for an underlying S.O.V. order". (325).
Ikus, halaber, Euskaltzaindiaren *Euskal Gramatika (lehen urratsak-1)* Comunitad Foral de Navarra, Iruñea, 1985. Badirudi liburu honetan S.O.V. egitura hobesten dela, hala diotelarik: "Badirudi euskal perpausen ordena ezmar-katua (...) honako hau dela Subjetua — beste osagarriak — aditza". Dirudie-nez, Patxi Altuna ere nolabait horren alde agertzen da: ikus *Versificación de Dechepare*, Mensajero, Bilbo 1979.
- 21 "Offsidetik", in: *Lux Demoniorum*, n.º 4, Gasteiz, 1984, 67. or.
- 22 *Kili-kili* aldizkaria. 46. zk., 3. or.
- 23 ik. 20. oharra.
- 24 "Gabriel Aresti eta Egan", 13. or.
- 25 *Mundu munduan*, 239. or.
- 26 Idem, 251. or.
- 27 *Itasoak ez du esperantzarik*, Lur, Donostia, 1973, 40. or.
- 28 Ikus, kuriositate gehiagotarako, Arestiren hitzaurrea in *Nekazariaren dotri-na*, Kriselu, Bilbo, 1969; edo J. Miranderen *Haur besoetako-ren solapa* (jato-rrizko edizioan), edota, itzulpena izan arren, *Decameronone tipi bat*, L. Haran-buru ed., Donostia, 1979.

Literatur hizkuntza: defentsa bat

Andolin Eguzkitza

0. Bernardo Atxagaren azken liburu ederra irakurri dudalarik, *Bi anai*, literatur hizkuntzaren ezaugarriez eta beharrez gogoratu naiz berriro ere, bertan agertzen den zenbait gauza atsegin izan ez dudalako, edota gustatzen ez zaizkidanen erakusgarri sumatu dudalako. Erran behar da, haatik, aipatu ditugunak eduki arren, liburuaren literaturtasunak bezala hala xamurtasunak eta gazi-goza ez dutela ezer galtzen, eta liburuaren irakurketa halandaxe ohi ez bezalako plazer-iturri gertatu zaidala. Babilio horien artean, bada, honako hauek ere aipa litezke: Atxagak hain era trebeaz deskribatzen eta erabiltzen ohi dituen egoera latzen ederra, pertsonaia beltzen izugarria eta beti ere irakurlearen bihotza ito-larrian jartzen eta uzten duen irkaitz mingotsa. Ez da hau beraz *Bi anai* ipuin luzearen kritika. *Bi anai*-k edozein zalantzaren gainetik bere dituen literatur balioetatik aparte sortu dizkidan burutapen-sorta baizik, gaur egungo euskal literatur hizkuntzaren behar konkretuek ere eragindakoa.

1. Euskararen batasunaren eztabaidak izan direla eta, sarri askotan literatur hizkuntzaren nortasuna ahaztu dugu. Chomsky-ren modura esateko, hizkuntza ez dela hor dagoen objektu bat aherentzi dugu, alegia, berez hizkuntzarik ez dagoela, hizkuntza potentzialtasun hutsa dela, hiztunen buruetan dagoena, eta handaxe gramatika horrek agerpen desberdin asko ukan dezakeela. Bat, esate baterako, norberaren berba egiteko modua; beste bat, herrikoen egiteko era; hurrengoa, ostera, eskualde batekoen ekoizpen linguistikoetan aurki daitezkeen elementu amankomunak; eta literatur hizkuntza, beraz, erregela berezi batzuen bidez ezaugarritzatzen dugun geure barne-gramatikaren ekoizpen bat baino ez dela. Ekoizpen berezi bat, arau batzuk betetzen dituen eta mintzaturiko hizkerek in orduan zerikusirik ez daukana. Hiru xenplu xume:

1) Hizkuntza arrotzak ikasteko prozesuan, hizkuntza mintzatuaren jabe sentitzen garelarik, hau da, jendeak dioena ulertzeko eta geure burua adierazteko beste dakigunean, hizkuntza horren jabe garela sinesten hasten gara. Hizkuntza hori irakurtzen hasi, ordea, eta jaistaldia, benetako jautsapen psikologikoa maiz, ia hitzik ez dugula ezagutzen konturatzean gertatzen zaigu. Edozein testu hartzen dugula esku artean, hiztegia behin eta berriz erabili behar dugula ohartzten gara, alegia, deus guti dakigula.

2) Jar gaitezen atoste batean, bestaldean dagoen lagun bati berbaz. Eta hitz egin barik, egoera horretan egoki den testu on bat irakur dezagun. Behingoan hasiko zaigu laguna itaunka ia zer gertatzen zaigun, txotxolotu ote garen edo pito bihurtu, ez delako osterantzean ulertzen zelan egiten dugun hitz. Sentsazioa, alegia, artifizialkeriarena da, batere natural eta ohizkoa ez den hizkerarena. Arrazoia agerikoa da: hizkuntza mintzatu barik, hizkuntza literarioa erabili delako.

3) Vladimir Nabokov-ek zioena, guztiz eztabaidagarria bestalde, elaberrigintzan, kontagintza idatziaren lurraldean alegia, ez daukala zentzurik elkarrizketak. Halakorik asko darabilen kontalaria errotik dela txar eta iruzurzale.

Hizkuntza idatziak, beraz, eta literatur hizkuntzak batez ere (sorkuntzan erabiltzen ez den prosa funtzionalarekiko aurkartzat) arau batzuk dauzka berez bete behar dituenak halakotzat joko badugu, baina ez inongo indarrek edo kanpo-eraginek sorturikoak, beraren burua literatur hizkuntzat difinitzen eta mugatzen duten erregelak berak baizik. Hain zuzen, erregela horiek

argi ez daudenean edo zehatz erabiltzen ez direnean gertatzen dira bakarrik arazook. Euskararen kasuan ezaguna zaigu literatura klasikotik datozkigun juntagailu menpekogileen ez ezagutzeagatik, edota albora uzteagatik, zelako problemak sortzen zaizkigun hitz laxoz idazteko orduan. Ez du horrek esan gura, ezta gutxiagorik ere, Altuberen sistemaz baliatuz bakarrik —zelanbait esateko— ongi ezin idatz daitekeenik (adibideak nabariak dira; besteren artean bi baino ez aipatzeko: Etxaide edo Txillardegi hainbatetan), askoz zailagoa eta bihurriagoa dela baikik. Beste kasu ezagun bat, inoiz aipaturiko aditz laguntzailearena dugu. Euskaraz edozer kontatzen hasi orduko, aditzaren formarekin egiten dugu topo, gehienetan aditz laguntzaile bat erabili behar dugulako. Horrek, nonbait, halako astuntasun bat ematen dio prosari, oso itsusia izan ei daitekeena. Zelan konpon orduan arazoa? Gramatika aldatuz, zalantzarik gabe ez. Ez dut nik ebazpen bat proposatuko, baina bai horregatik agerian utziko, euskal prosagile onek arazo horrekin egin dutenean topo, hagitz ondo jakin dutela baso beltzetiko irtenbidea aurkitzen, Axular lekuko, edota Laphitze zein Etxeberri Sarakoa.

2. Zelan azal orduan batuaz idatzitako hainbeste testuren artifizialtasun-usaina? Batua ote problema? Eta ene ustez erantzuna argi dago: ez. Erantzun zentzuzko bakarra, ene irudiko, idazlearen trebetasunik ezean datza, ez gramatikan. Izan ere, idazle horrek hizkuntza mintzatutik hurbilago legokeen hizkera erabiliko balu, antzeko oztupoak idoroko litzuke, eta horregatik beragatik, hizkuntza mintzatutik hurrago egoteagatik, adierazkortasuna askoz pobreago litzateke. Batuaren arerioen artean, izan ere, zenbat dira *hats luzeko* idazleok? Ez dagoenik ez nuke esanen, baina paragrafo laburren hesiak gainditzen dakitenak askorik ez direla gauza nabaria da.

Berba laburretan esanda: literatur hizkuntza guztiz da autonomoa, bere lege bereziak ditu eta bere dinamika propioa, eta gainera genezake apika, baita historia ere. Beraz, ene aburuz, edozeren izenean literatur hizkuntzari kanpotik atxekitzen zaizkion elementuek ez dituzte dinamika eta lege horiek baino apurtzen eta behaztopatzen.

3. Orain, gorago esan dugun bezala, Atxagaren liburuan ediren ditugunak aipatuko ditugu, ez horregatik lehenago esan gabe, ez dela hau Atxagaren ezagumendu linguistikoei egindako epaiketa, berak literatur hizkuntzaren erabiltzailea den neurrian

egin dituen aukeren eztabaida baizik. Izan ere, beraren testuak ezagututa, behingoan oharzen da norbera, arazoa ez datzala besterik ezean egindako hautapenetan, arras kontzienteki hartu erabakietan baino, ene ustez, berriz ere derragun, literatur hizkuntzatik kanpoko izateagatik eragozpen eta enbarazu egiten dutenak bakarrik.

Hona hemen, diogunaren erakusgarri, hiztegiaren aldetik aurkitu ditugunak (parentesien artean geure aukera jarri dugularik):

Ipui (ipuin), *bilatu* (aurkitu), *barbero* (sendalari/osagile), *keja* (kexa), *igo* (igon), *haundi* (handi), *arrai* (arrain), *sofritu* (sufritu), *usaia* (usaina), *mesanotxe* (gaumahaitxo), *kulpa* (erru), *gizarajoa* (gaizaixoa), *losa* (lauza), *mantxa* (zikin, zetaka), *beztuak* (belztuak), *esajeratu* (gehiegizko), *pasilu* (pasabide), *borroka* (burruka), *hoiekin* (horiekin), *buila* (zaratots...), *esponja* (belaki), *painelu* (sudurzapi, mokanes), *antsi* (antsia), *deskuidatu* (adi egon ez, kontu gabe ibili), *paseo* (ibili), *karretera* (kamino...), *kanposantu* (hilerri, ortusaindu), *aitzeki* (aitzaki, atxakia), *harek* (hark), *paraje* (toki, leku, aurkientza), *eternidade* (eternitate, betikotasun, betierekotasun), *errepetititu* (errepikatu), *gusto* (gustu), *ajola* (axola), *zai* (zain), *korriente* (korronte, urtira), *armario* (armairu), *sila* (aulki), *suerte* (zorte, zori), *postura* (jarrera, ez noski *apustu* zentzuan), *errettrato* (errettrato), *itxusi* (itsusi), *abots* (ahots), *errekerudo* (gomuta, gogorapen...), *trantze* (estualdi, kinka), *famelia* (familia), *estazio* (geltoki), *jazten* (janzten), *desio* (desira, nahikunde), *pasatu* (denbora eman, ez *iragan* zentzuan), *memoria* (oroimen), *bentaja* (abantaila), *jestu* (keinu), *erreprotxe* (destaina), *konfiantza* (konfidantza), *sekretu* (segeretu), *kasu* (kasu), *mantxo* (mantso), *amorra* (amuarra), *entenitu* (ulertu), *eskar* (esker), *pausaje* (pausaia), *kajoi* (kaxoi, tiradera), *konbidazio* (gomitazio), *merienda* (askari), *gutxinez* (gutxienez), *burnia* (burdina), *harlos* (harlauza), *kitatu* (kendu, ez *kitto* egin/berdindu zentzuan).

Eta joskerazko bakar batzu erakustearren: *zerengatik gehienek ikusiak baitzituzten aipatzen zizkidaten gauza haiiek* (zeren...), *baina Mintzoa oso aldi bakanetan ematen da aditzera* (baina Mintzoak oso aldi bakanetan ematen du bere burua aditzera), *zerengatik hildakoak ere bizirik jartzen baititu* (zeren...), *zergatik etxe asko baitzeuden*, (etxe asko baitzeuden), *sartu gaitezen* (sar gaitezen), *zerengatik guregana etorri baitzen* (guregana etorri baitzen), *zerengatik bere anaia hasarra bezala egoten baitzen* (zeren...).

4. Arazoa, ordea, ez nuke hitz eta egitura hauen aukeran ikusi gurako, azken batean gauza bera bait da zein den aukera, *famelia* zein *familia*, eta goikoetan ene gustuak, hain segur, badiuke zer esan, literatur hizkuntzak nahitanahiezko azpiegitura linguistikoaren errotiko onarpenean baizik. Izan ere, hori izan bait da batuaren funtzio nagusia, funtzio politikoarekin batera: hizkuntza nazional bakarerrako azpiegitura linguistikoa sortzea, *euskal koinea* (euskaldunen arteko batuaren kontrakoek ez bezala, oso ondo ulertu dute hau espainiar nazionalismoaren ordezkariak). Koine hori daukagulako bakarrik, eta Euskal Herriaren oinarri linguistikoa funtsatua, beraz, has gaitezke literatur hizkuntza bakar hori aitzineratzen eta garatzen, has gaitezke literaturan oinarritzat den desbiderapenen xendratik ibiltzen, has gakizkioke oraino oso gutxi erabili den norberaren bihotzaren ondoan dauden berben eta esaeren erabiltzearen problemari ekiten. Has gaitezke, azkenez, lehengo egunean Xabier Pardo lagunak zioen bezala, adierazkortasunaren mailak lantzen. Eta *Bi anai* irakurri bitartean, *kajoi* hitza ikusteak ez zidan irakurketa-
ren ederra baino behaztopatu, aukera linguistikoa horretaz egiten bait ninduen jakitun. Noski, *kajoi* erabiltzen duen edonork argudia lezake hori dela beraren bihotzeko berba. Eta kasu horretan ez nioke nik neuk ihardetsiko, hori esateak batuaren funtsaren oinarriak berriz ere kili-kolo jartzen ditugula ematen bait du aditzera; batuaren, literatur hizkuntzaren natura bera ez dela ulertzen agerian uzten bait du. Horregatik izaten da hain jasangaitza, kasu batez, *hotadun* euskaldun batek (*jota* gaztelauen modura ebakitzen duenatariko batek) zera diotsunean, beste euskaldunen hots hori ebakitzeko era oso artifiziala zaiola. Norberarena ez den edozer beti da arrotz, baina norberarenaz bakarrik ezin dezakegula literatur hizkuntza bat sor sinesten badugu, hau da, inoiz ez dugula adierazpenerako biderik aski aurkituko uste badugu, orduan bakarrik has gaitezke aurrera joaten. Beste gutzia ihi eta aha da bakarrik.

Amaitzeko, diogun, herri-literaturak (*Auspoa* deritzon argitaletxeak ateratzen dituen liburu ederretakoak bezalakoak) beste lege batzuk dituela (adibidez, eremu geografikoa mugatuagoa du) eta adierazkortasun-beharrizanak askoz urriago. Horregatik, iradokimen-iturri gerta daiteke eta zalantzarik gabe jakituria linguistikoaren sorburu, ez baina ezelan ere literatur hizkuntzaren ordezeko. Hain zuzen, herri-literaturaren hizkera literatur hizkuntzaren zimentari jartzean datza arazoa, hots, adierazpideen

urritasunaren kontzientziarik ezean eta batuaren azpiegitura linguistikoaren alboratzean. Zeharbide horietatik galtzen garen bitartean eta neurrian, ez gara gauza izanen geure literatura modernoaren oinarriak benetan funtsatzeko.

A.E.

Heinrich Böll-en “norantz ez jakite hau”

Patxi Zubizarreta

(...) guztia ikasten dugulakoan (...), baina ez dugu bizitzen ikasten. Bizitzearen atsegina, egunerokotasunarena, gosariarena, esate baterako, norberak daukan kezka batez hondatua gerta daiteke: zer egin behar duzu gaur, zer egitera zoaz? Hau da, bizitza ez da dohaintzat jotzen, eta ondorioz, ezta bizitza osotasunean edo talde-bizitza edo elkarbizitza ere, orok goragoko esanahi baten beharra dauka, diru-irabazte abstraktu hutsa bada ere.

Bizitza

Orain dela gutxi arte, forma zaharrak berpizten ari den gizartean murgildurik, kezkatuak eta hitz egiteko baimen eske besoa altxatua duela, gizaki bat edo, nahi bada, idazle bat aurkitu ahal izan dugu.

Heinrich Böll-ek, 1917an Alemaniako Kolonian eta familia burges baten altzoan munduratuak, erabat hunkituko zuen heziera klasiko eta katolikoa izan zuenak krisiaren galera gorriak nozitu behar izan zituen, bere garaikideek bezalatsu: gerra, gosea, gaixotasuna, nazismoa, presondegia... Dena, klinika psikiatriko eta su-labeen artean.

Orduko eta bere sasoiko nahigabe eta gorroto ikaragarrien aurrean mintzo izan zaigu ia oraintsu arte, aurrez aurre dituen "lehergailu isilen" aurrean, bizi dugun eta bizi gaituen gizartea itxura-zalea izaki nonbait. Bere mintzoa zenbait artikululu, elaberrri, irratsaio eta hitzalditan gauzatu izan da, ausarki eta kritika maitekorrez gauzatu ere (gogorkeria, erlijioa, politika, etab.). Eta berea idaztea izanik, bere biografiak politizatu egin du eta, maiztxo, ez den igarle bihurtu.

Bera dugu T. W. Adornoren baieztapen ikaragarri gorri hura gogorarazi ezezik, zuzendu ere egiten duena. Hark esandako "Auschwitzekoaren ondoren ez dago poemak idazterik", honela zuzentzen du honek: "Auschwitz-ekoaren ondoren ez dago arnasterik, jaterik, maitatzerik, irakurtzerik". Hortaz, horiek horrela, batek zigarroa pizten badu, edo arnasa hartzen badu, ezagun du bizirik irautea erabaki duela, esan nahi bait da, irakurtzea, maitatzea, jatea, idaztea...

Norantz ez jakite hau

Alemaniar idazle honen abiaburua *errealitatea* bera dugu.

Errealitate honen tasunetan garrantzitsuenetakoa *gogorkeria*-rena bait da, literatura honen ispilu eta adierazle gerta dakiguke noiznahi eta nolana. Baina gogorkeriaren eremua zabala da oso, ez da soil-soilik "gaizto"ena, benetako lehergailuak daramatzatenena edo gerratan jostetan ari direnena.

Kotxez noa eta ez dakit ondoko ertzean haur bat eroriko ote den ala ez, edo mozkor edo amona bat, orduan "legalki errugabe" izango nintzateke, baina, ez al naiz errudun kotxea bezalako gogorkeri tresna bat erabiltzean?

Gogorkeria hori, bestalde, gabezia askotan nabari daiteke: umorerik ezean, maitasunik ezean, etab. Eta beharbada hortxe datza literaturgintzaren eginkizuna: baztertuak eta gutxietsiak, goibel eta uzkur direnak, eta denak, gogorkeri eragile eta paraiztaileak oro lerrokatzean.

Literatura komunikazio-bidaia bat da. Bere funtzioaz dagi-
gun galdea, egun bizitzeaz egin dezakeguna bezain erantzungai-
tza da. Deserdiratuak gaudelarik, literaturak egoera horretaz

kontzientziatu egin beharko gintuzke, jakinaren gainean egotera eroan. Honek fikziozko lengoaia salatu, eta bizitza bizigarri dagation baldintzak gogorarazi beharko lituzke. Komunikazioa, gisa honetan, pertsonaiarekin, zapalduarekin nahiz zapaltzailearekin, hizkuntzarekin —mugak gainditzen dituen zinezko aberria—, irakurlearekin...

Finean, benetan axola duena idazlearen kontzientziaren arduratik, beste kontzientziarekin —bere argitasuna eta erantzukizuna inola ere ezabatu edo distorsionatu nahi ez direlarik— eraikitako elkarriketa etiko eta estetiko da.

Errealitatetik abiatua delarik, *hasiera on bat* da ondoren lortu nahi duena. Dagoeneko hasia zaigu *idaztearen abentura*, sarri zikin samarra gertatu ohi dena, eta abentura guztiz *mugikorra* da, bizitza bera bezalakoa.

Hasi-berria den “*norantz ez jakite hau*”, errealismoz ezezik, fantasiaz ere blaitzen zaigu.

Fantasiarik gabe ez dago errealitatea harrapatzerik, eta bai fantasia bai hunkipenak uztarturik datoz.

Onartu ere, idazle honen objektibotasunak *sentipenak* biziki onartzen bait ditu, ez bait du nahi, inola ere, gizatasuna gal dadin.

Hondarraren hondarrean, Böll-ena *errealismo poetikoa* dugu. Eta bere duen poetikotasunari *itxaropena* dario. Bere esperantzak astelehenero “bada, etzidamu pasa eta biharamonean ostirala!” esaten zuenaren antza du.

Metafisikoa ez, baina itxaropena kategoria lurtarra ere bada.

Azkenik, eta gizaki honengana pittin bat hurreratzeko, bi liburuok aipatuko nituzke: Böll, Heinrich: *Pailazo baten aburuak*, Elkar, Donostia, 1986 (Berriki J.A. Azpirozek euskaratua), eta LINDER, Ch.: *Heinrich Böll*, Gedisa, Barcelona, 1978.

P.Z.

Txepetx-en “Un futuro para nuestro pasado” liburuak eragindako gogoeta batzuk

J.L. Egireun

1. Sarrera

*Un futuro para nuestro pasado*¹ deitzen da Txepetx-ek —José María Sánchez Carrión— eskaini digun azterlana euskara dela eta.

Ohiturik gaude gai honen inguruan azterketak irakurtzera: zifrak gora, zifrak behera, soziologia tartean delarik, hemengo herri-takoak, hango hiritakoak, batzuetan malkoak darizkien zifra eta azterketak; baina oraingoan sutsuki azaltzen zaizkigu aurrera egiteko bideak zeintzuk ditugun.

“Etenbearra” edo “Tensión de ruptura” deitzen duen horri dedikaturiko kapituluan zirrara ez sentitzea ez da normala: gogoari irudimenaren hegoak janzten dizkio. Profetismoa dugu beste hitz bat liburu hau definitzeko. Zentzu onez eta borondate ausartez datorren profetismo honek eman diezagukeen arnasa ez da bakarrik kontzeptu berriena, sinesmena du erro-erroan: etorkizun bat daukagu.

Liburu osoa “autoexplicación consciente de la experiencia” modura burutua dago. Eta esperientzia gutxitan izaten da gris eta hotza; oroitzapenak beti saminak ala goxoak izango dira, trasteak ala alaiak; baita esperientzia ere. Eta liburu hau, alde horretatik, bizia da, oparoa. Eta bizitzak liburu-antza hartzen duenean, imajinazioaren arropak ditu soineko. Norbaitek esan zuen —Lenin-ek esate baterako— Imajinazioa Logika bezain beharrezkoa dela pentsamendu sakonenetan murgiltzeko. Iraultza-garaietan esan zuen hau.

Baina, Iraultza-garaiak bizi ote ditu euskarak? Euskal Gizarteak bizi behar, Euskarak behar ditu eta. Hauxe da liburuaren erantzuna: “He preferido hablar de cosas ‘imposibles’ porque de lo ‘posible’ se sabe demasiado”; horrela aipatzen digu Txepetx-ek Silvio Rodríguez kantaria.

Iraultzak, “ezinezko” horrek, militantzia eskatzen du. Liburuak ere militantea da. *Zerbaiten alde* ari den liburuak dugu duda barik.

Liburuak militantea da zentzu estu batean ere. Ideiak mahairatzen ditu, ekintzarako ideiak, proposamenak. Eta Ideia horiek maitzeko eraketa bat. Ez alderdi bat, ezta erakunde zehatz bat ere. Artikulazio oso konplexu bat, egoerari atxekia. Eta metodo batzuk guzti hori gauzatzeko.

Eta militantzia guztietan bezala, badira agertzen ez diren arazoak, kontzeptu guztiz argitu gabeak. Baina ez dira garrantzizkoak, irabazteko jokoan.

Hemen halako liburu batek eragindako gogoeta batzuk azalduko ditugu, ez inportanteenak, ez xumeenak; agian, norberaren obsesioekin zerikusia dutenak.

2. Identitatea

Txepetx-ek, urteak direla, hizkuntzari atxekiriko funtzioetako bati “ene barrero pentsaera” (la lengua de mis pensamientos) deitzen dio. Honen lehen aipamena, bere *El espacio bilingüe*² liburuan irakurri dugu. Aztergai dugun liburuan, honela definitzen digu kontzeptu hau: “... *la lengua idéntica* (horrela ere deitzen du) o lengua mental del sujeto a través de la cual canaliza el pensamiento,

especialmente aquel que representa lo más suyo: sus pensamientos más creativos y sus sentimientos más reales" (356. or.).

Identitate-funtzio honek faktore emozionalak, inkontzientek daramatza berarekin; badu funtzio honek, besteekin konparatuz, halako eite berezi bat. Izan ere, azken batean, bi hizkuntza pertsona batengan biltzen direnean, "identidad-alteridad" bikotea azalduko digu (131. or.). Halako pertsona batek nolabaiteko eskizofrenia bat jasango luke, bere kanpoko eta barrengo munduen arteko kontraesanak sortua.

Baina identitate intimo horren funtzio edo espazioa homogeneoa dela suposatzea ez dirudi hain argi dagoenik. Baliteke eskizofrenia hori norberaren barruan izatea, *nihaur*-ean.

Alde batetik, gaurko euskaldunak erdaldunak gara, eta erdaldunak txiki-txikitandik gehienetan. Segun eta non, euskara edo erdara izan dira gure barrengo hizkuntzak. Bestetik, Txepetx-ek berak beste leku batean zera diosku: "La lengua del pensamiento del sujeto dependerá mucho del total de funciones que materialice" (357. or.). Hau da, pertsona batek bi hizkuntza jakinik eta hizkuntza horiek maila ezberdinak betetzen badituzte —lanekoa, ikasketakoa, senitartekoa, etab.— maila horiek, beren hizkuntzekin, bere baitan isladatuko dira. Urliak euskara eta erdara erabiltzen baditu bata lanean eta bestea tabernan, lagunartean, gai horietaz bere buruan ausnartzen dabilela gai bakoitzaren hizkuntza erabiliko duela suposa dezakegu.

Identitate-funtzioak badu Txepetx-en lanean beste alderdi bat. Hizkuntza batek funtzio hori bakarrik betetzen baldin badu, bere egina duela esaten digu Txepetx-ek. Hizkuntza bat barrengo gogoetarako bakarrik erabiltzen dugunean, "fase residual"ean dagoela hizkuntza hori esan zigun Txepetx-ek *El espacio Bilingüe*-n "El euskara no me sirve para expresarme, pero pienso en él". Halako kasuak entzunak ditugu, baina euskararen delako "fase residual" a, norbanakoetan, gure esperientziak dioskunez, beste era batekoa da: Euskara ulertu ulertzen dute, baina ezin dira mintzatu era normal batean, funtzio guztietan erdaraz dira aktiboak eta funtzio batzuetan euskaraz pasiboak.

Identitate hori, euskarari dagokiola, badirudi, Txepetx-en hitzetan esateko, "*bilingüismo idéntico*" horretan kokatzen dela (315. or.): "las dos lenguas organizan ya el pensamiento de los hablantes de la comunidad lingüística de la lengua patrimonial",

eta honi gehitzen dio: "Al aceptar que cualquiera de ellas le dota igualmente de una identidad social, se abandona aquella que ha llegado a ser socialmente innecesaria, considerándose progresivamente ridículo su conocimiento a uso, con lo que la sociedad se desplaza en el siguiente paso, de nuevo a la situación 1, pero ahora como parte integrante de la comunidad lingüística que la ha asimilado, desnaturalizado y desintegrado".

Gure kasuan, badirudi "barne-hizkuntzan" ere euskaldun huts gutxi ditugula, garela; baina ez dirudi horregatik eta zuzen-zuzen euskara alboratua izan denik edo alboratzen denik, ezta euskara barregerria gertatzen denik.

Eta hau honela izateak badu arrazoi bat: euskara komunitate baten identitate-marka izatea. Komunitate hori politikoki eta soziki nola osatu den, hizkuntza hau komunitate horren marka nola bilakatu den, historia aztertzeak erakutsiko digu. Komunitatearen identitate-marka izatea komunitate horren partaideen kontzientzian isladatuko da, ez guztiengan modu berean. Baina argi dago *bilingüismo idéntico*-ko egoera honetan hori dela euskarririk sendoenetakoa.

3. Geure eskubideen alde borrokatzea

"Paradigma de extorsión" eta "Paradigma de implementación" deitzen ditu Txepetx-ek euskal komunitatea desegiteko erabili dituzten armak. Azkena lehenengoaren zurrizalea baino ez delarik. Eta honen aurka borrokatzeko lehen urrats bezala, hauxe ematen digu: "... en primer lugar los euskaldunes completos deben de agruparse, compactarse y unirse superando disgregadoras querellas intestinas para reestructurarse la comunidad euskaldun y liderarla" (376. or.). Ideia hau beste modu batzuetan ere azalduko du: Euskal komunitatea eraiki edo osatu beharreko zerbait dugu.

Eta ondorengo urratsa, beste hau dugu: "Y cuando ello está hecho, toda la comunidad como un cuerpo social único y diferenciado exige sus derechos más naturales que le corresponden: y el primero y principal derecho a un uso completo y continuo de su lengua" (376. or.). Formulazio-mota honekin jende asko legoke ados, oso lagunak ez ditugunak barne, lehen urratsa ulertu, edo ulertu nahi, ez dutenak ere bai. Beste batzuek honela laburtzen

dute: "Euskaldunok euskaraz bizitzeko eskubidea (eta aukera) behar dugu".

Baina lehen urratsa ulertzen ez dutenek edo kontutan hartzen ez dutenek, eta agian beste batzuek, hor ematen dute azken urratsa euskararen aldeko jarreretan. Guk onartu behar dugu, halako formula batean eskatzen dena lortuz gero asko lortu dela, eta alde horretatik borroka-kontsigna egokia dugula. Baina ezin daiteke uste izan, hor amaitzen dela dena. Lehenik eta behin, kontsigna horren lortzeak ondorio egokiak izan ditzan, Euskal komunitateak eraikia, osatua egon beharko luke. Txepetx-ek inplizitoki esaten digu, hori bigarren urratsa bada, badirela hurrengo batzuk ("Recapturación de funciones, Monolingüismo territorial, Autoconfianza"), eta guztiok irekiera bat eskaintzeko hizkuntz komunitateari (397. or.).

Baina "Euskaraz bizitzeko eskubidea" azken mugatzat jotzen dutenentzat, Euskal hizkuntz komunitateak ez luke "botere"rik izango, "botere"ak utzi/emango lioke bizitzeko aukera irakaskuntzan, mass-mediatan, administrazioan. Ez legoke honela estorsio-paradigmatik martxan. Arazoak konponduta al leudeke? Uste dugu ezetz. Komunitate horrek, egoera zoriontsu horretan, galdera bat egingo lioke bere buruari: Eta orain zer? Hizkuntzak koherentzia eman badio komunitate bati, bere hizkuntza erabiltzeko eskubidearen izenean batu bada talde hori, eta lortu nahi zutena lortu badute, zergatik galdera hori? Agian, orain beste kontzientzia bat dutelako: *Ghetto*-arena. Beren hizkuntzan bizi dira, bai; baina hizkuntza arrotz eta nagusia dute inguru guztietan, inguratutik bizi dira. Hizkuntza osoa bai, baina ez ingurukoa bezain osoa eta bizia.

Eremu edo lurralde bat lortzeak hizkuntza horretarako ez luke arazoa funtsean aldatuko. *Ghetto*-ak eremu jakinetan kokatzen dira. Eremu horren kalitatea litzateke auzia orduan. Non legoke zentrua? Norbaitek esan dezake, oreka ere gerta daitekeela, egoera orekatsu bat behintzat (Belgika, Suitza). Baina honetarako eskubideen arazoa baino zerbait gehiago mahairatu behar da: boterearen banatzearena, gutxienez.

Eskubideak eskatzea, hau argi izanik, bide egokitik abiatzea dugu. Eskubideak eskatzea, Euskal komunitatea *compacto* batekin, bide ziurrena dugu: halako komunitate batek, eskubideak lortu ahala, boterea eskuratu edo eskatuko luke³.

4. Eskubidea eduki ala izan?

Politikaren eta hizkuntzaren arteko erlazioak definitzerakoan, orokorki, zerbait esan daiteke, zerbait honek arazoaren alderdi guztiak ez baditu argitzen ere. Lehenengo: hizkuntza “nazionalak” hizkuntza normalizatuak dira, eta naziokide guztiak nahitaez jakin eta erabili behar dituzte; horretarako garrantzi berezia dute Hezkuntzak eta Administrazioak. Bigarren: “nazio” horretan beste hizkuntzarik balego, horri emango litzaiokkeen trataerak, edozelakoa dela, ez luke ezertan aldatuko lehen puntua.

Hau jakinik jokatu beharko luke hizkuntz komunitate zapalduak, eta horrela diosku Txepetx-ek: “una comunidad lingüística minorizada en el seno del estado que la sojuzga o que la desconoce no puede esperar simplemente de un cambio de gobierno o de república dentro del estado la resolución de su situación; pues ésta depende en primer lugar de su propio compactamiento”. Eta aurrerago: “Una comunidad lingüística compactada puede inhibirse de las actuaciones del Estado que la perjudican y discriminan. Y puede *activar* a su vez su *participación* en las acciones y actuaciones que la potencian” (213. or.)

Beraz, goitik behera datorkigun politika horrek ez luke suposatu behar, historiaren indarra baleuka bezala, hizkuntza gutxitua desagertzea. Areago: komunitate horrek berea duen hizkuntzaren alde joka dezake eta aurrera atera, historian gertatu den bezala. “La comunidad lingüística no debe descargar en la ley la responsabilidad de algo que le compete enteramente y que depende de su propia dinámica: el desarrollo y uso efectivo de su idioma” (384. or.).

Politika kontra izanda ere, hizkuntza batek bizirik iraun dezakeela esan nahi da, eta horren frogatzen daukagu. Bestela, desagertzen bada, errua (erruaz hitz egin badaiteke) hizkuntza horren jabeek —hiztunek, erabiltzaileek— dute. Aurrear ateratzen bada, hiztunen, komunitate horren kausaz izango da. Komunitate hori hizkuntza horretan *den* neurrian gertatuko da hori.

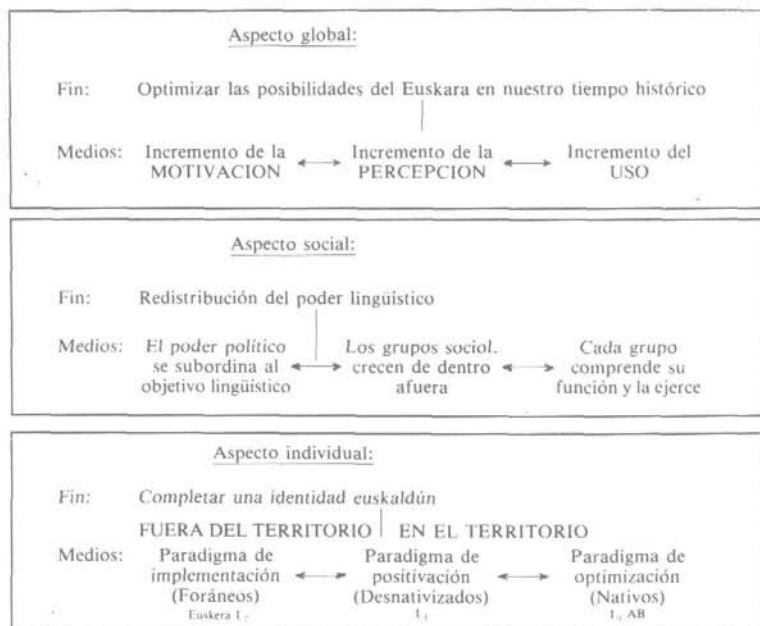
Puntu batetik aurrera hizkuntzak, gaurko gizarte industrialean, politikaren estatuaren beharrezana du: bere *compactamiento* deiturikoa hedatuz doan heinean, osatuz bere zereginak, bizitza ofizialera iragan behar du. Orduan “eskubideak” lortu behar ditu; azken batean, hizkuntza bera “eskubidea”ren objektua ezezik, “eskubi-

dea"ren bitartekoa izan arte. Eta hau, joko politikoaren eta hizkuntz komunitatearen artean gertatzen diren erlazioen bitartez gauzatuko da. Hizkuntza batek "eskubideak" izan arren, eta arago oraindik, "eskubidea" hizkuntza horren bitartez gauzatzen bada ere, baina komunitate horrek "izate" bizi bat ez badu, delako *compactamiento*-a ez badu, alferrik da.

5. Azkena

Azkeneko honetan, eta aurreko biek in loturik, Txepetx-ek normalizaziorako ezarritako puntuez ariko gara. Eta horretarako, bere liburuaren 292. orrialdean dakartzan laukiak aldatuko ditugu hona:

LA NORMALIZACION LINGÜÍSTICA:

Hirugarren laukia dugu, gure ustez, argiena, zalantzarabakoena. Lehenengoak ere badu bere logika: horrelako dinamikaz gertatzen dira gauzak. Baina Txepetx-ek Motibazioaren arazoa tratatzen duenean, ez du soziolinguistikan sarri erabili izan den "beharrezkotasun" kontzeptua erabiltzen, "kontzientzia" baizik, Euskal herritarra izatearen kontzientzia (383. or.).

Motibazioarena horrela planteaturik, oso ideologikoa dirudi. Dena den, gorago aipatu dugun *compactamiento*-arekin loturik agertzen da. Hemen ere, hori dugu giltzarria, modu sendo batean lortuz gero, betiko bideak genituzke aurrera egiteko: hizkuntz komunitate batek indibiduoari, edo talde bati, hizkuntza hori erabiltzea eskatuko dio komunitate horretan bizi nahi badu.

Bigarren laukia ez zaigu hain argia iruditzen. Helburua, hor aipatzen dena baino ezin daiteke izan: "Redistribución del poder lingüístico". Gaur euskarak eta erdarak dituzten botere-erlazioak erabat eta goitik behera aldatu behar dira. Hizkuntza zapalduetik hizkuntz nazionala izatera iritsi behar du euskarak. Baina jartzen dituen bitartekoetan lehenengo ez zaigu iruditzen gaurko gizartean posible denik – aldaketa suposatzen bada ere. "El poder político se subordina al objeto lingüístico", diosku.

Baina ez da hau formulazio bakarra; hona hemen beste bat: "... que la jerarquía del poder lingüístico se solape con la jerarquía del poder político de modo que los individuos con mayor peso y significación social en el territorio vasco sean aquellos que tienen mayor importancia para el euskara" (204. or.). Formulazio honean Euskal komunitatearen zeregin bat erakusten zaigu, gizarte indartsu bat osatzea, eta urrats hau bai alboraezina dugula.

Hirugarren formulazio bat ere aipatuko dugu, koadroan agertzen denarekin bat datorrena: "... un *Discurso de la Responsabilidad* que conduzca a la aglutinación de la comunidad lingüística euskaldun en torno a un amplio movimiento político-social, a una formulación política independiente de lo euskaldun que agrupe a toda la comunidad tras conquistas lingüísticas inmediatas" (383. or.). Hau, eskuan ditugun datuekin, zer-nolako gizartean gauden jakinik, ezinezko jauzi bat iruditzen zaigu⁴.

Egia da, euskaldunak, euskal komunitateko eliteak, lortu behar duela Euskal Herrian elite izatea. Egia da, baita, horrek euskararentzat irabazi argi eta garbiak sortu behar dituela. Baina ez dugu uste bidea euskara bandera bakar eta eskusibotzat hartzea denik. Txepetx-ek egiten duen proposamenak Fronte Nazionalaren kon-

tua dakarkigu burura, euskararen inguruan, beste guztia alde batera utzirik, gauzatu. Badu proposamen edo ideia honek arazoaren larritasunaren ohiartzuna, baina eremu elkorretatik abiatzen da. Hizkuntza baztertua bere egoera horretatik ateratzeko, gizartean dena bere menpe ezartzeak (“subordinación” hitza ematen digu) gure ahaleginak biltzen baditu, ezaren bidetik abiatuko gara. Argi-kolpe izugarri batek itsutasuna ekarriko liguke. Ez dagoen hizkuntz aldaketak orain arteko jokamolde eta -bideekin “etenbeharra” eskatzen du nahitaez, eta beste aldaketa batzuekin loturik agertuko dela gutxi ukatuko dute. Baina nola mamituko da hori? Orain arteko esperientziak ez digu bide bakarra erakusten. Hori bai, kasu guztietan borroka nazionalaren barruan eman dira hizkuntz lorpenak, beti demokrazia jaio edo sakontzeko prozesuetan (Israel-en kasua akaso nahastuagoa da honetan). Gehi diezaiokegu honi, halako aldaketa bat gertatzeko, balio berriek nagusitu behar ko dutela, eta gaurko gizartean agertzen ari diren balio berriei “denbora galtzea” ontzat ematea, “aniztasuna” begi onez ikustea, etab.i, euskararen alde jokarazi behar ko geniekeela.

Baina faktore horiek guztiak Txepetx-ek bere lanean eskatzen digun euskaldun izatearen kontzientziarekin bakarrik balioko dute. Txepetx-ek “Futuro de indicativo” nahi du euskararentzat —euskaldunentzat— eta bide berriak urratzeko aukera ere ematen digu.

J. L. E.

¹ SANCHEZ CARRION, José María: *Un Futuro para Nuestro Pasado (Claves para la Recuperación del Euskara y Teoría Social de las Lenguas)*, 1987.

² SANCHEZ CARRION, José María: *El Espacio Bilingüe (Aspectos Etnolingüísticos del Bilingüismo y Teoría Lingüística de los Espacios)*, Eusko Ikaskuntza, Burlada, 1981.

³ Orain dugun arazo praktikoa da, *Ghetto*-a ere ez digutela utzi nahi. Euskararen Legearekin gertatu denak markatzen du Madriletik datorrena. Argi dago minimoen minimoaren azpitik jokatzeko dabilzala.

⁴ Aspaldi hitz egiten zen alderdi abertzaleek euskaldun ere behar zutela izan, euskaldundu behar zutela. Eta hau lortuko balitz, gauza handia legoke lortua. Honen ordez —esate baterako— ezin ditugu asmatu ingurubide ezinezkoak.

JAKIN

HIZKUNTZA eta LITERATURA

Hizkuntz politika
Literatur hizkuntza

Uztaila
Iraila

48

1988

Ategorrieta hiribidea, 23, 1. esk. – 20013 Donostia
Tel.: (943) 27 17 13